

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

**ПОЛІТИЧНІ МЕХАНІЗМИ
ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ В СУЧАСНОМУ
УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

Колективна монографія

КИЇВ – 2014

УДК 323.212(477)
ББК 60.027.1*66.4(4),0(2Укр)
П 49

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України
Протокол № 4 від 23 жовтня 2014 р.*

Авторський колектив:

Т. А. Бевз, О. О. Зорич,
А. А. Зуйковська, М. С. Кармазіна,
Н. Ю. Ротар, В. Д. Яремчук

П 49 Політичні механізми формування громадянської ідентичності
в сучасному українському суспільстві / Колективна монографія. –
К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. – 296 с.
ISBN 978-966-02-7464-8

У монографії здійснено аналіз соціально-політичних умов формування громадянської ідентичності сучасної України; окреслено основні політичні механізми утвердження громадянської ідентичності в умовах політичної модернізації; досліджено діяльність владних та управлінських інституцій, політичних партій і громадських організацій, спрямовану на конструювання громадянської ідентичності; визначено місце і роль державної політики, а також зовнішньополітичних впливів у процесі трансформації громадянської ідентичності; проаналізовано особливості залученості церкви до процесу формування громадянської ідентичності; досліджено громадянську ідентичність в політичному дискурсі друкованих засобів масової інформації і роль соціальних мереж у громадянському самовизначенні українців; окреслено перспективи розвитку системи соціально-ціннісних орієнтацій як засобу зміцнення патріотизму і духовно-моральних основ в українському суспільстві, зокрема, серед молоді, профілактики міжнаціональних конфліктів, сепаратизму, екстремізму.

**УДК 323.212(477)
ББК 60.027.1*66.4(4),0(2Укр)**

ISBN 978-966-02-7464-8

© Автори, 2014
© Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014

ЗМІСТ

Передмова (<i>Т. А. Бевз</i>).....	4
Розділ 1. Позиція держави у становленні громадянської ідентичності в Україні (<i>Т. А. Бевз</i>)	16
Розділ 2. Громадяни як маркер репрезентації громадянської ідентичності (<i>Т. А. Бевз</i>)	45
Розділ 3. Політичні партії у процесі формування ринку громадянських ідентичностей (<i>М. С. Кармазіна</i>)	71
Розділ 4. Громадянська ідентичність у фокусі громадських організацій (<i>О. О. Зорич</i>).....	89
Розділ 5. Особливості залученості Церкви до процесу формування громадянської ідентичності (<i>В. Д. Яремчук</i>).....	117
Розділ 6. Громадянська ідентичність в політичному дискурсі друкованих засобів масової інформації України (<i>Н. Ю. Ротар</i>).....	153
Розділ 7. Новітні комунікаційні технології і громадянська ідентичність: роль соціальних мереж у громадянському самовираженні українців (<i>А. А. Зуйковська</i>)	225
Розділ 8. Громадянська ідентичність в Україні в контексті зовнішньополітичних впливів (<i>М. С. Кармазіна</i>).....	258
Післямова (<i>Т. А. Бевз</i>)	286
Рекомендації (<i>Авторський колектив</i>)	290

ПЕРЕДМОВА

«Вітчизна – це не хтось і десь, Я – теж Вітчизна»

Іван Світличний

Актуальність дослідження політичних механізмів формування громадянської ідентичності пов'язана як із загальносвітовими тенденціями розвитку політичних систем, так і зі специфічними умовами функціонування української державності. Гостроту проблеми громадянської ідентичності надають соціально-політичні наслідки глобалізації, інтенсифікація процесів регіональної інтеграції, а також труднощі у функціонуванні інститутів демократії.

Особлива актуальність проблеми формування громадянської ідентичності в громадян сучасної України зумовлена політичними механізмами, характером нинішнього етапу трансформацій суспільства і держави, насамперед, радикальними змінами у соціальній реальності. Застосування політичних механізмів до формування громадянської ідентичності відноситься до найважливіших функцій політичних систем у перехідних суспільствах.

В останні роки зміцнення громадянської ідентичності громадян України перетворилося на актуальну проблему. Суспільство охоплене загальною кризою ідентичності, у т.ч. громадянської, наслідки якої впливають на можливості влади сприяти мобілізації громадян та їх консолідації для вирішення завдань стратегічного характеру. Актуальність теми обумовлена також відсутністю державної стратегії формування громадянської ідентичності, так і недостатньою кількістю теоретико-методологічних праць із всебічним висвітленням та аналізом проблеми і окресленням шляхів її вирішення.

Окреслюючи категоріальний апарат дослідження зазначимо, що термін «політичний механізм» не є достатньо вживаним у вітчизняній науці. Частіше ним оперують у юридичних науках і державному управлінні. У політичній науці радше використовують поняття «механізм влади», «механізм держави», «механізм державного управління», «механізм партійного впливу», «механізм громадянського контролю», «механізм виборів». Це дає нам підстави говорити про множинність політичних механізмів, які визначаються різними політичними акторами, метою та напрямками їхньої

діяльності і комунікації. У зв'язку з цим важливою є дефініція «політичний механізм». У контексті теорії політичних систем його можна розглядати «як сукупність видів діяльності суб'єктів, гарантованих законом і включених у динаміку політичних відносин, які охоплюють усі стадії розвитку та функціонування політичної системи» [1, с.10]. З іншого боку «політичні механізми відображають складний комплекс, який складається з агентів і мереж, впливу середовища і модуля цілепокладання, ціннісних орієнтирів і нормативних регулятивів, знань і емоцій, процедур і операцій, інституційних форм і типів комунікацій» [2, с.17]. Власне, це визначення містить те коло питань, яке ми намагаємося дослідити: агенти впливу, мережі, комунікації та ціннісні орієнтації.

Політичні механізми виступають засобом реалізації державної політики. Вони об'єднують громадян навколо однієї мети (партії, громадські організації, церква, засоби масової інформації та комунікації), регламентують, регулюють і характеризують політичні, економічні, культурні інтереси громадян (законодавчі документи, державно-правові акти органів виконавчої влади), сприяють розвитку інституцій громадянського суспільства і формують громадянську ідентичність.

Окреслення поняття «ідентифікація» дало змогу зрозуміти, чому ще з давніх часів люди розмежовували спільноти на «своїх» та «ворогів», «чужих», або на «ми» та «вони». Крім того, «ідентифікація є одним із елементів захисту свого внутрішнього Я» (А. Фройд) [3, с.342]. Успішна ідентифікація особистості формує її «соціальний характер», який поділяють усі члени тієї чи іншої групи [4]. З усвідомлення приналежності себе до певної соціальної категорії чи групи у особистості виникає почуття тотожності з цією соціальною спільнотою. Саме це почуття і визначається поняттям – ідентичність – «почуття тотожності людини самій собі, відчуття цілісності, прийнятний їй образ себе у всіх своїх властивостях, якостях і ставленнях до навколишнього світу» [3, с.344]. Саме для того, щоб створити цілісний образ своєї особистості людина ідентифікує себе з певними категоріями, які є частинами її соціального простору. Р. Бауместейр та М. Муравен запропонували розглядати ідентичність дорослої людини, як результат адаптації індивідуальної самості до його соціетального контексту [5, с.415].

Під громадянською ідентичністю розуміють не просто установлену позицію особистості «за» або «проти» певного політичного інституту або феномену, що присутній у соціальному оточенні особистості, але і одну із складових цілісної ідентичності особистості, адже «під ідентифікацією розуміють процес становлення уявлень індивіда про себе, своє місце в світі, відносини зі статусною та референтними групами» [6, с.7]. Тому, феномен громадянської ідентичності сучасні дослідники визначають не просто як індивідуальну прихильність або ворожість до держави, тієї чи іншої партії, або громадянської організації чи руху. Громадянська ідентичність індивіда пов'язана з державою, суспільством, в яких він функціонує, з соціально-економічними, культурними їх характеристиками, які так чи інакше, впливають на формування та структурування уподобань та ціннісних орієнтирів індивіда. Оскільки особистість постійно перебуває у певній «соціальній реальності», Е. Еріксон стверджував, що дуже важко встановити місце знаходження та сутність феномену (ідентичності – Т. Б.) який водночас є і соціальним і психічним [7, с.56]. Тому, у формуванні громадянської ідентичності важливу роль відіграє те, як держава структурована економічно і соціально, які має культурні розбіжності всередині, ключові історичні процеси, які допомагали та допомагають формувати соціальні інститути.

Ідентичність особистості формується внаслідок усвідомлення суспільного блага, цінностей суспільства; залученості у політичний процес, і як наслідок ототожнення себе із суб'єктами політичного процесу і їх ідейно-змістовними позиціями; відмежування себе та своєї групи від носіїв іншої політичної ідентичності; емоційної включеності у політичну сферу; співвіднесення себе із політичними інститутами та усвідомлення себе, як суб'єкта політичного процесу [8, с.73].

З погляду методології та операціоналізації поняття «ідентичність» важливою є робота М. Кастельса «The Power of Identity». Автор запропонував класифікацію форм і джерел формування ідентичності, виділяючи: легітимуючі ідентичності, які вводяться владними інститутами суспільства для розширення та раціоналізації свого панування над соціальними акторами; ідентичності опору, які формуються акторами, які знаходяться в ситуації їх недооцінки й/або стигматизації логікою панування; проективні ідентичності,

які виникають в ситуаціях, коли соціальні актори на основі доступного їм культурного матеріалу будують нову ідентичність, що має по-новому визначити їхнє становище в суспільстві і спрямована на перетворення всієї соціальної структури [9].

Теоретичний конструкт «громадянська ідентичність» досить вдало визначав Ю. Габермас: «Нація громадян здобуває свою ідентичність не через етнічно-культурні подібності, а в практиках громадян, що активно використовують свої демократичні права на участь та комунікацію» [10].

Громадянська ідентичність перебуває у взаємозв'язку з державою і громадянським суспільством, через які вона конститується та трансформується, здобуваючи власний позитивний чи негативний досвід. Громадянське суспільство стає партнером держави у формуванні та утвердженні нової ідентичності, в побудові її інститутів, у подоланні опору інститутів існуючої ідентичності. З погляду І. Семененко, громадянська ідентичність є конститутивною основою сучасної політичної нації та існує у двох базових формах взаємодії із державою: перша – це лояльна (легітимізуюча), а друга – критична (протестна) форма, що спрямована на зміну політичного режиму, який не відповідає громадянським цінностям, або ж на удосконалення усталених політичних інститутів [11]. Таким чином, громадянська ідентичність постає як нормотворчий та регулятивний фактор в системі соціальної комунікації між громадянами та владою. Свідченням та запорукою сталого розвитку громадянської ідентичності є колективне «я», що формується через інститути громадянського суспільства та інші (стихійні, неінституціоналізовані) форми самоорганізації громадян. Громадянська ідентичність розглядається як категорія політичної науки, у змісті якої виділяються політико-правова компетентність особистості, політична активність, громадянська участь, почуття громадянської спільності.

На необхідності поділу понять державна та громадянська ідентичності наголошувала Н. Галактіонова: «Державний аспект виражається виключно адміністративним закріпленням статусу громадянина країни, який присвоюється автоматично (за правом народження або шляхом спеціальних процедур отримання громадянства для мігрантів і характеризується як формалізований, приписуваний ззовні. Громадянський аспект має на увазі ціннісно-

когнітивне наповнення, яке реалізовується в межах патріотичних почуттів, прихильністю цінностям країни» [12,с.10–12]. До характеристики громадянської ідентичності належить багатоманітність життєвих проявів людини, яка називає себе громадянином, українцем. Вона – син/ дочка, товариш, співробітник, виборець, пасажир. Українець, громадянин – не єдина, але важлива і потрібна іпостась людини. Громадянська ідентичність буде вважатися повноцінною, якщо: людина сама себе вважає громадянином («Я – фактор»); співтовариство, починаючи с груп членства і закінчуючи таким узагальнюючим суб'єктом, як народ, визначає людину як громадянина («Ми – фактор»); інші особи, узагальнюючі «Вони» («Інші», «Чужі», «Вороги») визнають людину громадянином («Вони – фактор»). У процесі формування ідентичності спільним для громадян є визнання пріоритетної ролі соціальних взаємодій. Важливу роль відіграють такі компоненти як: історія (історична пам'ять, політична практика); культура (цінності, світогляд); дискурс (знання, інформація).

Базовими для формування громадянської ідентичності є громадські, етнонаціональні і регіональні спільноти. У дослідженні акцентується увага на те, що на формування громадянської ідентичності впливають: когнітивно-змістовний, емоційно-ціннісний та діяльнісний компоненти. По-перше, аналізуючи когнітивно-змістовний компонент особлива увага зверталася на громадянство і характер взаємовідносин між громадянином і державою і громадян між собою, а також сприйняття себе як українця, громадянина; по-друге, завдяки емоційно-ціннісному компоненту здійснено характеристики комплексних характеристик «громадянина», «українця», «патріота», проаналізовано належність громадян до громадської спільноти, досліджено патріотизм як один з проявів емоційного сприйняття громадянської ідентичності; по-третє, за допомогою діяльнісного компонента вдалося проаналізувати участь громадян у громадському і суспільно-політичному житті країни (через участь у групах, товариствах, персональній участі у відповідних акціях, заходах), а також виявити бажання і готовність протистояти асоціальним і протиправним діям, показати відповідальність за прийняті рішення і їх наслідки.

Сформованою громадянська ідентичність може бути тоді, коли особистістю не тільки усвідомлюється її належність до держави,

громадянином якої вона є за своїм статусом, та належність до спільноти співгромадян, пов'язаних між собою перш за все економічними та політичними зв'язками [13, с.112], але й набувають ціннісної значущості всі атрибути державності, її символіка (Конституція, державні символи, державні свята, визначні історичні дати, видатні особи, що шануються як «національні герої» тощо), а спільна з іншими співгромадянами «територія життя» сприймається як Батьківщина. Саме на ці ідентитети орієнтується особистість, визначаючи своє місце у соціальному просторі.

Громадянин може себе ідентифікувати стосовно тих позицій, які він займає у суспільстві, або стосовно тих ціннісно-ідеологічних переконань, яким слідує. Громадянство асоціюється з державою, громадянськість з Батьківщиною, Вітчизною і з патріотизмом. «Громадянство являє собою членство у політичній спільноті, що має більш-менш виражену політичну ідентичність, тобто комплекс уявлень про управління і закони, що приймає колектив» [14, с.169]. Складовими громадянської ідентичності є громадянство, громадянськість і патріотизм.

Громадянське суспільство виступає партнером держави у формуванні та утвердженні нової ідентичності, в побудові її інститутів, у подоланні опору інститутів колишньої ідентичності. У сучасному глобалізованому світі до «ризиків опинитися маргіналами більше схильні ті, хто зберігає ідентичність всупереч зміні об'єктивної соціальної ситуації та не здатні прийняти нові соціальні реалії» [15, с.10].

Можна виокремити кілька механізмів створення колективної ідентичності, описаних А. Мелуччі. Перший механізм – когнітивний процес, унаслідок якого формулюється загальне для всіх учасників визначення цілей і завдань руху (політики) і способів їх досягнення. Таке самовизначення повинно бути інкорпороване в систему, практиці й культурних символах. Другий механізм політики ідентичності – колективні дії, які пов'язують учасників в об'єднане спільним досвідом солідарне ціле. Третій механізм – емоційні інвестиції, тобто спільні переживання і почуття, які формують психологічну підставу солідарності [16, с.70–71].

Маркерами громадянської ідентичності можна вважати самоназву громадянської спільноти; історичне минуле країни (політика пам'яті), спільну мову і культуру, державні свята, державну

символіку, усвідомлення образу Батьківщини і досвіду громадських відносин.

Важливим аспектом у вивченні громадянської ідентичності є існування специфічних чинників для кожної країни (у випадку України її регіональність), які так чи інакше впливають на створення умов, що відтворюються на її формуванні. Можна стверджувати, що історичний, мовно-культурний чинники є визначальними для встановлення громадянської ідентичності в українському суспільстві, а суб'єктам формування ідентичності дуже складно впливати на преференції, установки, переконання населення без відповідних засобів комунікації.

Громадянська ідентичність не формується в ізоляції чи одноосібно, а у процесі взаємодії громадянина з іншими громадянами і участі в соціальних, політичних, економічних інститутах; змушує громадянина ідентифікувати себе з іншими громадянами, які можуть суттєво відрізнитися від нього тісно пов'язана з інтелектуальним і етично-моральним розвитком; вимагає здатності як до критичного мислення, так і до співпереживання. Громадянська ідентичність, з одного боку передбачає самопізнання, а з – іншого – активну участь в обговореннях щодо визначення шляхів для розвитку суспільства і держави.

Протестна активність стала механізмом формування громадянської ідентичності. Євромайдан, який сформувався з протестної форми громадянської самоорганізації з метою досягнення свободи, правди і соціальної справедливості, став механізмом формування громадянської ідентичності і школою виховання громадянської відповідальності. Саме Євромайдан продемонстрував високий рівень громадянської активності.

Формування громадянської ідентичності, окрім інструментів, механізмів її творення, передбачає наявність суб'єктів ідентифікації, які можуть виступати у ролі «значущого Іншого» і з якими буде співвідносити себе індивід, адже «конструювання ідентичностей – це багатоакторний процес» [17, с.72]. Серед суб'єктів формування ідентичності виокремлюють державу, політичні партії, політичні еліти, громадські рухи, організації, інтелектуалів [17, с.72–74]. М. Розумний суб'єктами політики ідентичності визначає: органи держаної влади, політичні та громадські рухи й організації, територіальні, конфесійні, професійні об'єднання

громадян, культурна еліта, науковці, освітяни, медіа, фінансові та економічні структури [18]. Важливо, що «значущим актором» може бути будь-який суб'єкт політичного процесу, проте, на думку Л. Фадєєвої ідентичність у сучасному світі не може бути вироблена лише одним із акторів, адже як тільки такий суб'єкт забирає на себе всі повноваження формування ідентичності, він може нашоствхнутися на протест проти «насадження» цієї ідентичності, як «штучного конструкту, що не має ціннісних та моральних підвалин» [17, с.95]. Крім того, Б. Рашковський стверджував, що «жорстке домінування однієї самоідентифікації над іншими загрожує маніпулюванням свідомістю в інтересах тих груп, які можуть запропонувати емоційно-насичені лозунги радикального ладу» [19, с.365]. Особливо загрозливою така ситуація є у нестабільні періоди розвитку суспільства, на зламі історичних епох, у періоди «кризи ідентичності» населення, втрати попередніх цінностей та повної дезорієнтації у соціальному просторі. У процесі становлення політичної ідентичності «відбувається накладання політичних ідентичностей на соціальні, когнітивні процеси індивідуального самовіднесення з соціальними групами (демографічними, етнічними, територіальними, професійними)» [20, с.103]. Такі твердження дослідників підтверджують той факт, що ідентичність індивіда є продуктом того соціокультурного контексту, у якому він існує, і не є лише проявом електорального вибору громадян. Крім того, одним із основних суб'єктів формування громадянської ідентичності індивідів виступають сучасні засоби масової інформації, зокрема, телебачення, преса, радіо, а також нові медіа, які дуже швидко розвиваються.

На формування громадянської ідентичності населення (у процесі соціалізації та комунікації) впливають і інші чинники. В українському суспільстві історичний, регіональний, культурний та мовний чинники мають значний вплив на формування базових цінностей суспільства, орієнтацій населення, зокрема зовнішньополітичних, які є складовою громадянської ідентичності українців. Цінності виявляються як у зовнішньополітичних орієнтаціях, так і у ідеологічних преференціях. Найбільше із регіонально-культурним чинником корелюють саме зовнішньополітичні преференції мешканців України, в той час як більшість українського суспільства не ідентифікує себе з певною течією на ідеологічній шкалі.

Особистість може дотримуватися різних цінностей та ідейних переконань, які є складовими різних ідеологічних течій, проте, в той самий час не знати про певні їх відмінності, не відносити себе до певної політичної сили, або заявляти, що вона не має політичних поглядів. Важливо, що ідеологічні переконання можуть не співпадати із зовнішньополітичними орієнтаціями індивідів.

Значну роль у формуванні громадянської ідентичності відіграють емоційно-ціннісні установки індивіда, які виявляються через стереотипи і продукуються засобами масової інформації, які є з одного боку є суб'єктами політичного процесу, з іншого можуть виступати посередниками між суб'єктом та громадянами. Стереотипи, що є продуктом засобів масової інформації мають властивість створення певного «образу Іншого» або «образу Ворога» у індивідуальній свідомості. Через існуючі стереотипи індивід сприймає і тлумачить події, які відбуваються у суспільстві. За допомогою «образу», який конструюють стереотипи, через засоби масової інформації, індивіди мають змогу відносити себе до тієї чи іншої культурної, соціальної, політичної групи, ототожнювати свої погляди із тими чи іншими політичними поглядами, ціннісно-ідеологічними установками. Крім того, засоби масової інформації доносять до загалу основні тенденції у політиці, інформують щодо усталених політичних норм, легітимують їх, а отже і формують цінності особистості, які є одними з важливих складників громадянської ідентичності. Саме за допомогою такого «символічного» аспекту громадянська ідентичність успішно вкорінюється у свідомості індивідів. Серед українського суспільства рівень впливу засобів масової інформації залишається достатньо високим, хоча «споживання» засобів масової інформації є дещо більшими, ніж довіра до них. Порівняно з іншими соціальними та політичними інститутами, засоби масової інформації займають перші позиції у ставленні громадян України до них, а тому їх слід розглядати як одного з потужніших акторів у формуванні політичної ідентичності громадян. Крім того, поступово зростає рівень користування мережею Інтернет, який має змогу поєднувати одночасно багато характеристик, що є важливими у поданні та сприйнятті інформації.

Громадянська ідентичність громадян України є складним і неоднозначним явищем. Вона є чинником, який сприяє самоорганізації індивідів, об'єднаних належністю до однієї держави як

сукупності «ми», що підтримує єдину систему смислів, переконань, уявлень про державу, свою країну, себе як члена спільноти. Гостроти питанню громадянської ідентичності надають соціально-політичні наслідки глобалізації, інтенсифікація процесів регіональної інтеграції, криза націй-держав, а також труднощі у функціонуванні інститутів демократії. Яскраво почали проявлятися ментальні відмінності між громадянами України. Суспільство стало неоднорідним не тільки за соціальними, економічними, політичними, але і за ідентифікаційними ознаками. Зростає недовіра до інститутів влади з одного боку, а з іншого – до власного оточення. Виникає бажання зняти з себе моральну відповідальність за події, які відбуваються в країні. Отже, політичні механізми формування громадянської ідентичності сприяють самоорганізації індивідів, об'єднаних належністю до однієї держави як сукупності «ми», що підтримує єдину систему смислів, переконань, уявлень про державу, свою країну, себе як члена спільноти. Українська нація вбачається як спільнота громадян різного етнічного походження, яких пов'язують не тільки визнання як цінності факту існування української державності та належності до її громадян, але й спільні культурні риси. Саме на цій концепції повинна базуватися політика ідентичностей, яку мають здійснювати владні органи й усі державні і громадські інституції України.

Аналіз політичних механізмів формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві є особливо нагальним на тлі поточної дискредитації інститутів влади та сплеску протестної активності громадян у регіонах.

1. Шабров О. Политическое управление. Проблемы стабильности и развития / О. Шабров. – М., 1997. – 200 с.

2. Цит. за: Трухачёв В.В. Сущность и содержание политических механизмов формирования и реализации национальных интересов // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия «Международные отношения». – 2010. – №2. – С.17 – 27.

3. Лейбин В. Словарь-справочник по психоанализу. – М.: АСТ, 2010. – 960 с.

4. Фромм Э. Человеческий характер и социальный процесс / Э. Фромм // Бегство от свободы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avtonom.org/old/lib/theory/fromm/begstvo/pril.html>.

5. Baumeister R.F., Muraven M. Identity as adaptation to social, cultural and historical context / R.F. Baumeister, M. Muraven // *Journal of Adolescence*. – 1996. – P. 405 – 416.
6. Попова О. В. Политическая идентификация в условиях трансформации общества / О. В. Попова. – СПб.: Изд-во С. Петерб. ун-та, 2002. – 258 с.
7. Эриксон Э. Кризис идентичности в автобиографической перспективе (Фрагмент из книги «История жизни и исторический момент», 1975) // *Личность. Культура. Общество*. – 2008 – Вып.1(40) – С.55 –71.
8. Малинова О. Ю. Макрополитическая идентичность / О. Ю. Малинова // *Политическая идентичность и политика идентичности в 2 т.: Т.1 Идентичность как категория политической науки: словарь терминов и понятий* / [отв. ред. И.С. Семененко]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012 – С.76 – 77.
9. Castells M. The Power of Identity / M. Castells. – Malden, MA: Blackwell, 1997.
10. Хабермас Ю. Гражданство и национальная идентичность / Юрген Хабермас // Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hrights.ru/text/b7/Chapter5.htm>
11. Семененко И.С. Гражданская идентичность / Ирина Семененко // *Политическая идентичность и политика идентичности: в 2 т. – Т. 1. Идентичность как категория политической науки. Словарь терминов и понятий*. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2012. – С. 77-80.
12. Галактионова Н. А. Гражданская идентичность как компонент личностной идентичности / Н. А. Галактионова // *Социология. Экономика. Политика. Известия высших учебных заведений*. – 2010. – № 1. – С. 10 – 12.
13. Степаненко В. Етнос-демос-поліс: етнополітичні проблеми соціальної трансформації в Україні / В. Степаненко // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2002. – № 2. – С. 112.
14. Schuck P. Plural Citizenships / Peter H. Schuck. – New Haven: Yale University Press, 1985. – P. 169.
15. Дробижева Л. Предисловие / Леокадия Дробижева, Евгений Головаха // *Национально-гражданские идентичности: опыт России и Украины в период трансформации* / Под ред. Л. Дробижевой и Е. Головахи. – К., 2007. – С. 10.
16. Melucci A. Challenging Codes: Collective Action in the Information Age / A. Melucci. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996.– Pp. 70–71.
17. Фадеева Л.А. Политика идентичности: акторы, стратегии, дискурсы / Л. А. Фадеева // *Политическая идентичность и политика идентичности в 2 т.: Т.2 Идентичность и социально-политические изменения в*

XXI веке / [отв. ред. И. С. Семенов]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – С.72 – 99.

18. Розумний М. М. Політика ідентичності: основні завдання та механізми реалізації: наукова доповідь. / М. М. Розумний [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/polyt_ident-e871d.pdf

19. Рашковский Е. Б. Многозначный феномен идентичности: архаика, модерн, постмодерн / Е. Б. Рашковский // Политическая идентичность и политика идентичности в 2 т.: Т.2 Идентичность и социально-политические изменения в XXI веке / [отв. ред. И. С. Семенов]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012 – С. 354 – 365.

20. Пушкарёва Г. В. Механизмы формирования политических идентичностей в политическом пространстве современного общества / Г. В. Пушкарёва // Политическая идентичность и политика идентичности в 2 т.: Т.2 Идентичность и социально-политические изменения в XXI веке / [отв. ред. И. С. Семенов]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012 – С. 99 – 114.

РОЗДІЛ 1.

ПОЗИЦІЯ ДЕРЖАВИ У СТАНОВЛЕННІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНІ

*Будь громадянином,
бо Батьківщина потрібна для твоєї безпеки,
для твоїх задовольень, для твого благополуччя*
К. Гельвецій

Громадяни України після проголошення незалежності у 1991 році опинилися у пошуках власної ідентичності в новій державі, нових взаємозв'язках з державою, в умовах складання нових цінностей і духовних орієнтирів, у процесі формування громадянського суспільства і змушенні були відстоювати свою культурну, мовну, релігійну і створювати громадянську ідентичність. Важливо зазначити, що незалежна Україна не ідентифікувала себе як етнічна держава. Р. Шпорлюк слушно зазначав: «То була юрисдикція, територіальна та адміністративна одиниця, що, за фактом, була правонаступницею Української ССР. Її громадяни були різного етнічного походження, володіючи різною мірою українською та російською, а також іншими мовами» [1]. Доречно зазначити, що на початку незалежності ідентичність громадян України проявлялася швидше як громадянська і політична (референдум 1 грудня 1991 року), а не як етнічна. Однак, незважаючи на це, проблема громадянської ідентичності з часу проголошення незалежності перебувала поза сферою інтересів та пріоритетів держави. Тому зовсім не випадково українське громадянство упродовж усіх років незалежності демонструвало протилежні політичні, соціальні та культурні установки. Апелюючи до цього, науковці та й політики вживали визначення «розколоте» або «роз'єднане суспільство», мотивуючи тим, що у ньому поєднуються різні політичні, національні, соціокультурні, регіональні, релігійні, мовні ідентичності, а також наявне неоднозначне бачення геополітичного майбутнього держави. Політичні актори досить часто маніпулюють цими питаннями. Відповідно, ці розбіжності відбиваються на процесах, які відбуваються у громадянському суспільстві.

Важливо наголосити, що ідентичність може бути як чинником консолідації, так і одним з джерел політичних конфліктів. Тому на

початку становлення державності необхідно було розпочати процес формування громадянської ідентичності, яка б сприяла збереженню цілісності молодой держави, розвитку громадянського суспільства та визначенню місця країни у системі культурних і геополітичних координат. Зроблено цього не було. На рівні держави та її інституцій не було розроблено концепції формування громадянської ідентичності. Питання «громадянства», «громадянської ідентичності» безпосередньо не ставали предметом серйозних зацікавлень держави для вироблення певної стратегії. Щоправда, уже на початку незалежності почали з'являтися законодавчі документи, які визначили правовий зміст поняття «громадянства України», підстави і порядок його набуття та припинення, повноваження органів державної влади, що беруть участь у вирішенні питань громадянства України, порядок оскарження рішень з питань громадянства, дій чи бездіяльності органів державної влади, їх посадових і службових осіб [2, с. 3].

Закон України «Про громадянство України» (1991 р.) зафіксував, що «Громадянство України визначає постійний правовий зв'язок особи та Української держави, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках» [2]. Закон України «Про громадянство України» 2001 року випустив термін «постійний», залишивши все інше у визначенні без змін.

Однією з головних гарантій прав і свобод людини, яка закріплена законодавчо виступає інститут відповідальності держави перед особою. Йдеться про встановлення державою механізму публічно-правової відповідальності, який передбачає її реалізацію і доступність для громадян. Це дає можливість зменшити тиск держави на суспільство і підвищити контроль за діями держави, рішеннями законодавчих і виконавчих органів влади та посадових осіб.

Все це можливо за умов існування правової держави або її становлення. Особлива увага у цьому контексті приділяється взаємовідносинам між громадянином і державою, між органами державної влади, і що надзвичайно важливо між суспільством та політичними силами. Однак упродовж тривалого часу інститут відповідальності держави перед особою не функціонував і це призвело до загострення кризових явищ.

Важливим фактором у поліетнічній державі у процесі формування громадянської ідентичності виступає національне питання. У Конституції України встановлені гарантії мирного співіснування та

розвитку громадян України всіх національностей шляхом сприяння консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (Ст.11) [3]. Значним доповненням до Конституції у питанні забезпечення етнокультурних прав є Закон України «Про національні меншини в Україні». Згідно з яким, Україна гарантує громадянам, незалежно від їх національного походження, рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення. Забезпечуючи права осіб, які належать до національних меншин, держава виходить з того, що вони є невід'ємною частиною загальноновизнаних прав людини [4]. Закон України «Про національні меншини в Україні» надто загальний і практично не містить конкретних положень щодо забезпечення етнокультурних інтересів меншин.

До законодавчих актів, які забезпечують реалізацію прав і свобод громадян України належать: «Декларація про державний суверенітет України», «Декларація прав національностей України», «Про громадянство України», «Про освіту», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про біженців», «Про правовий статус іноземців». Значним доповненням є також «Рамкова конвенція про захист національних меншин», «Європейська хартія регіональних мов або мов меншин», інші нормативно-правові акти та міжнародні договори, згода на обов'язковість дотримання яких надана Верховною Радою України.

Наявність великої кількості законодавчих актів ще не означає їх виконання і дотримання. Зокрема, законодавство щодо національних меншин тривалий час не змінювалося має швидше декларативний характер. О. Майборода слушно зазначав: «Ми не знаємо пріоритетів багатьох меншин щодо їх етнічної і громадянської ідентичності. Це принципове питання, бо коли в суспільстві значна частина ставить етнічну ідентичність понад громадянську, то не можна говорити, що існує політична нація чи нація на загальногромадянських засадах» [5].

Самодостатньою підставою громадянської ідентичності можна вважати потенційну можливість і впевненість громадян у здатності здійснювати вплив на прийняття політичних рішень. У «Програмі діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям»» ствер-

джувалося, що «активна громадянська позиція більшості українського народу довели – громадяни стали справжніми творцями історії, показали свою здатність впливати на державу» [6].

Постанова Верховної Ради України «Про прийняття за основу проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики, вирішенні питань місцевого значення» передбачала розроблення належного правового механізму реалізації громадянами своїх конституційних прав на участь в управлінні державними справами та вирішенні питань місцевого значення. Цей законопроект розроблено Міністерством юстиції на виконання доручення Кабінету Міністрів України від 2 квітня 2005 року № 15285/1/1-05 (до доручення Президента України від 29 березня 2005 року № 1-1/167) та Указу Президента України від 15 вересня 2005 року № 1276 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», в розвиток положень статті 38 Конституції України з урахуванням Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № R(2001)19 від 6 грудня 2001 року «Про участь громадян у місцевому публічному житті» та Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 року № 1035. Врахування такого переліку документів навряд чи забезпечить реальну участь громадськості у формуванні та реалізації державної політики, а тим більше стане дієвим механізмом для формування громадянської ідентичності.

Повною мірою реалізувати своє право обговорювати та приймати закони і рішення загальнодержавного та місцевого значення громадянам України перешкоджає застаріле законодавство про референдуми, яке фактично блокує використання методів прямої демократії. Певні обмеження на свободу мітингів, зборів і демонстрацій мав законопроект «Про порядок організації і проведення мирних заходів». Це лише окремі закони, які торкалися участі громадян у різноманітних політичних процесах.

Для взаємодії влади і громадянського суспільства очільники держави намагалися створити Координаційну раду з питань розвитку громадянського суспільства. Перша спроба була у 2007 році. В. Ющенко створив Раду громадськості на чолі з І. Плющем. Однак ця Рада так і не розпочала свою роботу, навіть не було сформо-

вано її склад. Друга спроба була у січні 2012 року. Наказом Президента була сформована Рада і обраний її склад із 43 осіб, з яких 16 були представниками громадських і благодійних організацій. Однак діяльність і цієї Ради не увінчалася успіхом.

Таким чином, упродовж перших двох десятиліть незалежності у офіційних документах йшлося про «громадян», «громадянство», «громадськість», «національні меншості», «права і свободи громадян», «права національностей» і жодним чином не розглядалася «громадянська ідентичність». Крім того, не було створено спільної ідеї, навколо якої могли б об'єднатися громадяни України. Однак почала формуватися тенденція спекулювати на трагедіях, формуючи відчуття спільності в біді [7], а не пошук можливостей для формування позитивних характеристик ідентифікації громадян з успіхами, досягненнями молодій державі.

Важливим маркером конструювання смислів громадянської ідентичності виступає політика національної безпеки. У документі «Про стратегію національної безпеки України» (затверджено Указом Президента України від 12 лютого 2007 року № 105/2007, однак не стала керівним документом для практичної діяльності органів державної влади) наголошувалося, що проблему забезпечення національної єдності та соборності Української держави ускладнює низка негативних чинників, у тому числі «ціннісно-світоглядне розшарування українського суспільства, яке зумовлюється культурно-історичними відмінностями окремих регіонів України і поглиблюється внаслідок спекуляцій щодо цієї проблематики з боку певних внутрішньо- і зовнішньополітичних сил, зокрема екстремістського спрямування» [8]. Одним з стратегічних пріоритетів політики національної безпеки було оголошено «досягнення національної єдності та консолідації суспільства шляхом подолання як об'єктивних, так і штучних суперечностей соціокультурного, конфесійного, етнічного, мовного, міжрегіонального та регіонального характеру на основі безумовного додержання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина» [8]. У «Стратегії» слушно зазначалося, що «посилилося негативний зовнішній вплив на інформаційний простір України, що загрожує розмиванням суспільних цінностей і національної ідентичності» [8]. Реальних заходів для подолання цих негативних впливів зроблено не було, хоча «інформаційна війна» набирала обертів. Більше того, уже в редакції Указу Президента

України від 8 червня 2012 року № 389/2012 «Стратегії національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється»» положення зовнішні впливи зникло зовсім.

Важливим механізмом формування громадянської ідентичності могла б бути «Державна стратегія гуманітарного розвитку України». Упродовж останнього десятиліття науковцями і політиками були підготовлені десятки «стратегій», «концепцій», «програм» гуманітарного розвитку, які так і не стали дієвим організмом не тільки формування громадянської ідентичності, а й здійснення гуманітарної політики загалом. В одній із редакцій «Державної стратегії гуманітарного розвитку України» зазначалося, що вона формується на загальнолюдських цінностях свободи, рівності, солідарності, терпимості, поваги до природи, спільного міжнародного обов'язку, сформульованих у Декларації Тисячоліття Організації Об'єднаних Націй, затвердженій резолюцією 55/2 Генеральної Асамблеї від 8 вересня 2000 року. Поряд з цим, зазначена стратегія враховує загальнонаціональні цінності українського суспільства, такі як: формування спільної ідентичності, політична стабільність, толерантність, соціальна справедливість, економічний і правовий захист людини [9]. Зазначалося, що пріоритетним завданням у гуманітарній сфері є подальше формування демократичного суспільства та нової національно-державної ідентичності людини як громадянина України [10].

Серед основних принципів гуманітарного розвитку України у проекті «Концепції гуманітарного розвитку України» визначено «людиноцентризм як система поглядів, яка визначає розкриття можливостей людини як критерію оцінки ефективності держави та зрілості суспільних інститутів, визнає невід'ємне право кожної людини на вільний розвиток особистості та реалізацію всіх її здібностей» та «розширення простору свободи, утвердження людської гідності, розкриття комунікативного потенціалу української культури як триєдиний спосіб формування національної ідентичності та соціалізації людини» [11]. Одним із головних завдань гуманітарної політики України має бути забезпечення суверенності українського культурно-інформаційного поля та формування загальнонаціональної громадянської ідентичності [12].

Важливою інституцією у реалізації гуманітарної політики могла б стати Громадська гуманітарна рада при Президентові України. Діяльність її не мала системного характеру, адже з травня по грудень

2010 р. відбулося п'ять засідань Ради, упродовж 2011 р. – три, із січня по грудень 2012 р. – лише два, а упродовж 2013 р. – жодного. Водночас на засіданнях Ради дійсно розглядалося широке коло питань. Зокрема, концептуалізація державної політики в гуманітарній сфері, збереження та актуалізація національної культурної спадщини, вшанування пам'яті видатних українців, запровадження суспільного телебачення і радіомовлення, створення політико-правових умов для зміцнення в Україні громадянського суспільства та низка інших. На жаль, більшість із прийнятих рішень так і не були реалізовані.

Важливим маркером формування громадянської ідентичності виступає мова. Стаття 10 Конституції України гарантує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України, вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України [3]. Ця стаття була швидше декларацією, оскільки в реальності цією сферою держава практично не опікувалася, не було державної підтримки української мови ані у сфері освіти, ані у сфері культури, ані у сфері науки [13]. У зв'язку з цим позитивне ставлення до української мови формувалося у громадян швидше спонтанно, хаотично й ситуативно, а не стратегічно, виражено і програмно.

Для збереження ідентичності української нації, політичної і державної єдності України домінуючим фактором було і залишається повноцінне функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя. З одного боку, Президент України В. Ющенко вважав українську мову головною ознакою ідентичності української нації, а з іншого, в державі і надалі функціонував прийнятий ще до здобуття Україною незалежності Закон Української РСР «Про мови в Українській РСР». 23 квітня 2008 року було схвалено урядом проект Концепції реалізації державної мовної політики. Громадяни України, незалежно від етнічного походження, переконань та посади, повинні володіти українською мовою як мовою свого громадянства. Володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування, стало неодмінною умовою набуття громадянства України [14]. Однак, незважаючи на певні кроки, здійсненні у розвитку і функціонуванні української мови, новий Закон України не був прийнятий за часів третього Президента України, незважаючи на передвиборчу програму Президента «Десять кроків назустріч людям» та програму уряду «Назустріч

людям», а також ідею національного відродження України. Тема політичних механізмів формування громадянської ідентичності визріла у процесі «помаранчевої революції»: «Ми, громадяни України стали єдиною Українською нацією» [15]. І далі В. Ющенко чітко сформував маркери громадянської ідентичності: «Нас не розділити ні мовами, якими ми розмовляємо, ні вірами, які ми сповідуємо, ні політичними поглядами, які ми обираємо. У нас одна українська доля. У нас одна українська гордість. Ми горді тим, що ми є українці» [15]. В «Універсалі національної єдності» йшлося про українську мову як основу «самоідентифікації народу і держави» [16]. Проте, це були лише гасла і не більше.

Майже через десять років, в складних політичних умовах, власне, в умовах війни, новообраний Президент України П. Порошенко знову торкався питання державної мови: «Знаю, що тепер за мовною ознакою нас вже ніхто ніколи не розколе. Принципово залишаюся на тій позиції, що єдиною державною мовою має залишатися українська» [17]; «російською мовою Україну люблять не менше, ніж на українській» [17]. Власне, після Революції Гідності українська мова стала одним із маркерів формування громадянської ідентичності.

Громадянське суспільство виступає важливим інститутом, який сприяє формуванню громадянської ідентичності. «Помаранчева революція» стала об'єднавчим маркером як для формування громадянського суспільства, так і громадянської ідентичності. Адже більшість громадян України вважали Україну своєю Батьківщиною. Поділяємо погляд Я. Грицака, що «це зовсім нове явище, яке виникло відразу після помаранчевої революції. Незалежно від того, хто за кого голосував, після «помаранчевої революції» раптом більшість українців зрозуміли, що вони мають Батьківщину й що вони хочуть тут залишатися» [18]. Другим важливим моментом був «високий відсоток людей (принаймні понад 50%), які пишуться тим, що вони є громадянами України. І це на тлі того, що більшість населення живе на межі бідності, пережила й переживає великі стреси, драми тощо [18]. Ідентитети «Свободу не спинити», «Разом нас багато, нас не подолати» стали маркерами громадянської ідентичності, яка почала народжуватися в Україні.

Незважаючи на осмислення більшості українців себе громадянами України, на величезний громадянський підйом після «помаранчевої революції» держава недостатньо усвідомлювала патріо-

тизм нації і консолідацію всього суспільства. Несприйняття на державному рівні концепту «громадянська ідентичність» було підтверджено і під час обговорення проекту Конституції України 2008 року. Адже найбільше зауважень викликали запропоновані зміни, а фактично – нова стаття 13, в якій пропонувалося поняття «національна ідентичність» замінити на «громадянську ідентичність», замість «українського народу» – «громадяни України». Категорія «громадянська ідентичність» викликала спротив і несприйняття, насамперед, політичною елітою.

Відсутність чіткої громадянської позиції упродовж тривалого часу спостерігалася і на парламентському рівні. Там відбувалося цілком природне і закономірне зіткнення політичних, економічних, фінансових, бізнесових, національно-культурних, мовних і конфесійних інтересів. Однак Верховна Рада України, на думку спікера парламенту, «послідовно захищала національну ідентичність, виробляючи серединну лінію державної політики у цій сфері» [19]. З іншого боку позитивні зрушення на законодавчому рівні почали проявлятися у застосуванні політичних механізмів для формування громадянської ідентичності. Зокрема, Голова Верховної Ради України у березні 2009 року констатував, що «останнім часом нами багато зроблено для утвердження громадянського суспільства, демократичних інституцій, свободи слова, прав і свобод громадян, для того, щоб повернути увагу до української мови, яка, окрім усього іншого, повинна сприяти об'єднанню, а не розмежуванню суспільства, не відчуженню між людьми [19]. В. Литвин наголошував також на важливості достойно позиціонувати себе у світі, «демонструючи українську породу, національну і європейську ідентичність» [20].

Таким чином, на законодавчому рівні акцент робився на національну ідентичність. Підтвердженням цього були і парламентські слухання «Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізаційних викликів: проблеми та шляхи збереження» (9 грудня 2009 року). Однак, відкриваючи засідання, заступник Голови Верховної Ради М. Томенко наголосив, що «Україна досягла достатньо високого ступеня громадянської ідентичності, натомість сьогодні більш важливим питанням стає національна самоідентифікація» [21]. Свою позицію він аргументував результатами соціологічного дослідження, яке провело «Українське демократичне коло» на замовлення Інституту політики, згідно з яким у 2002 році 49% опитаних

пишалися тим, що вони є громадянами України, натомість у 2007 році таких було 65% [21]. Найважливішим, на думку М. Томенка, було те, що гордість за належність до статусу громадянина України відчували 50% у всіх регіонах України [21]. У процесі обговорення звучали досить слушні ідентитети: «ми відкрили тему, без якої не може існувати нація» (В. Яворівський, народний депутат України); «сьогодні відбудеться розмова української еліти про майбутнє української нації» (М. Томенко, заступник Голови Верховної Ради України); «формування національної ідентичності як колективного феномена спрямоване передусім на творення єдності, суспільної солідарності, на досягнення консолідації народу. Без такої єдності, без згоди і злагоди держава не утвердиться» (М. Жулинський, голова національної ради з питань духовності і культури при Президентові України); «в Україні всі мають бути українцями, залишаючись етнічно приналежними кожен до своєї спільноти» (М. Косів, народний депутат України).

Підсумковий документ, який затвердила Верховна Рада України – «Рекомендації парламентських слухань «Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізаційних викликів: проблеми та шляхи збереження» [22], з нашого погляду, більше торкався категорії «громадянська ідентичність», а не «національна ідентичність». Адже у документі йшлося про те, що «структуроформуючими факторами національної ідентичності є економічні, політичні і культурно-історичні чинники, які у суспільній свідомості громадян формують смисложиттєві та державотворчі завдання – необхідність збереження суверенітету країни, потребу забезпечення прав і свобод людини та демократичного способу життя народу, зацікавленість влади і громадян у розбудові демократичної, правової, соціальної держави та інші» [22]. Документ торкався й політичної складової національної ідентичності – «незалежність, суверенітет, розбудова держави» [22]. Наголошувалося, що «формування цілісної національної ідентичності громадян України здатне значною мірою сприяти зміцненню єдності країни, оскільки посилює легітимність державних механізмів, розширює сприйняття держави як «своєї» серед громадян, збільшує мобілізаційні можливості суспільства для реалізації завдань прогресивного розвитку» [22].

Документ передбачав прийняття низки законів та концепцій. Зокрема, Законів «Про культуру», «Про мову», «Про національний

культурний продукт» та Концепцій: «Концепції розвитку гуманітарної сфери в Україні»; «Концепції державної мовної політики України», «Концепції регіональної політики в Україні»; «Концепції державно-конфесійних відносин в Україні»; «Концепцію державної етнонаціональної політики в Україні», «Про державні свята в Україні»; «Про встановлення та відзначення в Україні професійних і пам'ятних дат» та цілої низки інших. І хоча як слушно зазначав М. Томенко, що необхідно вийти за межі певного ілюзорного уявлення про те, що національну ідентичність та популярність української мови і культури можна забезпечити однак їх прийняття та реалізація все ж сприятимуть формування громадянської ідентичності [21].

Безумовно, законами Верховної Ради України, указами Президента та рішеннями уряду неможливо забезпечити формування громадянської ідентичності, однак саме вони можуть бути тими політичними механізмами, які їй сприятимуть. Проте держава їх навіть не намагається враховувати. Яскравим підтвердженням цього слугує розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 року «Про схвалення Концепції сприяння органам виконавчої влади розвитку громадянського суспільства» та Указ Президента України «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації». Жоден з цих документів не оперує категорією «громадянська ідентичність», натомість ідеться про «громадянськість», «громадянську культуру», «громадянську позицію», «громадянську активність». Щоправда, в Указі Президента відзначається, що «низький рівень усвідомлення громадянами механізмів демократії участі та самоорганізації у процесі розв'язання суспільних проблем зумовлений відсутністю усталеної демократичної культури, низьким рівнем усвідомлення суспільством таких базових понять, як «громадянське суспільство», «демократія», «верховенство права», розуміння принципу поділу влади, узгодження інтересів, толерантності та пошуку консенсусу, багатоконфесійності і поваги до прав меншин. Досить високим є й рівень суспільної підтримки патерналістського характеру держави» [23].

Позитивний вплив на формування спільної ідентичності громадян України справило Євро-2012. Однак прийняття парламентом України 3 липня 2012 року скандального мовного закону перекреслило позитивні враження від Євро-2012, а також понизило

рівень патріотизму як важливого маркера громадянської ідентичності. Власне, було зрозуміло, що представники правлячої партії, а також комуністи навіть і не планували використовувати позитивний потенціал Євро-2012 для формування спільної ідентичності та консолідації країни, адже їм зовсім не потрібна була цілісна, об'єднана Україна [13] зі спільною громадянською ідентичністю. І тому зовсім не випадково народні депутати України хизувалися фразами на зразок: «Мы очень разбалансированная страна», «Восток кормит Западную Украину», «именно западенцы должны изучать наш язык, а не мы ихний» [13]. Їх можна розцінювати виключно як політичні маніпуляції.

Важливим соціокультурним феноменом колективної та індивідуальної самоідентифікації є спільні колективні уявлення про минуле. Історична пам'ять виступає складовою громадянської ідентичності. Саме держава покликана бути впливовим суб'єктом утвердження національної пам'яті, незважаючи на певну спонтанність та еволюційність процесів формування історичних наративів. Державна політика пам'яті, яка є «сукупністю офіційних репрезентацій історичного минулого, комеморативних стратегій та практик, орієнтованих на формування історичної пам'яті національної спільноти» [24], тривалий час не була предметом зацікавлень українських політиків та державних органів влади.

Упродовж 1991–2005 років керівники української держави не ставили за мету формувати історичну свідомість громадян, їх громадянську ідентичність, а пристосовувати історичну політику до ситуативних обставин. Зокрема, в Україні поширився процес встановлення пам'ятників жертвам Голодомору і політичних репресій. Розпорядження «Про заходи щодо вшанування пам'яті жертв політичних репресій, похованих у селищі Биківня» (11 серпня 1994 року) стало одним з перших актів Президента України Л. Кучми, у якому було засуджено тоталітаризм. Цей документ дістав широку підтримку громадськості. З нагоди 65-річчя Голодомору в Україні у 1998 році Л. Кучма підписав Указ «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій» (26 листопада 1998 року), однак без надання йому офіційного календарно-меморіального статусу.

У Розпорядженні Президента «Про вшанування пам'яті героїв Крут» (24 січня 2003 року) до 85-ої річниці бою під Крутами офіційно були визначені пріоритети державної політики пам'яті,

наголошувалося на: «утвердженні високої політичної культури у суспільстві, вихованні у молоді патріотизму, поваги до історичного минулого Українського народу, вшануванні пам'яті полеглих за незалежність Батьківщини» [25].

Новий етап державної політики пам'яті пов'язаний з діяльністю Президента В. Ющенка. Політична риторика була зосереджена на захисті найвищих цінностей українців – свободи, демократії, поваги до прав і гідності людини, важливість яких закорінена в історичній пам'яті спільноти. Починаючи з інавгураційної промови, в якій він зазначив: «Українська держава відбулася. Наш вибір це ще раз підтвердив. Наша перемога – це свято української державності. У цей день згадаймо героїв, що полягли за Перемогу, мучеників Освенцимів і ГУЛАГів, жертв Голодоморів, депортацій і Голокосту. Ми зробили свій вибір, бо пам'ятаємо, хто ми, чиї діти й онуки. Не в минулому нам шукати відповідей на виклик майбутнього. Проте ми завжди будемо берегти свої джерела. Тільки так залишимося самими собою. Тільки так завжди будемо переможцями!» [26].

В ініційованому Главою держави Законі України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» (№ 376–V від 28 листопада 2006 р.) обов'язки органів державної влади у сфері політики пам'яті визначалися таким чином: «Органи державної влади та органи місцевого самоврядування відповідно до своїх повноважень зобов'язані брати участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу» [27].

Важливим у державній стратегії В. Ющенка стало створення спеціальних комісій і дослідницьких груп для збору інформації про радянські репресії, про Голодомор, а також актуалізацію «місць пам'яті». З цією метою видано Укази Президента України «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні» (від 11 липня 2007 року); «Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення» (від 14 жовтня 2008 року); «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні» (від 28 березня 2009 року) та низку інших. Голодомор став одним з центральних компонентів української ідентичності. Якщо в 2003 році тільки 40% українців вважали Голодомор геноцидом, то в 2007 році – вже 63% (у тому числі 79% – у західних регіонах, 71% – центральних,

53% – південних і 33% – східних) [28]. В. Ющенко стверджував, що пам'ять жертв Голодомору вшановують звичайні люди, «не дивлячись на формальності, не дивлячись на владу, її поведінку, її приклад, не дивлячись на політиків, тому що йдеться про людське, про українське, йдеться про нашу ідентичність» [29].

Політика пам'яті виступає не лише чинником формування громадянської ідентичності, а іноді стає об'єктом політичних маніпуляцій. До питань історичного минулого зверталися всі основні кандидати під час президентської кампанії 2010 р. У щорічному посланні Президента В. Януковича до Верховної Ради України зазначалося: «Відтак актуальним залишається питання пошуку оптимальної та прийнятної для більшості українців моделі національної ідентичності. Необхідність вироблення таких підходів є особливо гострою у сфері мовної політики та щодо питань історичної пам'яті. Деякі з цих питань штучно загострюються в умовах політичного протистояння. Але без визначення чітких принципів і концептуальних положень державної політики у сфері ідентичності національний поступ і модернізація країни будуть суттєво ускладнені або й неможливі» [30, с.24].

На основі аналізу державної політики пам'яті науковці виокремлюють її основні етапи, які чітко демонструють тенденції, що сформувалися у політиці пам'яті: 1) 1991–2004 рр.: націоналізація публічної сфери, символіки і освітньої системи з домінуванням українського національного наративу; 2) 2005 – початок 2010 рр.: радикальний перегляд політики пам'яті в напрямі націоналізму, антикомунізму, створення Інституту національної пам'яті, «місць пам'яті», спорудження меморіалів, комеморативні практики; 3) з початку 2010 р.: поєднання національно-патріотичної версії української історії з частково символічною реабілітацією радянського минулого [31]. Наступний етап розпочався з 2014 року, ідентифікувати його поки що складно.

Політичним механізмом формування громадянської ідентичності виступає громадянська освіта. Метою української освіти є «... формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору» [32]. «Освіта в Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної свідомості, взаємоповаги між націями і народами» (Закон «Про освіту» 1996 р.) [32]. На виконання постанови Кабінету

Міністрів України №1697 від 15 вересня 1999 р. було також розроблено проект «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності», затверджений президією Академії педагогічних наук та запропонований для публічного обговорення. У цій концепції, зокрема, визначаються зміст та форми громадянського виховання, його завдання й основні шляхи їх реалізації і зазначено, що важливе місце у громадянському вихованні займає власне громадянська освіта [33].

Концепцію громадянської освіти було створено Інститутом громадянської освіти Національного університету «Києво-Могилянська Академія» за підтримки Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні. Головне завдання політичної освіти – допомогти і підтримувати у людей відчуття ідентичності, усвідомлення і прийняття власних прав, готовність до їх практичного, відповідального здійснення [34].

Важливу роль у формуванні громадянської ідентичності має відігравати курс громадянської освіти «Ми – громадяни України». Для цього курсу підготовлено низку підручників Всеукраїнською Асоціацією викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова доба». Зокрема, «Ми – громадяни України. Навчальний посібник з громадянської освіти для 9 (10) класів»; «Вчимося бути громадянами: Курс громадянської освіти, 7 (8) клас»; «Акція «Громадянин». Методичний посібник»; «Історія для громадянина»; «Ми – громадяни України. Посібник для вчителя»; «Мистецтво жити в громаді»; «Виховуємо людину і громадянина», які рекомендовані Міністерством освіти і науки України. Головна мета курсу «Ми – громадяни України» – підготувати учнів до того, щоб стати свідомими та відповідальними громадянами своєї держави України, які розуміють основні механізми функціонування держави та суспільства, перспективи їхнього розвитку, власні можливості ефективно впливати на ці процеси, готові і бажають взяти на себе відповідальність за прийняття і втілення в життя цих положень сприятиме формуванню громадянської ідентичності.

Першою офіційною спробою втілення ідеї формування патріотизму серед молоді і школярів стала затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 15 вересня 1999 року №1697 «Національна програма патріотичного виховання громадян, формування здорового

способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства». «Концепція національно-патріотичного виховання молоді», яка була затверджена у жовтні 2009 року, не містила категорію «громадянська ідентичність», а йшлося там лише про здатність «зберегти свою національну ідентичність» [36].

У вересні 2011 року було підготовлено проект Концепції загальнодержавної цільової соціальної програми патріотичного виховання населення на 2013–2017 роки», який містив різні підходи до розуміння ідентичності. Метою «Концепції» було «формування громадянської ідентичності, відчуття належності до рідної землі, народу; визнання духовної єдності поколінь та спільності культурної спадщини; утвердження почуття патріотизму, відданості у служінні Батьківщині» [37]. Такі категорії, як «український народ», «українська нація», «молодь української держави» взагалі були відсутні у проекті, а натомість автори проекту оперували безликим словом «населення». Натомість проект містив давно відкинутий наукою принцип суб'єктно-об'єктних стосунків того, хто «виховує», і того, кого «виховують» [38]. Автори Концепції визначали патріотизм у період становлення нації – це любов до Батьківщини, свого народу, турбота про своє та загальне благо, сприяння становленню й утвердженню України як суверенної і незалежної, правової, демократичної, соціальної держави, готовність відстояти її незалежність, служити і захищати її, розділити свою долю з її долею [37].

Серед основних причин гострої постановки проблеми патріотичного виховання громадян України названа системна криза ідентичності [37]. Проектом передбачалося, починаючи з 2013 року щорічно виділяти 40 мільйонів гривень на патріотичне виховання населення з бюджету. Великий сумнів викликали і очікувані від реалізації проекту результати. Зокрема, згідно з проектом передбачені концепцією заходи мали збільшити кількість українців, що вважатимуть себе патріотами, з 31% у 2013 році до 48% у 2017 року [39]; кількість громадян, яка пишатиметься українською мовою, за 4 роки мала зрости з 17% до 35% [39]. Проектом передбачено і збільшення кількості громадян, які пишатимуться українською армією, з 3% до 11%. Крім того, кількість бажаючих емігрувати з України за вказаний термін планувалося зменшити – з 40% до 20% [39]. Власне, цей проект досить важко назвати концепцією, це швидше запит на фінансування, варіант відмивання грошей з державного бюджету.

Громадськість та освітяни не відгукнулися на обговорення проекту. Більше ніж півтора року він «провисів» на сайті Міністерства освіти і науки України. Лише під час Всеукраїнської науково-практичної конференції «Українське національне виховання: реалії, тенденції, перспективи», організованої Міжнародним освітнім Фондом імені Ярослава Мудрого, її учасники вперше обговорили проект Концепції і дійшли висновку, що проект потребує суттєвого доопрацювання, а краще – розробки нової редакції [38].

Однак необхідно зазначити, що реакція на названий проект у суспільстві все ж таки була. Про це свідчать досить красномовно назви публікацій: «Патріотизм вимірюватимуть, як й «арійську кров», у процентах» (С. Грабовський, «Український тиждень», 24.02.2012); «П'ятирічка патріотизму у відсотках» (В. Гриневич, «Дзеркало тижня», 02.03.2012); «Влада буде нас вчити, як Батьківщину любити...» (В. Балюк, «Високий замок», 23.02.2012) та інші.

Концепцією тема патріотизму в українському політикумі не обмежувалася. Поняття «патріотизм» у програмі ПАРТІЇ РЕГІОНІВ у різних відмінках згадується 5 разів. Зокрема, визначаючи принципи, завдання і мету партії, стверджується, що «патріотизм, державність і прагматизм – її духовна основа» [40]. У програмі партії Соціалістичної партії України термін «патріотизм» зустрічається 6 разів [41]. У програмі Кабінету Міністрів України «Назустріч людям» зазначено, що розбудова держави здійснюється на принципах «чесності, відкритості, патріотизмі, професійності та ефективності» [42]. Президент України Л. Кучма сформував навіть власне визначення категорії патріотизм: «Зберегти суспільний спокій, породжений нашою державною незалежністю і споконвічною мудрістю українців, – ось у чому полягає істинний патріотизм сучасної доби» [43]. Однак, ані концепція, ані програми партій і програми уряду не підняли рівень патріотизму в Україні і не сприяли формуванню громадянської ідентичності.

Натомість події осені – зими 2013–2014 років, анексія Криму, війна на Сході України з Росією, утвердження образу «ворога» спричинили сплеск патріотизму. Серед принципів, якими мав керуватися майбутній Президент, визначені були: «Порядність, патріотизм та професіоналізм». Дедалі частіше у риторичі кандидата в Президенти П. Порошенка звучав патріотизм як маркер громадянської ідентичності: «Не лише створення ефективної, мобільної,

високопрофесійної армій, а й патріотичної. Нам потрібен патріотизм вихованців Нахімовського училища, які розгорнули прапор. Потрібен патріотизм десантника, який з гранатою вийшов і не дав захопити військову техніку. Потрібен патріотизм військово-морських сил України, які зберегли вірність присязі» [44].

П. Порошенко звернув увагу на те, що саме за останній рік кардинально зросла кількість тих, хто вважає себе патріотом України, хто виступає за вступ до Європейського Союзу, за унітарний державний устрій, за українську мову як єдину державну [45]; «Сьогодні як народ ми єдині та могутні, як ніколи. Ворог, сильний, жорстокий, підступний, загартував і зцементував націю як ніхто. Той, хто хотів нас роз'єднати та послабити, ще більше об'єднав нас і зміцнив» [45].

Патріотизм і історична пам'ять дедалі частіше стає в центрі виступів політиків: «Чи не вперше в цих складних обставинах, в подіях війни, ми відчули повагу до себе, до своєї землі, своїх символів – це сотні прапорів у вікнах будинків та на автомобілях, ці українські гасла на футболках, ця крихітна малеча у вишиванках» [46] (Є. Ніщук, міністр культури України); «На підставі урахування подій довкола Криму та російської агресії проти України необхідно впроваджувати нові моделі виховної роботи, які базуватимуться на формуванні патріотизму з урахуванням громадянських, державницьких, військово-патріотичних аспектів, об'єднуючої ролі державної мови» [47] (С. Квіт, міністр освіти і науки України).

Новий навчальний рік розпочався з уроку «Україна – єдина країна», який став логічним продовженням теми єдності громадян України та цілісності її території, була розмова про мужність і героїзм в ім'я свободи, незалежності та демократичного розвитку України, активну громадянську позицію українців, особисту відповідальність за долю держави, любов до України, самовідданість і патріотизм її захисників [48]. Наголошувалося, що патріотизм – це звичайний стан повсякденного життя людини, який виявляється не тільки під час надзвичайних ситуацій. Важливо, щоб учні ідентифікували себе з українським народом, прагнули жити в Україні, розуміли необхідність дотримання конституційних та правових норм, володіння державною мовою, шанобливого ставлення до історії, культури та традицій українського народу [49].

Безумовно, маркер патріотизму буде використаний у парламентській виборчій кампанії 2014 р. Підтвердження тези з'явилося

зразу ж. 27 серпня Політична партія «Сильна Україна» (до речі, яка на той час офіційно Мін'юстом не була зареєстрована) провела круглий стіл на тему: «Економічний патріотизм як основа національної єдності».

Механізмом символічної репрезентації громадянської ідентичності є державні свята – День Незалежності і День Конституцій. У офіційних виступах державних діячів у цьому році чітко простежувалися маркери громадянської ідентичності: політика пам'яті, любов до Батьківщини, територіальна цілісність, єдність: «У день національного свята ми звертаємося до пам'яті поколінь українців, які пройшли цією землею перед нами, які боролися, творили і наближали нашу Незалежність. Ми порівнюємо себе з ними і прагнемо бути гідними їх. Ми стаємо розумнішими, сильнішими, сміливішими. Ніколи ще за роки нашої державності ми не піддавалися таким випробуванням. І ніколи ми ще не були такими згуртованими і впевненими у своїх силах. Ніколи ще нас не намагалися так дискредитувати. І ніколи ми ще не відчували таку симпатію народів світу» [50]; «Ми, українці, від Чернігова до Севастополя, від Луганська до Ужгорода, об'єднавшись у прагненні жити у вільній, незалежній та нероздільній державі, сьогодні разом відкриваємо нову сторінку в історії нашої єдиної України [51].

Політичним механізмом формування громадянської ідентичності досить часто стають і позиції політиків – минулих і сучасних, а також Президентів України. Адже вони виступають рупором держави і навіть намагаються виконувати миротворчі місії. Перший Президент України виокремив в Україні три яскраво виражені сегменти суспільства, які позиціонують різні ідентичності. «Перший сегмент – це люди, які досі дивляться на радянське минуле і вірять, що це було найкращим варіантом, тому хочуть до нього повернутися. Друга група – це щирі українці, які відстоюють усе українське (На думку Л. Кравчука, таке національне перебільшення у їхніх ідеях в умовах глобалізації у багатьох випадках є шкідливими для держави. Перший Президент України Л. Кравчук висловив свою думку про ідентичність українського народу в інтерв'ю італійському антропологу Елізео Бертолазо, який досліджує національну ідентичність українського народу в Міланському державному університеті «Бікокка» [52]). І третя група – це нормальні українці, які бачать життя національно свідомим, але у системі глобальних цінностей [53].

До речі, ще у 2009 році Л. Кравчук зазначав: «Створення в країні такої аури, такої духовної ситуації, коли б люди повірили у свою країну, у свою ідентичність, в те, що вони – українці, що їм потрібно цим гордитися» [54]. Доречно зазначити, що Л. Кравчук торкається такого сегменту, як релігійна ідентичність. Він переконаний, що держава разом із церквою повинні захищати духовність нації та формувати високу національну свідомість. «Ця держава має об'єднувати, а не роз'єднувати народ» [54].

Досить слушно визначав питання своєї ідентичності В. Ющенко: «У кожного з нас біографія є дуже простою: я – українець», а також ідентичність громадян України: «наш захист – це ми самі, це особиста готовність бути нацією, не боятися свого імені, не зраджувати свого брата, не шукати ні чужих ідолів, ні чужих столиць... А служити своєму стягові, бо він твоя воля, твоє життя і твоє майбутнє» [55]. Розбудова та консолідація громадянського суспільства, а також захист прав і свобод людини і громадянина в Україні [56] є метою діяльності Президентського фонду Леоніда Кучми «Україна».

Ймовірно, на формування громадянської ідентичності вплинула і позиція Президентів України – Л. Кравчук, Л. Кучма та В. Ющенко, яку вони висловили 4 грудня 2013 року на знак солідарності із мирними громадянськими діями сотень тисяч українців: «Ми висловлюємо солідарність із мирними громадянськими діями сотень тисяч молодих українців»; «ми чітко стоїмо на тому, що голос українських громадян має обов'язково бути почутий владою» [57]. Президенти констатували: «Вперше український народ вийшов на вулиці з неполітичною вимогою, яка має безпрецедентну масову підтримку. Їхня щира відданість європейському вибору, демократичним цінностям, патріотизм викликають велику повагу» [57]. Президенти запропонували провести загальнонаціональний круглий стіл для подолання політичної кризи, наголосивши, що учасниками такого формату мають стати справжні інституції громадянського суспільства, які спираються на широку підтримку українських громадян і можуть представляти їхню позицію послідовно і чесно. Ціннісною основою такого діалогу мали стати демократія, рівність, свобода вираження своєї позиції, європейські устремління українського народу, довіра і чесність усіх учасників [57].

Президенти висловили однаковість і у підтримці позиції України щодо вступу в НАТО, хоча і наголосили: «Ми маємо мати

свою позицію, своє військо і захищати свою землю» (Л. Кравчук); «ми не маємо жодного позитивного сигналу з боку країн-членів НАТО» (Л. Кучма); «Жити в європейських цінностях, в європейських стандартах. Нам треба навчитися по-європейськи їх і захищати. А це значить – в системі колективної безпеки» (В. Ющенко) [58].

Нові акценти, спрямовані на формуванню громадянської ідентичності і її утвердження з'явилися після Революції Гідності. Президент України П. Порошенко під час зустрічі з Бернаром-Анрі Леві наголосив, що «внаслідок подій на Майдані з'явилася нова держава, усвідомлена ідентичність, невід'ємною частиною якої є європейськість, відданість цінностям та усвідомлення відповідальності за власне майбутнє» [59].

У виступах політиків дедалі частіше окреслювалися маркери громадянської ідентичності. Так, Голова Верховної Ради України О. Турчинов серед найважливіших завдань назвав «захист українських громадян «незалежно від того, за кого вони голосували, кого вони підтримували, які у них політичні погляди»; «незалежно від місця їх проживання, захистити громадян і на Сході, і на Заході, на Півдні і на Півночі, і, безумовно, в центрі України, і, у першу чергу, в Києві, де сьогодні найбільш складна ситуація» [60]. О. Турчинов звернувся до жителів південних і східних регіонів із закликом «відкрити душі і серця» та об'єднатися задля процвітання України. Ви – громадяни України, ми – одна країна, і ми повинні разом зробити її могутньою, великою, демократичною, європейською» [61].

Нова генерація політиків, яка прийшла у владу після Революції Гідності, дедалі частіше у своїх виступах та промовах оперує категорією ідентичність: маємо «вибудовувати механізми, які закладатимуть фундамент сучасної ідентичності та суспільного світогляду українців» (О. Сич, віце-прем'єр міністр України, 08.08.2014).

Тема громадянської ідентичності простежується і у риториці регіональних політичних лідерів, бізнесменів, які мають суттєвий вплив на ситуацію в країні. Голова Донецької обласної державної адміністрації, український підприємець, голова ради директорів компанії «Індустріальний союз Донбасу» С. Тарута, ідентифікуючи себе як російськомовного громадянина України, мешканця Донбасу, в якому тече як українська, так і російська кров, закликав «усіх, кому дорога Україна і її майбутнє, кожного в кого серце розривається від сьогоднішніх новин, консолідувати зусилля для збережен-

ня цілісності нашої держави» [62]. «Українські бізнесмени, громадяни, політики – сьогодні час об'єднуватися! Сьогодні ми всі – українці. Всі під одним, нашим національним прапором. Не час зводити рахунки один з одним. Як жити великою родиною далі – розберемося потім. Сьогодні потрібно захищати свою країну – всіма силами, які в нас є. Тому що без об'єднання сил зараз, потім «нас може і не бути» [62]. Однак уже у вересні 2014 року виступив за прискорення процесу децентралізації влади в Україні та запропонував провести експеримент з передачі повноважень на місця на Донеччині та Луганщині з 1 січня 2015 року [63]. Підприємець Р. Ахметов закликав «усіх співгромадян до об'єднання заради цілісної і неподільної України» [64]. «Наша сила – в згуртованості бізнесу, влади і суспільства» [64].

Лідер Партії «Родина» І. Марков закликав жителів Південного Сходу боротися за свої права без насильства: «Я багато років говорив про те, що українській державі не можна ігнорувати ментальні відмінності між Заходом і Південним Сходом країни. Так історично склалося, що ми – різні. Ми говоримо на різних мовах, у нас різні погляди на наше спільне минуле, але у нас одна держава» [65]. Депутат наголосив на тому, що «жителі Південного Сходу країни мають право захищати свої традиційні цінності, свою мову, свою історію, своє право бути такими, які ми є. Але сьогодні ми зобов'язані знайти можливість врегулювати ситуацію мирно, без крові. Тому, я звертаюся до всіх жителів Південного Сходу – росіян, українців, представників інших національностей – з проханням утриматися від кровопролиття» [65]. Політик виступив за цілісність України. Водночас варто наголосити, що появу сепаратистських настроїв та рухів, нігілістичне ставлення до державної мови в окремих регіонах України можна пояснити відсутністю зваженої гуманітарної та культурної політики, яка призвела до гуманітарної регіоналізації України.

Таким чином зазначимо, що після здобуття незалежності перед Україною постало завдання формування нової ідентичності, яка найкраще сприяла б процесам консолідації українського суспільства. Системи цінностей почали суттєво змінюватися у нестабільному, перехідному суспільстві, розмиваючи існуючу систему ідентичностей. Зі змінами політичних інститутів і соціальної реальності, сформована в попередні десятиріччя радянська іден-

тичність помітно деформувалася, однак продовжувала існувати. Є усі підстави зробити такі висновки:

- політика держави у сфері формування громадянської ідентичності була ситуативною, спонтанною і фрагментарною; не мала системного характеру; політична риторика носила маніпулятивний характер; концепції, стратегії, програми, які розроблялися, у більшості випадків не затверджувалися, а якщо й затверджувалися – не реалізовувалися (наприклад, «Концепція гуманітарного розвитку»);

- нівелювання гуманітарного складника державної політики, її деконцептуалізація, а також відсутність стратегічного документа, який би чітко окреслював орієнтири розвитку цієї важливої галузі, позначилася на закріпленні в масовій свідомості громадян України уявлення про «вторинність» гуманітарної сфери, стимулювали спорадичні і хаотичні процеси в гуманітарному просторі країни, нескоординовану і недалекоглядну діяльність відомств, відповідальних за гуманітарну царину, «ручне» управління цією сферою та «залишковий» принцип її фінансування;

- держава не надавала достатньої підтримки для запровадження української мови в сферу освіти, культури та науки, тим самим негативно впливала на формування громадянської ідентичності;

- на державному рівні частіше оперували категорією «національна ідентичність», ігнорували чи не звертали уваги на ідею створення спільної громадянської ідентичності;

- перенесення питань офіційної мови державних установ, міждержавних союзів, історичної пам'яті, культурної спадщини, інформаційної політики у політичну площину досить часто є перешкодою для національного порозуміння та формування громадянської ідентичності;

- недостатньо державна складова проявлялася і в питаннях, які мали б згуртувати громадян України, таких як «історична пам'ять», «політика пам'яті», «історичне минуле», «Голодомор», «державні свята», «патріотизм», «українська концептуальна ідея»;

- аналіз документів і офіційної діяльності органів влади дає можливість констатувати, що відсутність інформаційної підтримки культурних процесів у державі, які б посилювали і статус державної мови, і ефективну політику історичної пам'яті негативно вплинула і на формування громадянської ідентичності;

– несформованість загальнонаціонального гуманітарного простору, неконсолідованість українського суспільства, відсутність гармонізації внутрішніх соціокультурних відмінностей, політизація яких неодноразово призводила до виникнення конфліктних ситуацій. На тлі цього спостерігалася байдужість держави щодо опікування власним гуманітарним полем, культурними процесами, а також процесами формування громадянської ідентичності;

– держава повинна стати найважливішим суб'єктом і об'єктом ідентичності – і як носій референтних загальнонаціональних цінностей, і як ініціатор культурної політики. Державна політика з конструювання ідентичності потребує виваженого поєднання етнічного, регіонального, державного компонентів ідентичності, формування у громадян України належності до єдиної спільноти і держави.

– Головною умовою формування спільної громадянської ідентичності є вироблення стійкої, обґрунтованої, реалістичної стратегії і пріоритетів соціально-економічного розвитку України та соціогуманітарного розвитку українського суспільства, неухильне дотримання обраних стратегій і пріоритетів. Концепція формування спільної ідентичності громадян України має визначити основні напрями державної політики, спрямованої на забезпечення суспільно-політичної єдності українського суспільства, подолання міжрегіональних суперечностей і консолідації нації навколо спільних цінностей. Головне завдання держави у пошуках спільної громадянської ідентичності, її складових, які стануть об'єднуючими маркерами.

1. Шпорлюк Р. Роздуми про Україну після 1994 р.: дилеми національності / Р. Шпорлюк // Геррімен рев'ю. – 1994. – № 7–9. – С.1.

2. Закон України «Про громадянство України» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1636-12>

3. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

4. Закон України «Про національні меншини в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>

5. Україна ризикує, зволікаючи із захистом прав кримських татар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.civicua.org/news/view.html?q=1829399>

6. Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0001120-05>

7. Україна шукає свою ідентичність [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page2.htm>

8. Указ Президента України № 105/2007 Про стратегію національної безпеки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/5728.html>

9. Тези до Концепції гуманітарного розвитку України // Поточний електронний архів Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

10. Програма гуманітарного розвитку України (проект, підготовлений НАН України у 2003 р., зі змінами і доповненнями) // Поточний електронний архів Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

11. Концепція гуманітарного розвитку України. Проект від 14.03.2008. Розроблено Робочою групою (керівник групи – Радник Президента України, Голова Національної ради з питань духовності і культури при Президентові України, академік НАН України Жулинський М. Г.) за науково-методичного та організаційного забезпечення Національного інституту стратегічних досліджень (заступник керівника групи – директор Інституту, к.т.н, Заслужений журналіст України Рубан Ю. Г.) // Поточний електронний архів Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

12. Жулинський М. Чому нам потрібна національна стратегія гуманітарного розвитку України / М. Жулинський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slovoprosivity.org/2010/10/14>

13. Воропаєва Т. Як мовний закон впливає на формування спільної ідентичності громадян України. 09.08.2012 / Воропаєва Т. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://society.lb.ua/position/2012/08/09/164802_yak_movniy_zakon_vplivaie_formuvannya.html

14. Концепція державної мовної політики. 15.02.2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/10486.html>

15. Промова Президента України В. Ющенко перед Майданом 23 січня 2005 року // Україна молода. – 2005. – 25 січня.

16. Універсали національної єдності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://constituanta.blogspot.com/2012/04/2006.html>

17. Російською мовою Україну люблять не менше, ніж українською, — Порошенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://24tv.ua/home/showSingleNews.do?rosiyskoyu_movoyu_ukrayinu_lyublyat_ne_menshe_nizh_ukrayinskoyu_poroshenko&objectId=477394

18. Парадокси національної ідентичності. Ярослав Грицак: Нація створюється з досвіду співіснування. 18 жовтня 2007. [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobici/paradoksi-nacionalnoyi-identichnosti>

19. Заключне слово Голови Верховної Ради України В. М. Литвина при закритті третьої сесії Верховної Ради України четвертого скликання. 11.03.2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/news/Novyny/Povidomlennya/258.html>

20. Голова Верховної Ради України Володимир Литвин у вівторок взяв участь у відкритті п'ятого Міжнародного історико-географо-мистецького симпозіуму «Я і моя Україна» 24.02.2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/news/Novyny/Povidomlennya/18563.html>

21. Микола Томенко: Більшість громадян України сприймають Україну як власну державу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/news/Novyny/Povidomlennya/26754.html>

22. Постанова Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань «Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізаційних викликів: проблеми та шляхи збереження» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/DF4OG00A.html

23. Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/212/2012>

24. Концептуальні засади державної політики пам'яті. Аналітична записка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/269/>

25. Указ Президента України «Про вшанування пам'яті Героїв Крут» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/12/2003-%D1%80%D0%BF>

26. Промова президента України Віктора Ющенка на Майдані [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2005/01/23/3006391/>

27. Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/376-16>

28. Думки населення України щодо визнання Голодомору 1932–33 рр. геноцидом. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/content/golodomor-sociology.html>

29. Ющенко: можливо, не сорок літ нам треба ходити по пустелі... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/430692-yuschenko-mojливо-ne-sorok-lit-nam-treba-hoditi-po-pusteli.html>

30. Модернізація України – наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 2011. – С. 27, 36–37.

31. Бондар В. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2010-х рр.: основні тенденції / В. Бондар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://histans.com/JournALL/graf/graf_2013_23/19.pdf

32. Закон «Про освіту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>

33. Звіт за результатами проекту «Дослідження дискурсу громадянської освіти та його вплив на політичну культуру молоді» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cedos.org.ua/system/attachments/files/000/000/033/original/CSR_civic_education_discourse.pdf?1393849913

34. Концепція національно-патріотичного виховання молоді» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/legislation/other/5397/>

35. Курс громадянської освіти «Ми – громадяни України» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://osvita.khpg.org.ua/index.php?id=1039165203>

36. Концепція національно-патріотичного виховання молоді. 27 жовтня 2009 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/v%D1%96jskovo-patr%D1%96otichna-robota/normativno-pravova-baza-vijskovo-patriotichno-go-vihovannya/konczepc-ziya-naczionalno-patriotichno-go-vihovannya-molodi.html>

37. Концепція Загальнодержавної цільової соціальної програми патріотичного виховання громадян на 2013–2017 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mon.gov.ua/images/files/kollegu/21.doc

38. Скільки ще «висіти» проекту на сайті? 30.05.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://golosukraine.com/publication/kultura/osvita/12072-skilki-she-visiti-proektu-na-sajti/#.VAL6Etd_tqU

39. Українцям підніматимуть патріотичний дух за 40 млн на рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/politika/ukrayincyam-pidnimatimut-patriotichniy-duh-za-40-mln-na-rik.html>

40. Програма Партії регіонів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://static.partyofregions.ua/uploads/document/file/4fe18a/4fe18a59c4ca42a829000001/program_party_of_regions.pf

41. Програма партії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tovarish.com.ua/program/first.html>

42. Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0001120-05>

43. Кучма вивів формулу патріотизму і поставив Пушкіна в приклад опозиції. 23.02.2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2004/02/23/2998239/>

44. Порошенко обіцяє зміцнити обороноздатність України 25.04.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/911928-poroshenko-obitsyae-zmitsniti-oboronozdatnist-ukrajini.html>

45. Ворог як ніколи зцементував єдність українців, – Порошенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

46. http://zik.ua/ua/news/2014/08/23/vorog_yak_nikoly_ztsementuvav_ie_dnist_ukraintsiv_poroshenko_517199

47. Україна відзначає 23 річницю Незалежності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=24_7549052

48. Спільними зусиллями ми переможемо у війні, проведемо реформи, подолаємо перешкоди, які стоять перед нашою освітою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=247545666

49. Міносвіти рекомендує розповідати учням про героїзм українських військових та громадян під час уроків мужності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=24_7519337

50. «Україна – єдина країна» – тема Першого уроку в школах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/ua/news/35559-ukrayina--edina-krayina---tema-pershogo-uroku-v-shkolah>

51. Привітання Прем'єр-міністра України Арсенія Яценюка до Дня Незалежності України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=247546950

52. Вітання Міністра освіти і науки Сергія Квіта з Днем Незалежності України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/ua/actually/36057-vitannya-ministra-osviti-i-nauki-sergiya-kvita-z-dnem-nezalegenosti-ukrayini>

53. Леонід Кравчук: «Сьогодні газову трубу хотят использовать, чтобы заставит Украину служить....» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prawda.org.ua/21913>

54. Леонід Кравчук: Лідерство приходить у безкомпромісній боротьбі з самим собою. 21.12.2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://innovations.com.ua/ua/articles/op-manage/17878/leonid-kravchuk-liderstvo-prihodit-u-bezkompromisnij-borotbi-z-samim-soboyu>

55. Кравчук: «Яценюк на цих виборах не переможе». Ради новому президентові 12.07.2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://news.pn.ua/politics/13877>

56. Ющенко: можливо, не сорок літ нам треба ходити по пустелі.. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/430692-yuschenko-mojливо-ne-sorok-lit-nam-treba-hoditi-po-pusteli.html>

57. Президентський фонд Леоніда Кучми [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kuchma.org.ua/fund/direction/>

58. Кравчук, Кучма та Ющенко висловили солідарність з акціями протесту в Україні. 04.12.2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.unian.ua/politics/859501-kravchuk-kuchma-ta-yuschenko-visloveli-solidarnist-z-aktsiyami-protestu-v-ukrajini.html>

59. Кравчук, Кучма і Ющенко підтримали інтеграцію України до НАТО. 29.08.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/957122-kravchuk-kuchma-i-yuschenko-pidtrimali-integratsiyu-ukrajini-do-nato.html>

60. Петро Порошенко зустрівся з французьким філософом та публіцистом Бернаром-Анрі Леві [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/30931.html>

61. Турчинов закликав усіх патріотів сприяти стабілізації в країні. 22.02.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/ukr/news/turchinov_zaklikav_usih_patriotiv_spriyati_stabilizatsii_v_kraiini_1910674

62. О. Турчинов: Усі громадяни України повинні об'єднатися задля процвітання країни. 03.03.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iportal.rada.gov.ua/news/Novyny/Povidomlennya/88918.html>

63. Глава ІСД Сергій Тарута закликав українців захистити цілісність своєї країни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/ UKRAINE/glava-isd-sergiy-taruta-zaklikav-ukrayinciv-zahistiti-cilisnist-svoyeyi-kraiini-138708_.html

64. Дейнега Т. С. Тарута хоче прискорити децентралізацію влади в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unn.com.ua /uk/news/1385094-s-taruta-khoche-priskoriti-detsentralizatsiyu-vladi-v-ukrayini>

65. Ахметов, Тарута и Фирташ призвали к миру и просят не разрушать целостность страны. 2 марта 2014 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/politics/pnews/ahmetov-taruta-i-firtash-prizvali-k-miru-i-prosyat-ne-razrushat-celostnost-strany-499946.html>

66. Одесский депутат Марков: «Мы говорим на разных языках, но у нас – одно государство». 2 марта 2014 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/regions/odessa/odesskiy-deputat-markov-my-govorim-na-raznyh-yazykah-no-u-nas-odno-gosudarstvo--499962.html>

РОЗДІЛ 2.

ГРОМАДЯНИ ЯК МАРКЕР РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

*«Ми» – скарбниця всіх своїх цінностей, а «вони»
становлять для «нас» загрозу*
Оля Гнатюк

Для формування громадянської ідентичності важливу роль відіграють: система цінностей, символічний простір, інформаційно-політичне поле, способи життя громад. Одними із найважливіших цінностей українського суспільства є державницькі цінності [1, с.218]. Важливо зазначити, що станом на 2012 рік серед українського населення переважаючими були матеріальні цінності, «які формують поле безпеки для життєдіяльності людини» [2, с.7]. Отже, соціальні цінності, серед яких присутні і політичні цінності, є менш значущими для українського суспільства, аніж матеріальні цінності. Проте, згідно з соціологічними даними, порівняно із 2000 роком політичні, та загалом соціальні цінності набули ваги в українському соціумі. Насамперед, підвищився рівень важливості контролю за рішеннями влади, бажання демократичного шляху розвитку України та свободи слова, які, в свою чергу, є основними з цінностей ліберальних демократій [2, с.7].

Одним із початків формування нової ідентичності можна вважати очищення від атрибутів радянської доби символічного простору, насамперед, демонтаж пам'ятників Леніну, який тривав понад двадцять років. З іншого боку, символічне поле наповнювалося національною символікою (жовто-блакитний прапор, тризуб), відроджувалася традиційна українська топоніміка, українські державні свята. Найбільш знаковим у 1990 році став День Соборності. 21 січня відбулася символічна акція всеукраїнського масштабу «Живий ланцюг», який з'єднав Київ і Львів. Тоді цей міст єдності мав символічне значення. Власне, тоді розпочався процес самовизначення і самоідентифікації (визначення себе в категоріях «українець» і «громадянин України»), утвердження патріотизму як вияву почуттів дотичності до долі держави і спільності; визначення індивідуальної української ідентичності і її складових, дотримування норм, принципів, цінностей, які прийнятні у громадській спільноті.

Результати моніторингових досліджень, що здійснюються Інститутом соціології НАН України упродовж двох десятиліть, засвідчили, що кількість тих, хто вважає себе перш за все громадянином України, коливалася у межах (+) (–) 40 % і лише починаючи з 2005 р. дещо перевищувала 50 %. Значні позиції в Україні мала місцева ідентичність: 44 % опитаних ототожнювали себе, насамперед, зі своїм містом/селом, ще 15 % – з регіоном і лише 31 % – насамперед з Україною. Тільки – 3,3 % опитаних громадян вважали безпосередню участь у громадсько-політичній діяльності дієвим механізмом формування своїх політичних поглядів. Тобто політична діяльність в Україні майже не мала загальнонаціонального виміру, а отже була, дотичним чинником формування загальнонаціональної ідентичності. Найбільш важливим чинником формування політичних поглядів громадяни вважали власний життєвий досвід – 37,5 % опитаних; засоби масової інформації – 28,6 %; спілкування з батьками – 15,6 % та друзями – 9 % респондентів. 92,6 % респондентів (окрім АР Крим) у 2007 р. сприймали Україну як свою Батьківщину; 99,5% вбачали майбутнє свого регіону у складі України [3].

Протиріччя між Заходом і Сходом, яке штучно створювали політики під час виборчих кампаній, руйнувало маркери громадянської ідентичності. Натомість, 65,5% громадян України були переконані, що відмінності між українськими регіонами не призведуть до розпаду країни; 61,9% не погоджувалися із тезою про те, що західні та східні українці можуть вважатися двома різними народами (беззастережно поділяли цю думку лише 6,4% опитаних) [3]. Більшість українців підтримували територіальну цілісність України і негативно ставилися до сепаратизму [3]. Так, 88,2% опитаних висловлювалися проти виходу їх області зі складу України і утворення власної держави, 85% виступали проти того, аби їхня область вийшла зі складу України і приєдналася до іншої країни. 65,5% опитаних вважали, що протиріччя і диспропорції розвитку Західної і Східної України не могли призвести до розколу країни. Іншу думку мали 18,7% (Південь України – 26,1%) [3]. Ці дані були підтвердженням того, що в країні була стабільність, не було суттєвих протиріч на рівні держави.

Важливим маркером у формуванні громадянської ідентичності виступає і патріотизм. На запитання: «Чи вважаєте Ви себе патріо-

том України?» 44,2 % респондентів відповіли «так», 35,6 % – «скоріше так», 9,7 % – «скоріше ні», 4,3 % – «ні», 6,2 % – «важко відповісти». Загалом частка патріотів перевищує 70 %, хоча «тверді патріоти» становили більшість лише на Заході країни (60 %), а найменша їх частка – на Сході (36,3 %) [3].

Однак уже за кілька років ситуація почала змінюватися, і це яскраво відбилосся на громадянській ідентичності. Це підтверджують і соціологічні дані. Зокрема, у межах програми «Просування політичних прав і громадянських свобод в Україні як потреба демократичного суспільного розвитку» впродовж січня–лютого 2009 року Українським незалежним центром політичних досліджень було проведено опитування «Організації громадянського суспільства та формування загальнонаціональної ідентичності». В опитуванні взяли участь 50 експертів з 22 міст 17 областей України (Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Черкаська, Кіровоградська, Волинська, Полтавська, Львівська, Луганська, Одеська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Чернівецька) та Автономної Республіки Крим.

Таблиця 1.

Чи існують протиріччя в політичній, мовній, соціокультурній традиціях між громадянами України, які проживають у різних регіонах країни?

Так	Швидше так, ніж ні	Ні	Швидше ні, ніж так
56%	30%	0%	14%

Джерело: Тищенко Ю. Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності» / Ю. Тищенко, С. Горобчишина. Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К.: Агентство «Україна», 2010. – С.63.

Більшість експертів, які взяли участь в опитуванні, вказали на існування протиріч у політичній, мовній та соціокультурній традиції між громадянами України, які проживають у різних регіонах країни. Так, 56% відсотків респондентів відповіли ствердно, 30% – визнали, що такі протиріччя швидше існують, 14% – вважали, що такі протиріччя «швидше не існують, ніж існують» [4, с.62].

Таблиця 2.

**Якщо такі протиріччя існують, у чому вони насамперед
можуть проявлятися
(оберіть усі можливі варіанти відповідей)?**

Різна мова спілкування в регіонах (превалювання використання російської чи української)	Різні зовнішньополітичні орієнтації (євроатлантична інтеграція чи інтеграція до євразійських структур)	Відмінності у трактуванні подій історичного минулого, історичної пам'яті	Відмінності в електоральних уподобаннях	Різні соціокультурні традиції
58%	78%	81%	44%	50%

Джерело: Тищенко Ю. Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності» / Ю. Тищенко, С. Горобчишина. Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К.: Агентство «Україна», 2010. – С.63.

Таким чином, різні погляди на історичне минуле України, відмінності у культурно-мовних практиках, різновекторні ціннісні орієнтири, регіональні особливості зумовили розмитість, недоформованість загальнонаціональної ідентичності, гальмували консолідацію українського суспільства і загрожували національній безпеці країни.

У 2010 році у запитальники соціологічних досліджень було включено ідентитет, якого раніше не було – громадянин України. По усій Україні, за винятком Сходу, на перші позиції «вийшла» ідентичність громадянина України, набравши 67,9%. Натомість, представники Сходу вважали себе найперше мешканцями свого міста – 49,8%, громадянами України – 46,3%, православними – 30%, пенсіонерами – 25,8%, робітниками – 21,6%. Радянська ідентичність «випала» там з десяти найголовніших (як це було у 1994 році). Донеччани здебільшого ідентифікували себе не з представниками Сходу України, а з представниками Донбасу [5].

Здійснений експертний аналіз сприяв тому, щоб чітко окреслити напрями державної політики щодо формування спільної загальнонаціональної ідентичності громадян України. Серед них: активізація дій органів влади всіх рівнів щодо відродження історичної пам'яті, мови і культури українців; всебічне сприяння роз-

витку культурного різноманіття мовно-етно-релігійних меншин, їх активне залучення до державотворчих процесів; сприяння розбудові національної системи освіти з урахуванням змін у всіх сферах суспільного життя [5].

Натомість говорити про реалізацію цих заходів дещо проблематично. Однак уже в травні 2012 року результати соціологічного дослідження (проведеного Київським міжнародним інститутом соціології) продемонстрували тенденцію збільшення рівня громадянської ідентичності. Опитування, яке пройшло у 110 населених пунктів у всіх областях України та в АРК засвідчило, що громадянська ідентичність в Україні була домінуючою, оскільки 53,4% жителів України вважали себе у першу чергу громадянами України і вже тільки після цього – представниками різноманітних локальних ідентичностей [6]. Найбільше громадянська ідентичність була проявилася у Центральній Україні (62,8%), а найменше – у Криму (34%). При цьому 17% кримчан вважали себе мешканцями колишнього СРСР. У цілому в Україні цей показник становив усього 6% [6]. На думку двох третин жителів різних регіонів основою для національного єднання мають стати підвищення рівня життя, а також відродження промисловості та сільського господарства. Захід, Схід та Крим у цьому проявили однаковість [6].

Посилення громадянської ідентичності українців та послаблення регіональних ідентифікацій респондентів спостерігалися упродовж другої половини 2012 року у процесі проведення парламентської виборчої кампанії. Майже 60% опитаних вважали себе в першу чергу громадянами України (59,6% проти 53,4% у квітні) [7]. Найбільшою мірою укріплення громадянської ідентичності спостерігалося у Східному макрорегіоні, де воно супроводжувалося послабленням локально-регіональної ідентичності, що свідчить про те, що саме в цьому регіоні України у квітні–листопаді 2012 року відбувалися інтенсивні процеси трансформації свідомості громадян. Подібні процеси відбувалися і в Південному регіоні [8].

Позитивна динаміка щодо поступового утвердження громадянської ідентичності ймовірно досягла свого апогею 1 грудня 2013 року, коли мільйони українців об'єдналися проти побиття мирних студентів 30 листопада і впала до найнижчого рівня у Криму після анексії його Росією. Зазначимо, що до аспектів, які характеризували особливості громадянської ідентичності жителів

Криму, можна віднести, насамперед, сприйняття держави, громадянами якої вони є, ставлення до свого українського громадянства, рівень патріотизму, а також зовнішньополітичні орієнтації кримчан, які відбивають, зокрема, їх геополітичне та геокультурне тяжіння до тих чи інших країн. У 2006 році переважна більшість (74%) жителів Криму сприймали Україну як свою Батьківщину, не сприймали – 22,2% [8, с.5]. До 2008 року позиції кримчан змінилися. На той час сприймали Україну як Батьківщину 40,1% жителів автономії, не сприймали – 32,9% [8, с.5].

Ставлення до громадянства є одним з важливих аспектів громадянської ідентичності, оскільки опосередковано характеризує ставлення особи до держави, громадянином якої вона є. Це ставлення виявляється через такі виміри, як сприйняття власного громадянства, готовність змінити його чи отримати подвійне громадянство. Для переважної більшості (68,3%) кримчан наявність громадянства України було питанням суто практичним і не викликало ані позитивних, ані негативних почуттів. Певну позицію посилювало ставлення до українського громадянства як до обтяжливої необхідності, пов'язаної з неможливістю змінити країну проживання (цю позицію відзначили 13% жителів Криму). І, нарешті, лише незначна частка (10,3%) кримчан пишалася тим, що вони є громадянами України [8, с.7–8]. Ставлення до українського громадянства як до обтяжливої необхідності посилювало другу позицію серед росіян, вірних УПЦ та невірних.

Пишалися українським громадянством 19,2% українців (проти 9,2% тих, хто вважає його «обтяжливою необхідністю») і 15,6% кримських татар (проти 5,8%); 20,3% вірних УПЦ-КП (проти 7,7%) і 16,4% мусульман (проти 5%) [8, с.8]. Водночас, відзначали, що якби трапилася можливість, то 48% кримчан погодилися б змінити українське громадянство на інше. З них 80% обрали б, замість українського, громадянство Росії [8, с.8]. За національно-етнічною ознакою, змінили б українське громадянство на інше 54,7% росіян (проти 22,8% тих, хто не зробив би цього), 38,7% українців (проти 40,1%) і лише 28,6% кримських татар (проти 46%) [8, с.8]. При цьому, 86,5% тих росіян, які хотіли б змінити громадянство, і більшість (76,7%) українців віддали б перевагу громадянству Росії; 40,6% кримських татар – громадянству Туреччини, 35,6% – громадянству Росії [8, с.8].

За чотири місяці до анексії Криму Росією у грудні 2013 року 84 % кримчан називали Україну своєю Батьківщиною, а 79 % ще і

вважали себе патріотами. Не вважали Україну своєю Батьківщиною лише 3 % кримчан, не з'ясували для себе 13 %. Разом з тим, 8 % жителів півострова не вважали себе патріотами, а не змогли відповісти на це питання 13 % людей [9]. На референдум у Криму 16 березня було винесено два питання: «Ви за возз'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта РФ?» і «Ви за відновлення дії Конституції Республіки Крим 1992 року і за статус Криму як частини України?». За «результатами» незаконного референдуму за приєднання до Росії у Криму (крім Севастополя) проголосувало 96,77% учасників голосування, у Севастополі – 95,6% [10]. Україна втратила Крим. В. о. Президента зазначив з приводу референдуму: «Його результати не відображатимуть реальних настроїв мешканців автономії. Слід розуміти, що його результати заздалегідь намальовані у Кремлі, щоб офіційно ввести війська на наші землі і почати війну» [11]. Слушність думки виявилася надто прогностичною. Ситуація продовжує загострюватися. Східні області стали зоною конфліктної ситуації, в якій активну участь брала російська сторона.

На думку опитаних, щоб вважатися справжнім українцем, необхідно насамперед «відчувати себе українцем». Більше половини (64,8%) респондентів вважають цей критерій «дуже важливим». До когорти «дуже важливих» характеристик, які дають підставу ідентифікувати себе зі «справжнім українцем» чимало респондентів зараховують також проживання на території України (40,2%), дотримання законів країни (39,1%), знання української історії та культурної спадщини (38,7%), наявність українського громадянства (34,5%), а також користування українською мовою (31,1%) [12].

Водночас, етнічне походження не належить до розряду ключових критеріїв національної ідентичності. Тільки 16,0% респондентів вважають «дуже важливою» умовою наявність батька-українця, водночас для 43,6% опитаних ця характеристика є «не дуже важливою» або «зовсім не важливою». Аналогічно сприймається критерій наявності матері-українки: 15,6% респондентів називають цю обставину «дуже важливою», а 43,4% – «не дуже важливою» або «зовсім неважливою». Таким чином, національна ідентичність українців ґрунтується, скоріше, на громадянському патріотизмі, аніж має етнічні засади [12].

Активне пропагування вчинків радикальних представників правих сил аж ніяк не сприяють єднанню суспільства та вибудовуванню

нової ідентичності. Поділяємо позицію стосовно того, що мова не має вирішального значення, і дуже приємно спостерігати за тим, що громадськість почала це усвідомлювати. Всі, хто мешкає на території України, хто підтримує її курс на незалежність, хто розділяє гуманістичні цінності і не хоче війни [13]. Якщо кожен буде робити кроки у відповідності з цією парадигмою, є шанс на утвердження державної нації (саме нації, а не етносу), на збереження незалежності і на те, що наступне покоління вже зростатиме у єдиній – духовно та ідейно, а не лише на політичній карті – Україні [13].

Чітку громадянську позицію висловили учасники круглого столу «Морально-етичні основи цивілізаційного вибору України. Зустріч поколінь», прийнявши рішення доручити Міністерству культури України спільно з Національною експертною комісією України з питань захисту суспільної моралі розробити Концепцію Української національної ідентичності, спрямовану на формування та розвиток у громадян України національної свідомості та їх входження в європейський культурний простір шляхом популяризації європейської культури, європейських цінностей та європейської якості життя [14].

Важливу роль у формуванні громадянської ідентичності відіграє символічне наповнення локального соціального простору. Синхронізація значень ідентичностей та практик, які можуть стати базою єдиної національної стратегії країни, існує на рівні символів громадянської ідентичності. В. Скуратівський слушно зазначив, що «десь починаючи з 1970-х років, яскраве українське вишивання стає справжнім українським знаком, не стільки політичним, скільки загальногромадянським, знаком українського типу» [15].

Так, вишиванка стала проявом громадянської позиції, отримала політичне «звучання», вийшовши з кінця 2004 року за межі етнофестивалів та музейних експозицій [16]. Адже «національний одяг сьогодні є ознакою суспільства, що бореться, країни, в якій триває національно-визвольна боротьба» [16].

У великій кількості національна символіка використовувалася під час «Євро – 2012». Під час матчів своєї збірної кожен вболівальник намагався продемонструвати, до якої нації він належить. Футбольний патріотизм вважають відповіддю на космополітичність Європи [16].

Власник інтернет-магазину «Патріот», відкриваючи 1 липня 2012 року свій сайт, написав дуже глибокі патріотичні слова:

«Патріот» – не тільки комерційний проект, це проект, у який вкладена часточка моєї душі, це моя скромна спроба згуртувати людей, об'єднати українців довкола національної ідеї, прагнення показати, що нашою країною можна і потрібно пишатися, що нам є за що її любити» [17].

Досить слушно наголошував власник «Патріоту» і на тому, що «у своїй більшості ми не любимо і не бережемо нашу рідну землю, нашу державу. Тому все, що ми маємо на сьогодні: наша влада, наш економічний стан, екологія і т.п. – все це результат нашої нелюбові... Ми самі все це створили, самі допустили» [17]. І далі він чітко окреслив не лише свою громадянську позицію, свою громадянську ідентичність, а й ідентичність усіх громадян України: «Ми, нарешті, повинні зрозуміти, що нас почнуть поважати і з нами почнуть рахуватися тільки тоді, коли ми самі будемо поважати себе, свою країну, коли ми будемо любити свій народ, свою землю, свою Україну...» [17]. Варто наголосити, що «Патріот» робив і надалі робить свій посильний внесок у пробудження гордості за свій народ і в формування впевненості у тому, що разом громадяни України зможуть усе.

Майдан осені 2013 р. – зими 2014 р. став цьому яскравим підтвердженням. Його називають Євромайданом. За цей короткий час написано про нього багато. Дозволимо собі зосередити увагу на лише кількох визначеннях: «Євромайдан явище незвичайне, що не має аналогів в історії сучасної Європи і всього світу» [18]; «Євромайдан є наслідком придушення трьох «стовпів» української держави, починаючи з 1991 року: демократизації, української національної ідентичності та Європейської інтеграції» (Т. Кузьо); «Євромайдан – не тільки наша сучасність, це вже наша історія» (М. Павлюх).

Майдан ідентифікується як суб'єкт «української політики»; як частина «сучасної політичної культури України» (М. Мінаков); як результат «довгоочікуваної зміни генерації в суспільстві» (С. Таран); як «феномен прямої демократії» (В. Горбач); як «виразна ознака глибинної демократичності українського народу (М. Маринович); як небачений феномен – альтернативної республіки в центрі авторитарної держави (О. Бригинець, січень); як «наша національна форма суспільного діалогу, яка притаманна тільки нашій нації» (М. Павлюх).

Майдан характеризується чотирма відмінними рисами: 1) «Майдан – середовище творче, сакральне, наша форма демо-

кратії й національної свідомості» (М. Павлюх); 2) «Майдан цікавий своєю єдністю» (С. Рахманін); 3) «Рушійною силою Майдану була й буде молодь – представники нової генерації, яким протилежна відсталість, стереотипність мислення влади, що гальмує прогрес» (М. Павлюх); 4) «Мільйони українців вийшли на площі за свою ГІДНІСТЬ» (С. Міщенко).

Пишучи ці рядки, ще дуже рано говорити про завершення «Майдану», робити певні оцінки його феномену. Однак наші сучасники уже дають ці оцінки. Вони різні за змістом і формою, вони не остаточні, жодним чином не можуть бути і оціночними. Ймовірно, вони є проміжковими. Назвемо деякі з них: «Феномен Майдану полягає в тому, що він змінює людей на краще прямо на наших очах, очищаючи їх від душевної гнилі, підлості, жадібності, зневіри» [18]. «Феномен Майдану. Майдан – є спонтанною реакцією активної частини української громади на несправедливість, виявом принципового несприйняття свавілля» [19]. «Феномен Майдану. Виникнення явища Майдану, у цій ситуації є цілком логічною реакцією народу України на неспроможність владних еліт до адекватного реагування на виклики сучасності. Однак «Майдан, – це не просто політична партія чи громадська організація» [19].

Ймовірно, наступна характеристика феномену «Майдану» є певною альтернативою до попередніх, тим більше, коли читаєш увесь текст: «Українці змогли створити Феномен, і я кажу це без жодного пафосу. З погляду соціології, це був одухотворений натовп (за Г. Лебоном), організоване велелюддя осмислених, внутрішньо мотивованих і персоніфікованих людей, об'єднаних насамперед ідеологічно. Саме тому на Майдані панував дух, який засадничо відрізняє Майдан від будь-якої революції останніх десятиріч, – це дух усмішки і гіперхристиянської любові до людини поруч» [20]. Це теж своєрідне бачення феномену Майдану.

Поділяємо погляд М. Мариновича стосовно того, що Євромайдан став певним маркером, оскільки заговорив радикально іншою мовою, ніж говорили попередні покоління. В мові цих останніх – суто політична лексика: «здобуття влади», «політична ідеологія», «вибори». Молоде покоління Євромайдану заговорило мовою цінностей: «гідність людини», «повага до іншого», «справедливість», «подолання корупції». Це засвідчило, що молодь

стала на крок попереду від нинішніх політиків [21]. Це підтверджують і соціологічні опитування аналітичного центру «Центр Разумкова». Упродовж періоду з 2008 до 2013 років громадянська активність українців зросла майже удвічі. 26,4% українців у 2013 році відповіли, що якщо їхня діяльність принесе конкретну користь суспільству, то вони будуть діяти. Цей самий показник у 2008 році становив лише 14,8%. Українці більше не чекали рішень від влади, вони не прагнули виключно збагачення, вони хотіли стати повноправними суб'єктами державної політики. З погляду колишнього радника американського президента з національної безпеки З. Бжезінського, за два десятиліття незалежності в Україні сформувався новий тип мислення, заснований не так на антиросійських настроях, як на усвідомленні власної європейської ідентичності [22].

Основною причиною, що змусила вийти українців на Майдан, на наше глибоке переконання, було не знищення «євромрії», а побиття студентів 30 листопада. За соціологічними даними Фонду демократичних ініціатив імені Ілька Кучеріва 70% мітингувальників вийшли на протести саме через це [23]. За ініціативи активної частини місцевих громад Майдани утворилися у багатьох регіонах України. Громадяни різними способами намагалися продемонструвати свою громадянську позицію.

Під час зібрання в Одесі після розгрому Майдану в Києві одесити, солідаризуючись з усією Україною, продемонстрували свою громадянську ідентичність, розгорнули численні плакати, головним серед яких був великий банер із портретом Тараса Шевченка і словами його заповіту: «Поховайте та вставайте, Кайдани порвіть. І вражою злою кров'ю Волю окропіте». На інших плакатах були написи: «Хто відповість за побиття студентів?», «Беркут» та «тітушки» – лице чинної влади», «Азаров, Янукович – нари будуть поруч», «Партія регіонів будує нову руїну». А дві найбільш юні учасниці пікету прийшли з власноруч виготовленим плакатом, на ньому дівчата, захищаючи своє майбутнє, висловили власну думку про Януковича: «Україну обікрав, на дітей руку підняв, шлях в Європу відібрав» [24].

Лютеранська кірха в Одесі підтримала Євромайдан церковним дзвоном. Дзвін зазвучав у відповідь на спробу силового придушення громадянського протесту вночі 30 листопада на Майдані в Києві та вранці на Хрещатику. У той же час об'єднання християн-

ських церков «Примирення» на своєму офіційному сайті закликали всі церкви України приєднатися до ініціативи одеських лютеран «і бити сьогодні у всі дзвони з усіх соборів і церков» [25].

Київ та Одеса провели незвичайний шаховий матч. Команди міст зіграли по Інтернету консультативну партію на підтримку Євромайдану. 20 січня, за день до трагічних подій на вулиці Грушевського, на запрошення адвоката В. Сокалюка в його адвокатській конторі відбувся шаховий бліц-турнір, у якому взяли участь активісти одеського Євромайдану. Серед них – чемпіон України з шахів 1996 року, міжнародний гросмейстер М. Голубєв, чемпіон Європи, міжнародний гросмейстер Ю. Дроздовський, міжнародні гросмейстери М. Легкий та А. Сумець, майстри ФІДЕ Г. Содоль та І. Юрковський (ведучий телепрограми «Школа чемпіонів»), кандидати у майстри спорту І. Кисельов (журналіст, телеведучий ТРК «Круг»), Ю. Костіна (автор книги «Шахи для малюків»), Д. Костін та П. Макаров, організатор турніру – першорозрядник В. Сокалюк та його колега – адвокат Д. Пономаренко. Судив турнір міжнародний арбітр В. Довженко [26].

За умовами змагання, у складі кожної з команд було чотири шахісти. Вони мали право вибирати хід у партії спільним рішенням або довіряти право ходу одному з гравців у довільній черговості. Місцем гри в Одесі була визначена вул. Преображенська, 45 (офіс обласної організації ВО «Батьківщина», а Києві – Майдан Незалежності [27]. В офісі відбулася виставка політичних плакатів, наповнена символічною репрезентацією: «Регіони», за цими правилами грати неможливо!», «А пішаки – то закінчуються, – з сумом подумав чорний король» і актуальними європейськими надіями: «Євромайдан – важка партія, зроби свій хід!», «Ми – Європа. Одеса – місто майстрів та гросмейстерів». Під час турніру відбулося обговорення політичних подій у Києві, ставлення до яких у всіх без винятку учасників було однакове, і його можна висловити так: як і в шахах, так і в державі влада зобов’язана грати зі своїм народом за правилами. А правила ці – Конституція України, в якій зафіксовані основні права та свободи громадян, що зараз часто грубо порушуються владою [26].

Партія була символічною, але протікала дуже напружено. Спочатку у Києва була перевага, але після тривалої боротьби одесити здобули перемогу. Метою заходу було не досягнення шахових результатів, а наголошення на тому, що майданівці – це не тільки ті, хто перебуває у безпосередньому силовому протистоянні

з «Беркутом», як дехто хоче подати. Майданівці – це й інтелектуали, які, аналізуючи складну політичну ситуацію, розуміють, що іншого шляху в Україні, крім європейського, до демократичних цінностей, немає.

Символічний простір формування громадянської ідентичності. Ініціаторами встановлення на сайті або порталі банера – прапор України з написом «Єдина Країна. Единая Страна» стала група молодих людей, які позиціонували себе таким чином: «Ми просто громадяни України, які не байдужі до долі своєї Батьківщини» [28].

2 березня 2014 року найвпливовіші медіагрупи України – Inter Media Group, Starlight Media, «1+1 Media», «Медіа Група Україна» і 5-й канал об'єдналися для реалізації спільного проекту, спрямованого на збереження єдності країни, адже «у нас одна країна і загальні цінності, які нас об'єднують. Нам не потрібно нічого ділити» [29]. Національні канали України почали виходити в ефірі з єдиним для всіх логотипом – прапором України і написом «Єдина Країна. Единая Страна». Коментуючи появу банера, наголошувалося: «Потрібна довгострокова, гнучка і системна політика інтеграції українського суспільства, спрямована на поступове формування спільної громадянської ідентичності» [30]. Федерація роботодавців медійної галузі України (ФРМГ) підтримала започаткований загальнонаціональними українськими телеканалами проект «Єдина Країна. Единая Страна» та запропонувала приєднатися до нього редакціям друкованих медій, інтернет-ЗМІ та користувачам соціальних мереж [31]. У межах Всеукраїнського марафону «Україна Єдина. Страна Одна» відомі публічні люди, громадські діячі, співаки, актори, комерційні та громадські організації, а також прості українці записували звернення, у яких закликали широку громадськість до єднання, взаєморозуміння і миру [32]. Таких звернень було сотні. Громадяни України, представники різних національностей закликали до єдності країни, виявляючи свою громадянську позицію і формуючи свою громадянську ідентичність. Зокрема, співак, львів'янин, українець С. Вакарчук наголошував: «Ми повинні бути єдині, ми одна країна. Поки ми разом, ми непереможні» [32]. Актор, одесит, єврей Б. Барський стверджував: «Я народився в Одесі і пишаюся тим, що живу в Україні. Мої друзі живуть і на Заході, і на Сході України. Вони різні: є росіяни, українці, татари, вірмени. Нам ділити нічого. Ми єдина країна» [32].

Частиною всеукраїнського марафону єдності, ініційованого каналом «1+1», став безкоштовний додаток «Єдина Україна» – голос «Єдиної України в твоєму смартфоні!». Головна мета цього додатку – демонстрація справжніх цінностей, які так важливі для кожного громадянина України. Творці проекту виступили проти агресії і провокацій; дезінформації та маніпуляцій в інформаційному просторі. Водночас стверджувалося, що вони не підтримують владу і дії будь-якої держави, однак – «Ми за Єдину Україну!» [33].

По всій країні відбувалися заходи, спрямовані на підтримку єдності України. Багато у цьому плані було здійснено заходів різноманітними телевізійними каналами, адже саме завдяки комунікаційній складовій відбувається формування громадянської ідентичності. Так, 13 березня на західноукраїнському телеканалі ZIK тривав телеміст Львів–Донецьк «Единая Страна. Єдина Країна», організований спільно із телеканалом «Донбас». Політики, державні діячі, експерти та історики намагалися відповісти на питання: як зберегти державу у її сучасних кордонах? Що об'єднувало і об'єднує український народ, незалежно від політичних поглядів? Як не програти інформаційну війну Росії? [34].

Протистояння «Євромайдан – Влада» почало ще наприкінці лютого переростати в інший формат «Україна – Росія». З'явився «ворог», який претендував на українську територію, перш за все, на Крим. Своєрідною відповіддю пропаганді Кремля в Одесі став 10-тисячний мітинг протесту одеситів проти вторгнення в Україну російських військ, що відбувся 2 березня. В Одесі телемарафон пройшов 18 березня 2014 року під назвою: «Єдина Країна. Единая Страна» на «Первом городском» [35].

Представники засобів масової інформації міста Горлівка звернулися до жителів Донбасу і України із закликом припинити ділити Україну. За їх переконанням, «Україна – єдина, суверенна і незалежна країна». Редактор «Горлівського медіа-порталу» Р. Косенко зазначив: «Не дайте себе залякати, змусити думати чужі думки, що спрямовані на знищення нашого народу. Ми єдина країна, у нас єдина мета, і ми повинні бути разом» [36]. Справжній патріотизм продемонстрували рок-тріо FONTALIZA (м. Горлівка) і інді-рок-група SINOPTIK (м. Донецьк) [37] на концерті «Єдина Країна – Единая Страна» 21 березня.

Свою підтримку ідеї єдності країни виявляли дуже по-різному. Так, у Дніпропетровську з'явився трамвай з написом «Єдина Країна. Единая Страна», який курсує маршрутом «Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту – залізничний вокзал» [38]. 18–19 квітня 2014 року у Миколаєві відбулося ралі «Єдина Країна. Единая Страна» на кубок «Лиманов» [39]. Дніпропетровський спортивний туристичний вітрильний яхт-клуб «СЛАВУТИЧ» за підтримки велосипедистів міста Дніпропетровська провів спільну акцію «Єдина Країна» у межах Всеукраїнського патріотичного руху «Єдина Країна – Единая Страна». Девізом акції було: «Ми єдина країна ... Ми єдина Україна! Ніхто і ніколи не зможе нас розділити !!!» [40].

Через слово, українську пісню й танок висловили своє ставлення до подій, які відбувалися в країні упродовж листопада 2013 року – березня 2014 року, учасники громадянської акції «Єдина Країна – Единая Страна» міста Нова Каховка [41]. Патріотичну атмосферу свята підсилювала національна символіка: перед сценою активісти тримали великий Державний прапор, а довкола майоріли менші прапори й зовсім маленькі, а також сині та жовті кульки і транспаранти з надписами: «Я люблю Україну», «Вера, надежда, любовь, Украина!».

Миколаїв також приєднався до Всеукраїнської акції «Ланцюг Єднання», метою якої було ще раз показати, що Україна єдина й хоче миру. Взявшись за руки, співаючи пісень та йдучи вулицями, усвідомлювали, що нарешті все змінюється: «паради – не пережиток минулого, не формальність, а свято! Свято єднання, свято вияву любові до своєї Батьківщини, свого народу. Старі речі почали набувати нового змісту. У людей з'явилася нова мотивація, нова ідея таких зібрань – Україна!» [42].

Під час Маршу вишиванок усе більше й більше миколаївців починали усвідомлювати себе українцями. Якщо в 2013 році марш залучив близько 30 учасників, то у травні 2014 року більше тисячі людей взяли участь у марші вишиванок і розгортанні найбільшого у світі прапора України, а на День Незалежності зібралося вже понад 5 тисяч громадян! [42].

Активними учасниками усіх заходів завжди була молодь, студенти, школярі. У межах Всеукраїнського марафону «Україна єдина. Страна одна» студенти Університетського коледжу Київського університету імені Бориса Грінченка приєдналися до боротьби за право

висловити свою громадянську позицію, намалювавши велику кількість картин на українську патріотичну тематику і влаштувавши виставку. Майбутні художники й дизайнери мотивували свою громадянську позицію таким чином: «Події сьогодення змушують кожного з нас бути не байдужими до подальшої долі нашої держави. Усі ми можемо бути різними – в релігійних поглядах, уподобаннях, належати до різних національностей. Проте всі ми, незалежно від того, якою мовою говоримо, є громадянами України, а отже, маємо бути вірними патріотами своєї держави» [43].

Набув популярності обмін делегаціями зі шкіл Заходу і Сходу у межах акції «Єдина Країна – Единая Страна». Так, з 17 по 23 квітня 2014 року на запрошення дирекції Виноградівської ДЮСШ в м. Виноградів Закарпатської області на Великодні свята приїжджала делегація з м. Краматорська Донецької області. Програма перебування включала: ознайомлення та екскурсія по визначних та історичних місцях закарпатського краю, ознайомлення з побутом, культурними та релігійними традиціями, проведення різних заходів [44]. Учні Преображенської та Зорянської шкіл Томаківського району Дніпропетровської області побували на Рівненщині [45]. Такі поїздки делегацій, ознайомлення з різними регіонами України сприяли усвідомленню, що всі, незважаючи на місце проживання, є громадянами єдиної країни. Ця ідея досить вдало реалізувала Укрпошта, випустивши художній маркований конверт «Україна – єдина країна / единая страна» [46].

Ідея єдності набрала свого втілення навіть у солодощах. Цукерки в обгортці кольорів національного прапора з написом «Єдина Країна. Единая Страна» почала випускати «Компанія «Лукас» м. Кременчука, висловлюючи таким чином свою підтримку єднанню країни [47]. У рівненських кафе з'явився цукор з надписом «Єдина Країна. Единая Страна» на фоні прапора України [48].

Активісти з Одеси, Дніпропетровська та Києва у травні 2014 року розпочали масштабний всеукраїнський флешмоб «Встанови прапор України». Ініціатори акції запропонували всім небайдужим встановити українські прапори на високих будівлях свого міста, а фото прапора розмістити на окремому сайті. Флешмоб отримав підтримку не лише в Україні, а й за її межами, зокрема, Будапешті, Амстердамі [49].

Справжнім оберегом для українських військових став синьо-жовтий стяг. Так, ще у червні бійці кременчуцького батальйону Нацгвардії повернулися зі Слов'янська і привезли з собою великий український прапор, на якому свої написи та побажання залишили солдати із різних регіонів України [49]. На День Незалежності в національному стилі була прикрашена навіть центральна вулиця Кременчука. Одеські активісти «Євромайдану» зафарбували частину рекламного банера, розміщеного колишнім депутатом міськради В. Чорним, що містив фразу «Одеса – Україна по-руськи», залишивши частину слогана «Одеса – Україна» [50]. Президент високо оцінив «зворушливий рух» з перефарбування мостів у жовто-блакитний колір, а також моду на українську символіку в державі [51].

21 серпня в Мистецькому Арсеналі журнал «Фокус» презентував арт-проект «Батьківщина», у якому українські сучасні художники ділилися своїм баченням сьогодення і майбутнього України. У проекті взяли участь 35 авторів, які представили 50 творів. Умовно виставка поділена на три частини: «Батьківщина. Справжнє», «Батьківщина. Сьогодні» і «Батьківщина. Завтра». У проекті «Батьківщина. Сьогодні» художники і скульптори намагалися дати відповіді на питання, що стало для українців найбільш актуальним, – чим є сьогодні Батьківщина для кожного з нас. Що змушує виходити на барикади за ту чи іншу ідею, брати зброю, захищаючи свій дім, і все частіше і частіше вимовляти слова гімну в ті миті, коли більше вже нема на що сподіватися [52]. Художник А. Волокітін слушно визнав: Люди – це головна складова поняття «Батьківщина» [52].

Для усвідомлення своєї громадянської ідентичності українці створили музичний проект «Дай нам Боже», який зібрав співаків та музикантів з різних куточків України та світу, зокрема, з Нью-Йорка, Баку, Єревана, Бійська, Батумі, Мінська. Основним маркером було гасло: «Лиш добро врятує нас, дай нам Боже» [53].

Революція Гідності стала важливим маркером у формуванні громадянської ідентичності. Заголовки статей у різноманітних виданнях: «Мода на все українське», «Мода на Україну» стимулюють продажі на ринках Європи, «Мода на патріотизм: у Дніпропетровську печуть національні пряники і замовляють синьо-жовтий манікюр», «У США мода на Україну: американці виступають в ефірі із нашою символікою» та інші підтверджували патріотизм і громадянську ідентичність.

У Дніпропетровську роздавали українські прапори, які громадяни вивішували на балконах і вікнах своїх квартир, пекли національні пряники і замовляли синьо-жовтий манікюр. На Буковині поширилася мода на національну символіку. У двокольорі – автомобілі, балкони, дитячі майданчики та навіть манікюр. Містяни зізнаються: у такий спосіб пропагують патріотичний слоган «Я – українець!» [54].

Виготовляли і продавали українські каски зі символікою країни – тризубом, гербом, мальовничими квітами петриківського розпису і навіть українськими хатинками, оспіваними в поезіях Кобзаря [55]. Значки, прапори, стрічки, прикраси, одяг та біжутерія з національною символікою, аксесуари з елементами вишивки, українські мотиви в зачісках та манікюрі. Адже «сьогодні українське – це найпопулярніший тренд, за допомогою якого люди висловлюють свою любов до України і прагнуть зарядити патріотизмом усіх оточуючих» [56].

Патріотизм став головним трендом естради і політики. Активна проукраїнська позиція стала причиною зростання популярності для багатьох політиків і артистів. Згідно з соціологічними дослідженнями КМІС зростання популярності таких відомих політичних діячів, як В. Кличко, О. Ляшко, М. Поплавський, пов'язаний з їх послідовним патріотизмом. О. Ляшко консолідував 23,1%, В. Кличко – 13,3%, А. Гриценко – 11,2% українців [57].

Потребу у патріотизмі, відповідальності за територіальну цілісність і державний суверенітет зрозуміти більшість громадян України змогла надто дорогою ціною, цінною людських жертв, анексії Криму, війною з Росією. На шпальтах періодичних видань зазначалося: «Держава повинна нарешті назвати війну на Сході війною», «ніхто не хоче вмирати в каральній операції за АТО. Інша річ – віддати життя на війні за свою державу» [58]. Безсумніву, «війна мобілізувала суспільство, принесла несподівану героїку, стала каталізатором оновлювальних процесів» [59]. Ймовірно, поява не гіпотетичного, а справжнього образу «Ворога» підштовхнула багатьох жителів до усвідомлення себе громадянами України. Етнічні росіяни, які проживають в Україні, й російськомовні громадяни звернулися до президента Росії Путіна, намагаючись донести, що їх «ніхто і ніколи не утискував на території України. Ми завжди жили вільно і щасливо, розмовляючи звичною нам мовою», «у школах ми також вивчали і державну мову України і володіємо нею так добре,

що відчуваємося комфортно в україномовному середовищі» [60]. Разом з тим, вони попросили президента Росії не порушувати на державному рівні Російської Федерації внутрішнє питання нашої країни, яке не є для них гострим. Тим більше, «вводити війська для врегулювання конфлікту, якого ми не бачимо» [60]. Звернення до російського лідера з'явилося 28 грудня 2013 року. Лише за одну добу його підписали понад 49 тисяч людей.

Значна частина російськомовних громадян України брала найактивнішу участь і в розгоні сепаратистських протестів на Південному Сході (наприклад, в Одесі), і безпосередньо у війні. «Причому, часто ці люди виявляють справжній героїзм, жертвність. Це зафіксувало історичний момент утвердження нової національної свідомості українства» [59].

Вітчизняна культура опинилася в координатах «іншої реальності». Почала формуватися умовна нова «модель» української культури. Активні благодійні акції на підтримку української армії, фронтові концерти, тематичні арт-проекти, пошук нових творчих форм і нових ритмів, співзвучних часу. Усе це – свідчення того, як кристалізується т.з. «мобілізаційна модель» культури [61].

Ініціатором концертного туру «Підтримаємо своїх» стала Компанія «Євромедіа». Тур здійснювався за підтримки Міністерства культури України, Міністерства оборони України, Міністерства внутрішніх справ України та Генерального штабу Збройних сил України. Упродовж декількох місяців артисти побували у військових госпіталях, гарнізонах та військових частинах у кількох областях України. У концертах взяли участь Марія Яремчук, Маша Собко, Марія Бурмака, Олег Скрипка, Юлія Лорд, Руслана, гурти «Тарута», «ОтВінта», «MadHeads» та багато інших [61].

У липні кінотеатр «Кінопанорама» ініціював проект «Допоможи українській армії», а вже на початку вересня у межах своїх громадянських ініціатив запустив спеціальну програму демонстрації українських фільмів, отримані кошти з якої були направлені на підтримку режисера О. Сенцова, ув'язненого в російській тюрмі.

Новий сезон для Молодого театру відзначився стартом проекту «Оборона України» спільно з Міжнародним благодійним фондом «Центр соціальних проектів майбутнього». У приміщенні театру було встановлено спеціальні бокси. І кожен глядач, який приходив на спектаклі, міг зробити посильні внески, які будуть спрямовані на

потреби АТО. Організатори акції стверджували: «Хочеться, щоб театр не тільки «лікував душі» своїми найкращими спектаклями, хочеться, щоб сам театр у сучасній Україні став дієвою громадською інституцією, котра реально впливає на суспільні й соціально-політичні процеси» [62]. Наголошувалося, що патріотизм Молодого театру – це молода режисура і молоді вітчизняні автори в репертуарній афіші, це постійний актуальний діалог із молодим глядачем, що чекає від театру виняткової чесності, відкритості, емоційності, чуттєвості та шляхетності [62]. І, власне, таким способом сприяв формуванню громадянської ідентичності.

Голова Одеської обласної ради напередодні виборів у Криму оголосив про початок діяльності в Криму проукраїнського артпідпілля. Напередодні лжевиборів ми зробили нашу першу акцію. Головна магістраль Криму стала жовто-синьою [63]. Протестуючи проти «російських виборів» в окупованому Криму, патріоти України висловлюють свою громадянську позицію на бюлетенях: «Слава Україні!», «Путин, верни Крым на место», «Крым – Украина» [64]. Меджліс кримських татар і низка кримськотатарських організацій закликали співвітчизників до бойкоту підготовки та проведення виборів в умовах окупації Криму. Явка кримських татар у різних регіонах півострова на виборах не перевищила 10–15 %. Свою громадянську позицію вони висловили таким чином: «Якщо майже весь світ не визнає Крим територією Російської Федерації, про які вибори може йти мова?»; «Кримські татари – це ж не громада, це – народ. А в будь-якого народу мають бути різні думки, це – нормально»; «Вірю, що Україна прийде і справедливість переможе» [65].

Громадянська ідентичність є досить різною у сучасному українському суспільстві, неоднаковими є і умови її формування і утвердження. Одними були умови формування громадянської ідентичності в умовах «помаранчевої революції», інші – під час Революції Гідності, ще іншою є громадянська ідентичність на окупованій території Криму. Суттєво різняться і ідентичність в Донецькій і Луганській областях. Адже там люди «а) не вибирали свідомо свою долю, це війна сама прийшла в їхню домівку, а не вони пішли на війну; б) не взяли до рук зброю за Україну, але й не взяли до рук зброю на боці бойовиків, а це теж громадянська позиція, яку слід враховувати» [66].

Таким чином, коли йдеться про ідентифікаційні процеси в Україні початку ХХІ століття, можемо констатувати тенденції до зміцнення громадянської ідентичності з кожним роком незалежності. Так поступово кристалізується сучасна українська нація. Серед завдань: стимулювати суспільний діалог для об'єднання країни. Громадянська ідентичність є своєрідною квінтесенцією ідентичності громадянина як основного суб'єкта державотворення в Україні.

Утверджується тенденція проведення пропагандистських заходів, пов'язаних з українською громадянською ідентичністю через громадські організації, телевізійні та інтернет-проекти за участю відомих людей (приклад – «Єдина країна – Одна страна»); передачі, присвячені громадянській ідентичності, цикли статей «Ми різні, але ми єдині» на сторінках газет, журналів; конкурси для учнів і студентів, які пропагують цінності солідарності й злагоди; цільові етнографічні свята і програми культурного обміну між регіонами тощо.

Упродовж останнього року спостерігалася істотна модифікація системи цінностей і моделей політичної поведінки. Революція Гідності, російська агресія в Криму, війна на Сході України почали згуртувати громадян, стали поштовхом до пробудження національної свідомості та гордості за те, що вони – українці. Вишиванки стали популярним загальнонародним вбранням. Змінилося ставлення українців і до державних свят – Дня Конституції та Дня Незалежності. Питання про ідентичність українців залишається відкритим. Від нього залежить майбутнє – держави, нації, громадян, співвітчизників. Усвідомлення себе громадянином, який здатний впливати на події, які відбуваються в країні. Запорукою розвитку громадянського суспільства є громадянська ідентичність, що передбачає не тільки усвідомлення себе громадянином цієї країни, але й активну участь у її житті.

Спільна ідентичність громадян України може бути сформована на основі прагнень жителів усіх регіонів. У всіх регіонах домінує бажання гордитися країною суспільного добробуту та високого рівня економічного розвитку, домінує бачення майбутньої України як високорозвиненої демократичної, впливової європейської держави, унітарної держави. Отже, попри відмінності, суперечності, стереотипи і політичні спекуляції навколо них громадяни

України зберігають ті спільні прагнення, які можуть стати основою і їх спільної ідентичності, і соціальної мобілізації заради здійснення цих прагнень.

Відсутність сформованої спільної ідентичності, яка б поєднувала більшість громадян, не лише суттєво сповільнює поступальний розвиток українського суспільства, але й створює або критично посилює низку загроз національній безпеці країни.

1. Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах / [Авт. колектив: М.І. Михальченко (керівник) та ін.] – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. – 336 с.

2. Золкіна М. Сучасні українці: задоволеність життям, очікування від майбутнього, головні цінності / М. Золкіна. – Громадська думка – 2012 – №10 – С. 3 –7.

3. Ідентичність громадян України: стан і зміни // Національна безпека і оборона. – 2007. – №9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD93_ukr.pdf

4. Тищенко Ю. Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності» / Ю. Тищенко, С. Горобчишина. Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К.: Агентство «Україна», 2010.

5. «Ворожість до багатих свідчить про прірву між купкою багатіїв і тими, хто живе за межею бідності» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.wz.lviv.ua/interview/122218>

6. Громадянська ідентичність в сучасній Україні є домінуючою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://biznes.km.ua/onenews/1173>

7. Аналітичний звіт по результатах дослідження «Регіональна толерантність, ксенофобія та екстремізм в Україні у 2012 році» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ihrpex.org/upl/doc/zvit_jan_2013_58.doc

8. Особливості соціально-культурної і громадянської ідентичності домінуючих в АР Крим національно-етнічних груп // Національна безпека і оборона. – 2008. – №10.

9. Абсолютное большинство крымчан называло Украину своей Родиной за четыре месяца до аннексии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://novosti.dn.ua/details/221270/>

10. Захід засуджує і не визнає референдум у Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2014/03/140314_live_sunday_referendum.shtml

11. У Криму почався референдум про статус регіону [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2014/03/140316_crimea_referendum_or.shtml

12. Особливості української ідентичності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://new.sofia.com.ua/page160.html>

13. Яровий Д. Пост-Майдан: народження української громадянської ідентичності. 18 березня 2014 р. / Д. Яровий [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.112.ua/mnenie/post-maydan-narodzhennya-ukrayin-skoyi-gromadyanskoyi-identichnosti-35790.html>

14. Найвищою ідейною цінністю є Україна – визнали учасники круглого столу «Морально-етичні основи цивілізаційного вибору України. Зустріч поколінь» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.moral.gov.ua/press/85/>

15. Вишиванка – одяг політичний. Журналісти газети «День» пропонують українцям загальнонаціональний дрес-код до Дня Незалежності. 20. 07. 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/vishivanka-odyag-politichniy>

16. Євро-2012 пробуджує в українців патріотизм 13.06.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrainian.voanews.com/content/euro-cup-ukraine/1210646.html>

17. Інтернет-магазин Патріот розпочав свою роботу 01 липня 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://patriotua.com/pro-nas.html>

18. Крук В. Феномен Майдана – мы все стали другими 24.02.14. / В. Крук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.telegraf.in.ua/plots/euromaidan/2014/02/24/blog-fenomen-maydana-my-vse-stali-drugie_10035292.html

19. Красовський О.: Щодо поточної ситуації в Україні і феномен Майдану [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.3republic.org.ua/ua/ideas/12296>

20. Дроздов О. Пам'яті Майдану присвячується / О. Дроздов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.odnako.org/blogs/pamyati-maydanu-prisvyachuetsya/>

21. Маринович М. «З журбою радість обнялася» М. Маринович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page160-2491.html>

22. Бжезінський: Україна безумовно стане частиною Європи, і Росія, ймовірно, піде за нею [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://espresso.tv/new/2013/12/11/bzhezinskyy_ukrayina_bezumovno_stane_ch_astynoyu_yevropy_i_rosiya_ymovirno_pide_za_neyu

23. Шелія М. Феномен високої протестної активності у пострадянській Україні / М. Шелія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://my-media.org.ua/articles/shmzhii/fenomen_visoko_protestno_aktivnost_u_postradya_nsk_y_ukra_n.html

24. Горицвіт С. Служить місцевій громаді, а не злочинній владі. 12.12.13 / Горицвіт С. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.chasipodii.net/article/12676/>

25. Лютеранська кірха в Одесі підтримала Євромайдан церковним дзвоном [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/regions/_lyuteranska-kirha-v-odesi-pidtrimala-evromajdan-cerkovnim-dzvonon/531280

26. Сокіл О. Зроби свій хід / О. Сокіл // Чорноморські новини. – 2014. – 25 січня.

27. Шахматний матч Київ – Одеса в підтримку Євромайдана! [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://odessa-daily.com.ua/news/hod-v-evropu.html>

28. Єдина Країна. Единая Страна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unitedcountry.com.ua/>

29. Найбільші телеканали України вийшли з єдиним логотипом про єдність країни. 03.03.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/rinok/2014-03-03/91035>

30. Фесенко В. Общество и независимость / В. Фесенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2011/09/7/6566102/>

31. Федерація роботодавців медіагалузі закликала журналістів приєднатись до проекту «Єдина країна. Единая страна». 4 марта 2014 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/profesija/2014-03-04/91098>

32. Розпочався марафон «Україна єдина. Страна одна». Запишіть своє звернення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.1plus1.ua/novyny/rozpochavsya-marafon-ukrayina-yedina-strana-odna-zapishit-svoye-zvernennya-337578.html>

33. Єдина країна в серце кожного її громадянина! [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://euromaidannews.info/eu/>

34. «Единая страна. Єдина країна». Нині на ZIK відбудеться телеміст Львів-Донецьк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zik.ua/ua/news/2014/03/13/edynaya_strana_yedyna_kraina_sogodni_na_zik_vidbudet_sya_telemist_lvivdonetsk_470227

35. Телемарафон «Єдина Країна. Единая Страна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.1tv.od.ua/project_item/3498

36. Медійники Горловки записали відеозвернення до жителів Донбаса «Україна єдина» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.telekritika.ua/profesija/2014-03-06/91159?theme_page=250&

37. Концерт Єдина Країна – Единая Страна! [Електронний ресурс]. – Режим доступу: m17.kiev.ua/koncert-yedina-kraina-edinaya-str.

38. В Днепропетровске появился трамвай «Єдина країна. Єдиная страна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vovremya.dp.ua/society/545-tramvay-edinaya-strana.html>

39. Ралли «Єдина Країна. Єдиная Страна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://limancup.com.ua/doc/259.html>

40. Акція «Єдиная страна – Єдина країна!» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://catamaran.org.ua/item/aktsiya-edinaya-strana-edinakrajina.html>

41. «Єдина країна – єдиная страна!». 07.04.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nk-online.tv/yedina-krayina-edinaya-strana/>

42. Сокрут В. Місто прокинулося / В. Сокрут [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/columns/2014/09/5/179794/>

43. Україна понад усе [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.kubg.edu.ua/prokoledz/novyny/podiji/480-ukraina-ponad-use.html>

44. «Єдина країна – Єдиная страна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sevlush-dyush.at.ua/news/edina_krajina_edinaja_strana/2014-04-25-20

45. У рамках акції «Єдина Країна. Єдиная Страна» Рівненщину відвідали учні зі Сходу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://charivne.info/news/V-ramkakh-aktsi-dina-Krana-Edinaya-Strana-Rivne-nshchynu-vidvidali-uchni-zi-Skhodu-FOTO>

46. «Україна – єдина країна / єдиная страна» 10.07.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.kievcity.ukrposhta.com/www/upost_kiev.nsf/\(documents\)/8D3FFC2F2951660FC2257D1200295B85?OpenDocument&year=2014&month=07&](http://www.kievcity.ukrposhta.com/www/upost_kiev.nsf/(documents)/8D3FFC2F2951660FC2257D1200295B85?OpenDocument&year=2014&month=07&)

47. В Кременчуге начали выпускать конфеты «Єдина країна. Єдиная страна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kremen-chugtoday.com.ua/news.php?id=34429&year=2014&today=05&month=07>

48. У рівненських кафе з'явився цукор з надписом «Єдина країна. Єдиная страна» 01.05.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ogo.ua/articles/view/2014-05-01/50605.html>

49. Ми – громадяни України! [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://panorama.pl.ua/tema_nomera/14210-mi-gromadyani-ukrayini.html

50. «Одесса – Украина!» – одесситы исправили сомнительный слоган скандального политика. 17.08.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://censor.net.ua/p298370>

51. Ворог як ніколи зцементував єдність українців, – Порошенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zik.ua/ua/news/2014/08/23/vorog_yak_nikoly_ztsementuvav_jednist_ukraintsiv_poroshenko_517199

52. Журнал «Фокус» представить арт-проект «Батьківщина» до Дня Незалежності України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/pres-reliz/2014-08-20/97185>

53. Українці з усього світу створили музичний проект «Дай нам Боже» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vidia.org/2014/27708>

54. Синьо-жовті Чернівці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=DjJW20lbjLM>

55. В моду увійшли каски з українською символікою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vn.20minut.ua/Novyny-Zhmyrnyky/Vid-Chytachiv/v-modu-uviyshli-kaski-z-ukrayinskoyu-simvolikoyu-10313906.html>

56. Автор admin. 28.07. 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khoyub.com.ua/blog/>

57. Патріотизм – став головним двигателем роста популярности политиков и деятелей культуры [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kp.ua/politics/464746-patryotyzm-stal-hlavnym-trendom-estrady-y-polytyky>

58. Для того, щоб спинити агресію РФ, повинна змінитись політика держави, – Рахманін [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zik.ua/ua/news/2014/09/07/dlya_togo_shchob_spynyty_agresiyu_rf_povynna_zminytys_polityka_derzhavy_rahmanin_521255

59. Баган О. Що змінює війна? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrpohliad.org/analytics/shho-zminyuye-vijna.html>

60. Російськомовні громадяни України заявляють Путіну, що вони не просили в нього захисту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://daily.lviv.com/news/polityka/roshiiskomovni-hromadyany-ukrayiny-zayavyly-putinu-shcho-ne-prosyly-v-noho-zakhystu-5164>

61. Східною Україною вирушив концертний тур «Підтримаємо своїх» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/society/952199-shidnoyu-ukrajinoyu-virushiv-kontsertniy-tur-pidtrimaemosvojih.html>

62. Філатов А. Молодий театр і «Оборона України» / А. Філатов // Дзеркало тижня. – 2014. – 29 серпня – 5 вересня.

63. Гончаренко О. Желто-синий Крым / О. Гончаренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/goncharenko/5412fd810634d/>

64. «Слава Україні!», «Путин, верни Крым на место» – в знак протеста крымчане порят бюллетени [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://censor.net.ua/p302638>

65. Кримські татари проігнорували «вибори» в Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26584330.html>

66. Шибалов Є. Гуманітарна блокада // Дзеркало тижня. – 2014. – 20 – 26 грудня.

РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ РИНКУ ГРОМАДЯНСЬКИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ

Початок формування української багатопартійності (з початку 1990 року, коли Міністерством юстиції Української РСР була зареєстрована/легалізована перша українська партія – Українська республіканська партія) можна розглядати і як момент зародження і подальшого розвитку у політичних механізмах формування громадянської ідентичності партійної складової.

Щоб з'ясувати питому вагу партій у політичному механізмі формування громадянської ідентичності населення України, їхній ступінь впливовості на процеси, варто взяти до уваги умови, в яких зароджувалася і функціонувала багатопартійність на зламі XX – XXI століття:

- її становлення відбувалося у специфічних умовах посттоталітарних соціально-економічних процесів; привалювання у соціумі «совєтської людини» з її свідомістю, з відповідним рівнем знань і розуміння процесів навколишнього світу, зі специфічними орієнтирами, цінностями, інтересами; в умовах входження політичного режиму і політичної системи у зону флуктуацій і біфуркацій (під дією нових соціально-економічних, політико-правових та ін. викликів кінця XX – початку XXI століття; див. про це детальніше: [1]);

- до 1996 року партії функціонували на основі Конституції УРСР із внесеними змінами і закону «Про об'єднання громадян» (червень 1992). Ситуація почала змінюватися у зв'язку із прийняттям: а) нової Конституції України (1996), б) закону «Про політичні партії в Україні» (квітень 2001), в) закону «Про громадські об'єднання» (прийнятий у березні 2012 р., вступив у дію – з січня 2013; див. про це детальніше: [2]) та ін., що дозволило партіям трансформуватися у повноцінних суб'єктів політики, уможливило їх участь у політичних механізмах впливу на суспільство і громадян;

- своєрідним обмежувачем можливостей партій чи навпаки чинником, який посилював вплив останніх на владу і процес прийняття політичних рішень у державі, стимулював чи пригнічував вплив (у формі тиску чи співдії) на суспільство і громадян була виборча система: мажоритарна, застосовувана на парла-

ментських виборах 1994 р., згодом – змішана, на основі якої відбувалися вибори до Верховної Ради України у 1998, 2002, 2012 роках, чи ж пропорційна, яка надавала найбільші можливості, чим і скористалися політичні сили під час парламентських виборів у 2006 і 2007 роках.

Таким чином, ступінь впливовості партій визначався не лише власне самими партіями, але й специфікою різноманітних процесів, які відбувалися у суспільстві; межами, встановленими законодавством (і, зокрема, виборчим), яке регламентувало межі участі партій у політичних процесах і, відповідно, можливості їхнього впливу на суспільство загалом і форматування громадянської ідентичності електорату, зокрема.

Серед партійних документів, які чи не найбільше увиразнюють орієнтири (позицію) політичних сил щодо громадянських ідентичностей в Україні, – партійні програми. Утім, не всі з них є доступними для аналізу, оскільки у низці випадків політика тієї чи іншої політичної сили не передбачала/ не передбачає широкого оприлюднення програмних документів. Тексти ж програм, які є доступними для ознайомлення й аналізу, а також вивчення інших партійних документів – статутів, маніфестів, платформ, заяв лідерів та ін. – дозволяють твердити, що питання громадянства, громадянської ідентичності найчастіше залишалося поза увагою партій.

У спектрі суспільних ідентичностей партії спромоглися «розгледіти», найперше, «народ»: переважна більшість політичних сил у досліджуваний час виступали (чи претендували виступати) саме від імені «народу». В одних випадках, партія вже ідентифікувала себе частиною цього «народу», як, наприклад, Українська національна асамблея, яка заявляла: «Ми, український народ, – усталена у віках природна духовна і моральна спільнота історичних родів...»; (див.: [3]), або, як Всеукраїнське об'єднання «Свобода»*, декларувала, що «народ» – «природна категорія і виняткова цінність» [4]. В інших випадках такої ідентифікації не було: «народ» поставав як дещо стороннє, що ще потрібно було «зрозуміти». Так, у програмі «Всеукраїнської Політичної партії – Екологія та Соціальний захист» вказувалося: «Ми створюємо демократичну

---

* Написання назв партій – згідно з реєстраційними документами, виданими партіям Міністерством юстиції України.

народну партію, яка здатна об'єднати народ у своїх лавах, зрозуміти його інтереси...» [5]. Відповідно, й у центрі партійних турбот найчастіше перебував «народ», інтереси якого потрібно було і «зрозуміти», і «захистити» [5].

Попри це, у низці випадків, як свідчать документи, та чи інша партія могла актуалізувати для себе лише деякі специфічні ідентифікаційні критерії, що й зумовлювало подальшу концентрацію уваги політичної сили не на всьому «народові», а лише на його певному сегменті. Приміром, у програмі Партії мусульман України вказувалося, що партія «проводить свою діяльність заради захисту прав та інтересів народів мусульманської культури та інших національних меншин...» [6].

Крім «народу», партії досить часто декларували свою прихильність до «людини» чи «людей». Тобто ідентичність «людини» набувала пріоритетної ваги, а отже, саме «людина» заслуговувала, з погляду партій, на увагу. Приміром, у програмі Партії Християнсько-Демократичний Союз акцентувалося, що «центром нашої ідеології є людина» (див.: [7]).

Однак, як у випадку й з «народом», ідентичність «людей» (у їхній сукупності) для низки політичних сил також виявлялася неактуальною: партії виокремлювали якийсь конкретний «людський» сегмент. Зокрема, Всеукраїнська партія трудящих проголошувала «своє бачення світу, ставлення до сучасного стану суспільства», виходячи з інтересів не всіх «людей країни», а лише «людей найманої праці» [8].

Загалом спектр суб'єктів, які, з погляду політичних партій, були варті уваги і, відповідно, партійні документи по-своєму наголошували (соціальні, економічні та ін.) проблеми цих суб'єктів, акцентували загрози намірам, благополуччю чи прагненням цих, останніх, а також декларували готовність до їхньої підтримки і захисту, – досить широкий. До нього входили (входять) «нація» (див., напр.: [9]), «жінки» (див., напр.: [10]), «робітники і селяни» або «трудоий народ» (див., напр.: [11]), «особистість» (див., напр.: [12]), «молодь» (див., напр.: [13]) та ін.

Характерним же моментом є те, що, диференціюючи суспільство, прокладаючи (керуючись тими чи іншими критеріями) у ньому численні ідентифікаційні кордони, партії – більшою чи меншою мірою, а то й повністю – залишали поза своєю увагою цілу

низку ідентичностей. У тому числі – й таку важливу, якою є громадянська. Аналіз документів свідчить:

– у низці програмних документів взагалі було відсутнє поняття «громадянин», як, наприклад, свого часу у програмі Всеукраїнської партії Миру і Єдності (див.: [14]) або у «Програмі дій» Комуністичної партії України (оновленої) (див.: [15]);

– у програмі КПУ, як і багатьох інших партій, термін «громадянин», «громадянський» мав, так би мовити, технічний характер і вживався «до слова»: для характеристики специфіки капіталістичних держав (наприклад: «Вступ невеликої групи капіталістичних держав у стадію так званого «споживацького суспільства» дав можливість забезпечити їх громадянам порівняно високий життєвий рівень» [16]), для наголошування спорадичних (а не системних) прав громадян (напр., «забезпечити право громадян на правдиву інформацію» [16]);

– чимало з-поміж партій, говорячи про мету своєї діяльності, закладали у статuti і програми положення про те, що цією метою є «сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян» [17], тим самим, по-своєму, так би мовити, наближаючись до громадянина і позиціонуючи себе «інструментом громадянської волі», захисником його інтересів. При цьому, програмні документи дозволяють твердити, що у їхніх авторів бракувало і розуміння того, що ж, власне, робить громадянина громадянином, і якими є, власне, «громадянські інтереси», і якими методами/інструментами їх насамперед годиться відстоювати;

– у деяких програмах, як, наприклад, у програмі Народно-демократичної партії, про «громадян» ішлося як про об'єкт впливу. Зокрема, вказувалося на необхідність правового «виховання» громадянина (див.: [18]). Тобто політична сила, виокремлюючи своє поле діяльності і об'єктів, які, з її погляду, у подальшому могли б «заслужувати» на партійну увагу і, відповідно, потрапляли б під її вплив, виокремлювала «громадянина»;

– у низці програм увага приділялася громадянському суспільству: акцентувалася важливість його формування, функціонування та ін. Але, що показово, – не було глибокого розуміння того, що саме громадянин з активною життєвою позицією, з політичними правами і свободами має творити власне громадянське суспільство з його інститутами і «свою» державу. Іноді громадянське суспіль-

ство поставало як безпосередній продукт держави, (а не результат самоорганізації, самореалізації, творчості громадян), як наслідок її «дозволу» – громадянин полонений (чи захоплений) державою. Громадянин як вивіска, але не громадянин-суть. Небезпідставно заявляючи про відчуження людини від держави, партії (у переважній своїй частині) не вказували розуміння того, за допомогою яких інститутів, стратегій, інструментів сприяти народженню повноцінного громадянина – творця держави.

Відсутність тієї чи іншої термінології, як і контекст її вжитку, свідчить, з-поміж іншого, не лише про специфіку сприйняття «громадянина», розуміння його цінності (необхідності, приміром, його, як згадувалося вище, «виховання» чи ж наділення/забезпечення якимось певними правами – економічними, політичними, соціальними тощо) тією чи іншою політичною силою, але й про здатність партії бачити увесь зріз суспільних проблем і відчувати першочергову актуальність деяких з них. Тож можна твердити, що своєрідна відсутність «громадянина» у програмних текстах політичних сил свідчить або про нездатність партій побачити цілі пласти політичних проблем, які прямо пов'язані із «громадянином» (а не «народом», чи «людиною», чи «особистістю»), його інтересами, правами і, зокрема, з його громадянською ідентичністю, або про свідоме уникнення політичної проблематики, з якою, першочергово, «громадянин» пов'язаний, – громадянські права, свободи, обов'язки. Зверну увагу й на інше: свідоме чи несвідоме уникнення «громадянина» багато чого говорить про саму партію: ступінь політичної самосвідомості її членів, їхню політичну зрілість і особливості політичного кругозору.

Ті ж політичні сили, з поля зору яких «громадянин» не «випадав», передовсім, говорили про його права (про що свідчить аналіз документів таких партій, як, приміром: Народний Рух України [19] чи Партії «Народна влада» [20]), які, як правило, висвітлювалися в одній із трьох площин: або у площині прав «людини й громадянина», або ж безпосередньо у площині «прав громадянина», або ж – досить рідко – у площині «прав і свобод громадянина» (як це мало місце у документах Партії «Народна влада»).

Утім, не вдалося віднайти бодай якогось партійного документа, у якому проблема «прав громадянина» була винесена в окремий підрозділ (як це було, наприклад, у «Програмі» Ліберально-

демократичної партії України, яка містила розділ «Права людини» [21]), тобто розглядалася як окремий важливий зріз (вимога) політичного життя, ґрунтованого на демократичних засадах.

Інший висновок: про «громадянина», його права, ідентичності та ін. схильними були більше говорити, як правило, представники тих партій, які декларували свої позиції як демократичні чи націоналістичні. У зв'язку з цим, найперше, варто згадати *першу* українську партію, що постала у листопаді 1988 року – Український християнсько-демократичний фронт, згодом перейменований в Українську християнсько-демократичну партію (УХДП). Оцінюючи статус України як колоніальний, УХДП наголошувала: «...ми не маємо ніяких ознак державності, навіть громадянства» [22]. Це – промовистий момент: УХДП не просто актуалізувала потребу в Україні українського громадянства, а розглядала його як вихідну (!) потребу і найпершу ідентифікаційну ознаку мешканця України. При цьому громадянство в Україні, на думку членів партії, мало бути надане не тільки «корінному населенню» – українцям, але й «представникам інших національностей, що певний час проживають тут, знають українську мову і шанують традиції, історію і культуру народу, на землі якого вони проживають» [22].

Перша легалізована Мін'юстом УРСР українська партія – Українська республіканська партія – також вимагала найперше «республіканського громадянства» [23], тобто української ідентифікації для населення українських територій. І йшла далі, вимагаючи «нового виборчого Закону» [23], тим самим усвідомлюючи, що «закон і вибори» забезпечать українським громадянам можливість через вибори впливати у подальшому на свою долю і долю Української держави.

Низка партій, хоча прямо й не торкалися проблеми громадянської ідентичності, але ті чи інші пасажі у їхніх програмних документах чітко окреслювали ступінь розуміння проблеми громадянства і, відповідно, напрям діяльності політичної сили. Зокрема, одні партії (зокрема, як згадана вище Народно-демократична партія), наголошуючи необхідність «виховання громадян», акцентували, що процес виховання «почуття належності до народу України, любові до Вітчизни, поваги до її історії і культури» має відбуватися «незалежно від їх етнічного походження» [24].

Свій варіант громадянської ідентичності запропонувала свого часу Партія Слов'янського Відродження, висунувши вимогу відповідності претендента на громадянство певним критеріям: «громадянами України мають бути визнані: особи, які народилися в Україні, та їхні діти; особи української національності у всьому світі; інші особи, які прожили в Україні не менше 10 років, склали іспит з державної мови і склали Присягу громадянина України» [25].

Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України» пішло ще далі, вимагаючи прийняття окремого закону про громадянство, який би відповідав «національним інтересам українського народу» [26]. При цьому наголошувалася «передумова» надання громадянства України – «лояльність до української держави і знання української мови» [26]. Крім того, особливістю партійного кута зору на проблему громадянства було те, що ВПО «ДСУ» торкалася питання подвійного громадянства, припускаючи його, але все ж виступаючи проти надання його «громадянам тих держав, які мають до України територіальні претензії» [26]. Можливість подвійного громадянства для українців – це не тільки пропозиція нового зрізу (якості) громадянства, громадянської ідентичності, але й своєрідне маркування «кордонів» громадянства (кому його можна, а кому не слід надавати).

Партійні документи 1990 років по-своєму віддзеркалили «війну за ідентичність» в Україні у перші роки існування державності. Так, в одному із документів Української Консервативної Республіканської партії (датований 1992 роком) йшлося про те, що «ми ніколи не визнаємо незаконної так званої республіки Крим, яка є витвором мафіозно-шовіністичної комуністичної московської номенклатури. Вона мусить бути ліквідована. Право на автономію в Криму в складі Української держави має лише кримськотатарський народ» [27].

Інші політичні сили обстоювали полярні позиції, виступаючи під личиною «комуністів» за «денонсацію біловезьких угод» [28], чи «слов'янолюбія», вдаючись при цьому до відповідної лексики. Так, Громадянський Конгрес України (ГКУ) бачив майбутнє України «в єдності слов'янських держав і їх історичних союзників», зокрема, Білорусі й Росії [29]. Інші ж (навіть гіпотетичні!) варіанти «єдності» ГКУ однозначно відкидалися, оскільки партія виступала із антизахідних, антидемократичних позицій. Щодо ідеї подвійного

громадянства, то для згаданої політсили вона була можливою до втілення лише заради «підписання відповідних угод як шлях, що веде до єдиного громадянства СНД», як «рух до нового Союзу» [29, с.133]. У документах Слов'янської партії (спадкоємиці ГКУ) обґрунтовувався «третій шлях» для України, шлях, «що веде до Союзу, але відродженому на інших началах» [30]. На аналогічних позиціях перебували й члени Партії Слов'янської Єдності України (див.: [31]).

Такі й подібні заяви дають змогу не лише відтворити усю складність політичних процесів, які розгорталися в молодій незалежній Українській державі, специфіку партійного ставлення до українського громадянства (громадянської ідентичності населення України), але й своїм способом виокремити в політичних механізмах інструменти впливу на ситуації, специфіку «коригування» останніх, особливості політичного інжинірингу, в яких намагалися брати участь партії, зрештою – ідентифікувати позицію тих, хто стояв на державницьких чи антидержавницьких позиціях.

Показово, що у 2000-ні роки з-поміж партій з'явилися ті, які чітко вказали на суть «громадянина», зауваживши, що це поняття «розкривається через поняття «участі» (див.: [32]). Крім того, постали політичні сили, які до своїх програм закладали положення щодо дотримання у своїй діяльності не лише принципів, проголошених Загальною Декларацією прав людини чи Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права, але й Міжнародним пактом про громадянські та політичні права (див.: [33]). Таким чином, партійні документи відобразили зміни у розумінні партіями пріоритетів: важливими є не тільки права «людини», але й «громадянські та політичні права».

Зрештою, деякі партії актуалізували питання необхідності «усвідомлення власної, української, ідентичності» (див., наприклад: [34]). Інші ж політичні сили істотно радикалізували своє бачення підстав і меж української громадянської ідентичності: по-перше, вимагаючи ухвалення нового закону про громадянство, згідно з яким «громадянство надаватиметься тільки тим особам, що народилися в Україні або є етнічними українцями, які повернулися із-за кордону для постійного проживання і роботи в Україні»; по-друге, обстоюючи ідею дозволу на громадянство «у виняткових випадках особам,

які проживають в Україні не менше 10 років, вільно володіють українською мовою, знають історію Української Держави та Конституцію України»; по-третє, вимагаючи кримінальної відповідальності «за незаконне надання та отримання громадянства»; по-четверте, ратуючи за сприяння «масовому поверненню в Україну етнічних українців» і їхніх нащадків, народжених за кордоном; по-п'яте, наголошуючи необхідність надання українцям Кубані, Холмщини, Надсяння, Підляшшя, Лемківщини, які розглядалися як такі, що «насилено виселені з рідних земель, статус депортованих з усіма соціальними гарантіями» [35]. Отже, українська громадянська ідентичність (у світлі вищенаведених вимог) не могла бути легкодоступною для будь-кого, що сприяло б зростанню її «цінності» і, відповідно, «цінності» самої Української держави (адже і після 14 років її функціонування у ній віднаходилися ті, ким українська державність або загалом не сприймалася, як, приміром, комуністами, або сприймалася як така, що «виникла фактично неприродним чином» – унаслідок розпаду наддержави [36] та ін.).

Було навіть прагнення «встановити в паспорті та свідоцтві про народження графу «національність» (див.: [37] або: [38]), що, з погляду прихильників ідеї, напевно увиразнювало б, так би мовити, підстави української громадянської ідентичності особи.

Деякими партіями (як, наприклад, Політичною партією «За Україну!») акцент робився на тому, що «українська національна ідентичність є головним фактором єдності країни» [39], тобто, іншими словами, громадянська ідентичність в Україні повинна базуватися на українській ідентичності, яка, за твердженням представників партії, потерпала від браку національної пам'яті, «втрати» мови, відірваності від надбань української культури [39].

І таке твердження мало під собою підґрунтя, адже у партійному середовищі – на «ярмарку» ідей і планів – дедалі гучніше звучав голос тих, які по-своєму намагалися нівелювати українську громадянську ідентичність, привносячи в інформаційний простір держави ідею фактичного розмивання останньої шляхом, приміром, надання російській мові статусу «другої державної» (саме такі орієнтири були виписані, наприклад, у програмі Партії регіонів [40]) чи ідею федералізації України [41], тим самим до межі політизуючи питання мови і державного устрою та вносячи тим самим

у громадянський простір дух протистояння, надаючи ваги штучно створюваним кордонам, розставляючи нові акценти у сприйнятті громадянської ідентичності.

Утім, початок ХХІ століття став часом, який пролив світло й на інші тенденції, що були пов'язані із ускладненням партійного спектра в державі і постанням партій національних меншин, які вже на свій лад розставляли акценти, подаючи свій кут зору на проблему національної (чи етнічної) і громадянської ідентичностей. Так, наприклад, Демократична партія угорців України (ДПУУ) передовсім наголошувала, що «угорська діаспора України є органічною частиною вселенської угорської нації», а «право особи на зв'язок з етнічною батьківщиною» – одним «із основних індивідуальних та колективних прав [42]. Партія ратувала за незалежність, суверенітет України, але програма не порушувала питання українського патріотизму, служіння Українській державі, що підштовхує до висновку про те, що в ієрархії ідентичностей тих, чий інтереси представляє ДПУУ, українська громадянська ідентичність не була актуальною.

Як не була вона актуальною для низки інших партій, які ідентифікували себе як «комуністичні», «інтернаціональні», «руські» та ін., які задумувалися над питанням трансформації (фактично знищення) української державності, її суверенітету і територіальної цілісності і, відповідно, української громадянської ідентичності, пропонуючи до втілення ті чи інші «проекти» з відповідною суттю:

- «реставрація ССРСР» – «відновлення Советської влади – відродження Советського соціалістичної держави... Саме ССРСР завжди був і буде головним гарантом прогресу людства, миру у всьому світі, реальною альтернативою американському світовому пануванню». Так вважали представники Комуністичної партії робітників і селян (КПРС) [43], відчуючи ностальгію за советським минулим і плекаючи свій антиамериканізм;

- «поступове входження України в міждержавний союз з Росією і Білоруссю» – орієнтир Партії «Союз» [44];

- «еволюційне скорочення держави» – пропозиція Політичної партії «Союз анархістів України» [45];

- «поглиблення інтеграційних процесів між суверенними слов'янськими державами», що входило до намірів Політичної партії «Слов'янський народно-патріотичний союз» (СНПС) [46],

або створення Священного Слов'янського Союзу із слов'янських держав, чого прагли представники Політичної партії «Соціал-Патріотична Асамблея Слов'ян» (СПАС), сповідуючи ідеологію націонал-соціалізму (бо, як твердили, «тільки націонал-соціальна ідеологія дасть справжню свободу людині» [47]).

Тобто орієнтаційні підстави для знищення Української держави й, відповідно, української громадянської ідентичності у політичних сил були відмінними, але результат очікувався один: відсутність суверенності в Україні і української громадянської ідентичності – у її мешканців.

Інструменти для цього пропонувалися різні – від «еволюційного скорочення» до «політики Путіна», як стала з листопада 2005 року називатися СНПС – Політична партія України «Партія політики Путіна» (з грудня 2008 року – Політична партія України «РУСЬ ЄДИНА»).

Зрештою, варто звернути увагу і на інший момент: серед зареєстрованих після 2010 року партій почали з'являтися ті, які, як Політична партія «Демократичний альянс» («Демальянс»), проголосили: «Ми перша партія в Україні, яка фінансується громадянами. Ми збирали кошти на заставу для участі у виборах у рідних, у знайомих, у перехожих людей. Адже тільки так може народитися чесна і відповідальна сила перед громадянами. Ми перші незалежні від олігархів!» [48], що знаменувало певний поворот не тільки у, так би мовити, якості партій (фінансується громадянами, хоче бути відповідальною перед ними), але й у розумінні політичними силами ролі «громадськості». «Демальянс» висловився за «активного громадянина», здатного забезпечити контроль «за плануванням та здійсненням витрат» коштів платників податків, контролювати владу і стати «творцем своєї держави» [48]. Обстоюючи необхідність громадянської освіти населення, «Демальянс» зауважив, що «кожен громадянин повинен брати на себе відповідальність» [49].

Говорячи про «громадянина», «Демальянс» осмислював його «в комплексі певного суспільства та його історії», ідентифікував як такого, що виявляє солідарність «з минулими і майбутніми поколіннями», що є відповідальним, розбудовуючи «свою державу» – Україну [49]. Тобто «громадянин в Україні», з погляду «Демальянсу» – «український громадянин», «вписаний» в українську історію і є

виразником/проявом української тяглості – (у тому числі у руслі Шевченкових *і мертвих, і живих, і ненароджених*). Але все ж в основі його «громадянської ідентичності» мав бути не етнічний критерій, а сукупність ознак/критеріїв – «людина, яка прагне жити в гармонії з співвітчизниками та природою», громадяни, які «приймають рішення і несуть відповідальність» в умовах свободи і солідарності, які готові давати відповіді на «виклики майбутнього», розбудовуючи свою державу-партнера (людині і громадянину) [49].

Унаслідок парламентських виборів 1998 статус парламентської партії вдалося здобути 9 партіям (2 у складі одного блоку і 7 – самостійно); у 2002 – 22 партіям (19 у складі трьох блоків та 3 – самостійно); у 2006 – 11 партіям (8 у складі двох блоків та 3 – самостійно); у 2007 – 16 (14 у складі трьох блоків та 2 самостійно); у 2012 – 5 партіям. Загалом у період 1998 – 2012 років всього 32 політичним силам вдалося здобувати статус парламентської партії. Алгоритм проходження представників тієї чи іншої сили до парламенту (самостійно чи у складі блоку) є своєрідним показником ваги партії в суспільстві, а отже, і її впливовості. Аналіз парламентських партій України показує, що із 32 партій самостійно до парламенту вдалося потрапити таким силам, як КПУ (п'ять разів: у 1998, 2002, 2006, 2007, 2012 роках), СДПУ(о) (двічі: 1998, 2002), СПУ (двічі: 2002, 2006), НРУ (1998), Політична партія Всеукраїнське об'єднання «Громада» (1998), ПСПУ (1998), Політична партія Всеукраїнське об'єднання «Свобода» (2012), Політична партія «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка» (2012). Таким чином, якщо взяти до уваги, що найбільш стабільною довірою у виборців користувалися партії лівого спрямування (КПУ, СПУ, СДПУ(о)), то, зрозуміло, що саме їхня вага у політичних механізмах формування громадянської ідентичності, їхні впливи на свідомість, а отже, й процеси самоідентифікації громадян були найбільш потужними.

Вищевикладене підводить до таких висновків:

– ступінь впливу політичних сил на суспільство і, зокрема, включеність партій у механізми і, відповідно, процеси формування ринку громадянських ідентичностей залежав, насамперед, від українського законодавця, який через закони формально уможлилював і фіксував межі цього впливу, розширюючи чи, навпаки, звужуючи «вікно можливостей» для партій;

– аналіз партійних документів свідчить, що:

а) проблематика, яка так чи інакше пов'язана з «громадянином», загалом не була (не є) актуальною для низки політичних сил – про неї вони навіть не згадують;

б) не для всіх політичних сил, у програмових документах яких присутні такі терміни, як «громадянин», «громадянське суспільство» та ін., ці терміни були наповнені реальним змістом: іноді вони вживаються як технічні, тобто розуміння сутності громадянина, його ваги та ін. – відверто бракує;

– з-посеред партій були і є ті, які геополітично зорієнтовані на інші (сусідні) держави, наслідком чого є підміна української громадянської ідентичності сурогатами – слов'янською, православною та ін., і поширення у свідомісних пластах суспільства саме їх. Тобто пропонували на ринку ідентичностей ті з них, які по-своєму нівелювали українську державність і, відповідно, ідентичності громадян України;

– низка партій уникає прямо говорити про громадянську ідентичність кола осіб, які є її членами або інтереси яких вона захищає. Натомість говориться про прихильність і вірність традиціям, цінностям і т. п. не українства як політичної нації, а про патріотизм і відданість ідеалам конкретного етносу (наприклад, угорського);

– розуміння сутності громадянина, усвідомлення ваги його громадянської позиції і, відповідно, громадянської самоідентифікації у програмних документах більшості політичних сил актуалізувалося лише на початку XXI століття: громадянин (а не просто «людина», «особистість» та ін.) почав розумітися як активна і самодостатня особистість з політичними правами, здатна не просто до формулювання своїх вимог державі, але й спроможна активно й відповідально діяти, ставлячи за мету змінити державу відповідно до своїх інтересів і потреб;

– члени партій, які обстоювали суверенітет і цілісність України як незалежної держави, прямо чи опосередковано ідентифікували себе (не залежно від етнічного походження) українцями, відкидаючи ідею подвійного громадянства і часто – російської мови зі статусом другої державної. Саме акценти щодо мови, форм громадянства (як і ставлення до ідеї соборності українських земель, створення єдиної помісної православної церкви та ін.) можна трактувати як свого роду

маркери на користь чи, навпаки, проти української громадянської ідентичності на зламі ХХ – ХХІ століття;

– у період 1998 – 2012 років у політичному механізмі впливу на формування громадянських ідентичностей найбільш стійким, а отже, й потужним був вплив лівих партій, який з 2012 року помітно почав слабнути (аж до зникнення улітку 2014 року у Верховній Раді України фракції КПУ).

1. Кармазіна М. Українська багатопартійність: становлення і розвиток // Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.). Енциклопедичний довідник. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – С. 4 – 60.

2. Кармазіна М. С. Оцінка вітчизняного законодавства, яке стосується громадських організацій // Держава і громадянське суспільство в Україні: пошук концепції співпраці: аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. – С.156–176.

3. «Український громадянський Маніфест «Спільна дія» (20 січня 2009 р.) [Українська національна асамблея] // Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.). – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – С. 254.

4. Програма [Всеукраїнське об'єднання «Свобода»] // Політичні партії України: В 3 т. /Уклад.: Ю. Шайгородський. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т.1. – С.193.

5. Програма [«Всеукраїнська Політична партія – Екологія і соціальний захист»] // Політичні партії України: В 3 т. /Уклад.: Ю. Шайгородський. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т.1. – С.147.

6. Витяг з програми [Партія мусульман України] // Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.). – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – С. 273.

7. Витяг з програми [Партія Християнсько-Демократичний Союз] // Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.). – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – С. 239.

8. Програма [Всеукраїнська партія трудящих] // Політичні партії України: В 3 т. /Уклад.: Ю. Шайгородський. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т.1. – С.147.

9. Програма (засади) [Конгрес українських націоналістів] // Політичні партії України: В 3 т. /Уклад.: Ю. Шайгородський. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т.1. – С.424.

10. Програма [Партія «Жінки України»] // Політичні партії України: В 3 т. /Уклад.: Ю. Шайгородський. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т.1. – С. 830.

11. Статут [Комуністична партія робітників і селян] // Політичні партії України: В 3 т. /Уклад.: Ю. Шайгородський. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т.1. – С. 312.

12. Програма [Ліберальна партія України] // Політичні партії України: В 3 т. /Уклад.: Ю. Шайгородський. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т.1. – С.468.

13. Програма [Молодіжна партія України] // Політичні партії України: В 3 т. /Уклад.: Ю. Шайгородський. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т.1. – С.500.

14. Програма [Всеукраїнська партія Миру і Єдності] // Політичні партії України: В 3 т. /Уклад.: Ю. Шайгородський. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т.1. – С.61 – 65.

15. Програма дійствий КПУ(о) // Політичні партії України: В 3 т. /Уклад.: Ю. Шайгородський. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т.1. – С.407 – 411.

16. Програма [Комуністична партія України] // Політичні партії України: В 3 т. /Уклад.: Ю. Шайгородський. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т.1. – С.371.

17. Програма [Політична партія «Партія Здоров'я»] // Політичні партії України: В 3 т. /Уклад.: Ю. Шайгородський. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т.3. – С. 84.

18. Програма [Народно-демократична партія] // Політичні партії України: В 3 т. /Уклад.: Ю. Шайгородський. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т.1. – С.653.

19. Програма [Народний Рух України] // Політичні партії України: В 3 т. /Уклад.: Ю. Шайгородський. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т.1. – С.586.

20. Програма [Ліберально-демократична партія України] // Політичні партії України: В 3 т. /Уклад.: Ю. Шайгородський. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т.1. – С.489.

21. Програма [Партія «Народна влада»] // Політичні партії України: В 3 т. /Уклад.: Ю. Шайгородський. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т.2. – С.65.

22. Витяг з програми [Українська християнсько-демократична партія] // Держава, влада та громадянське суспільство у документах

політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.). – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – С. 20.

23. Витяг з програми [Українська республіканська партія] // Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.). – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – С. 24.

24. Програма [Народно-демократична партія] // Політичні партії України: В 3 т. /Уклад.: Ю. Шайгородський. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т.1. – С.653.

25. Витяг з інформаційного звернення [Партія Слов'янського Відродження] // Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.). – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – С.41.

26. Програма [Всеукраїнського політичного об'єднання «Державна самостійність України»] // Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.). – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – С.120.

27. Витяг з програмової доповіді голови УКРП на II з'їзді [Українська Консервативна Республіканська партія] // Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.). – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – С.85.

28. Витяг з програми [Партія комуністів (більшовиків) України] // Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.). – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – С. 163.

29. Витяг з програми [Громадянський конгрес України] // Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.). – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – С. 132.

30. Витяг з програми [Слов'янська партія] // Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.). – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – С. 134.

31. Витяг з програми [Партія Слов'янської Єдності України] // Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.). – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – С. 144 – 145.

32. Витяг з програми [Всеукраїнська партія Народної Довіри] // Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.). – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – С. 448.

33. Програма [Партія «Національно-демократичне об'єднання «Україна»] // Політичні партії України: В 3 т. /Уклад.: Ю. Шайгородський. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т.1. – С.101.

34. Матвієнко А. Місія творення // Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.). – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – С. 38.

35. Витяг з програми [Всеукраїнське об'єднання «Свобода»] // Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.). – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – С.186, 188.

36. Програма [Політична партія «Третя Сила»] // Політичні партії України: В 3 т. /Уклад.: Ю. Шайгородський. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т.3. – 189.

37. Витяг з програми [Всеукраїнське об'єднання «Свобода»] // Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.). – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – С. 184.

38. Витяг з передвиборчої програми Української Консервативної партії (2006 р.) // Голос України. – 2006. – 7 березня.

39. Програма партії [Політична партія «За Україну!»]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zaukrainu.org/programm>

40. Витяг з програми [Партія регіонів] // Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.). – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – С. 271.

41. Програма [Партія «РОДИНА»] // Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.). – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – С. 382.

42. Програма [Демократична партія угорців України] // Політичні партії України: В 3 т. /Уклад.: Ю. Шайгородський. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т.1. – С.225.

43. Манифест (програмное политическое заявление) Коммунистической партии рабочих и крестьян (КПРС) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kprs-ua.narod.ru/manifest.htm#8>

44. Програма Партії «Союз» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svatovo.lg.ua/prog.html>

45. Програма Политической партии «Союз анархистов Украины» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.s-a-u.org/documents/program/153-program.html>

46. Програма політичної партії «Слов'янський народно-патріотичний союз» // Поточний архів Міністерства юстиції України. – Реєстраційна справа №8-п.п.

47. Маніфест СПАС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politiko.ua/party122>

48. Програма Демократичного Альянсу «Змінити все!» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dem-alliance.org/news/programa-demokraticznego-aljansu-zminiti-vse-.html>

49. Програма Політичної партії «Демократичний альянс» «Україна, яку будують ми» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://docs.google.com/file/d/0B7f430iI0Pb0YjAzYWI2YzAtZWU1Zi00MDZlLWlwMzktYzhhNzIxYTVkMjEy/edit>

РОЗДІЛ 4.

ГРОМАДЯНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ У ФОКУСІ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Громадянська ідентичність формується за посередництвом суспільних агентів, одним із найбільш значущих з яких є громадські організації. Саме вони утворюють соціальну мережу узгодження інтересів між індивідами та владними інститутами, розвивають спільну мотивацію та комунікативне середовище для суспільного розвитку на основі політичного самовизначення індивідів і спільноти в цілому. Понад те, громадські організації мають потужний потенціал акумулювання людського ресурсу, генерування основних напрямів громадянської участі, формування ціннісних маркерів особистості та способів її діяльній репрезентації у соціальному полі. Ці фактори спричиняють значну увагу та прагнення до підконтрольності громадських організацій з боку різноманітних політичних сил.

Прецеденти непрямого, завуальованого впливу на свідомість громадян від імені «ідеологічно незалежних» організацій громадського сектору відкривають безліч можливостей для політичних спекуляцій довкола тем національної історії, культурної традиції, територіальної цілісності та перспектив розвитку суспільства. Саме тому громадські організації перманентно перебувають у центрі уваги політичних сил та часто здійснюють свою роботу під тиском значної інструменталізації, коли від їх імені виражається «суспільна думка» з того чи іншого питання, розставляються ті чи інші акценти у політичній риториці, визначаються «свої» та «чужі» в ментальних орієнтирах особистості, виокремлюється «історична правда» та «історичні наклепи», розрізняються «ідоли» та «ідеали» у колективному «я» народу.

Громадянська ідентичність, що формується за посередництвом громадських організацій, виявляє себе у двох провідних формах взаємодії із політичним режимом: перша – це лояльна (легітимізуюча), а друга – критична (протестна) форма, що спрямована на зміну політичної влади, яка не відповідає громадянським цінностям. З моменту набуття незалежності у 1991 році українські громадські організації активізували свою роботу як у першій, так і

в другій формах. При цьому до публічної риторики були залучені ті архетипи та культурні коди, які мали значний потенціал для трансформацій громадянської ідентичності, переорієнтування ціннісних преференцій – як на локальному, так і на глобальному рівнях. У такий спосіб громадські організації почали поступово змінювати свої диспозиції у соціальному полі, виходячи з маргінесів на авансцену політичного життя.

Численні симпатки російського «протекторату» щодо України використовували історичні «гачки» для ідеологічного переорієнтування громадянської ідентичності та зриву процесу демократизації країни. Так, Православно-монархічний орден-спілка (ПРАМОС до 1989 року діяв у СРСР нелегально, з 1990 року офіційно відновив роботу у Москві), не визнаючи історичного факту незалежності України та громадянського самовизначення українців, на початку 1990-х років ставив за мету відродження в країні монархічної влади династії Романових, пропагував реваншистські ідеї відновлення до-революційних порядків, що передбачали подальше дарування «вотчин» особливо відданим служителям «цареві та вітчизні» [1, с.10]. Серед проукраїнських патріотичних організацій ідея реставрації монархії теж знаходила своїх adeptів. Так, наприклад, Всеукраїнське об'єднання громадян «Союз гетьманців-державників» популяризувало традиції гетьманського руху, який на початку ХХ ст. очолював П. Скоропадський, а після смерті гетьмана – його нащадки, що розвивали монархічні ідеї в еміграції. З 1990-х років гетьманці-державники активізували роботу в Україні, хоча офіційно легалізували власну діяльність лише у 2000 році. Важливого значення ця громадська організація надавала актуалізації державотворчих традицій інституту українського гетьманства, який засвідчив свою ефективність у період гетьманату П. Скоропадського та гетьманщини і відтоді залишився нереалізованим на українських теренах. Серед програмних цілей цієї організації зафіксовано ідеї «сприяння відродженню української державності та збереження національної ідентичності, консолідації українського суспільства на ґрунті відновлення традиційних форм державних та суспільних інститутів, громадського життя, тісно пов'язаних з історичним розвитком України» [2]. Таким чином, на початку 1990-х років у процесі відродження громадянської ідентичності активізувалися, зокрема, ті суб'єкти суспільного життя, які пропагували докорінне оновлення

самої форми правління в Україні, а саме – утвердження монархії в її різноманітних історичних версіях.

Іншим джерелом впливу на формування громадянської ідентичності були козацькі організації. Газета «Донское слово» у 1990 році свідчила, що «...приєднатися до Дону бажають не тільки козаки Волгоградської області..., а й частина верхньої Кубані і навіть козаки, які проживають у сусідній Україні» [3]. Під тиском такої інформаційної хвилі, спрямованої на деструкцію громадянської ідентичності та територіальний розкол держави, на Луганщині було утворено Товариство донських козаків (початок 1990-х років). Ця організація обстоювала ідейні позиції сепаратизма, на підставі того, що під час громадянської війни значна частина Луганщини входила до складу Облaсті Війська Донського (Краснодон, Свердловськ, Ровеньки, Красний Луч [4, с.5], а отже – визнавалася історично територією, що підконтрольна Росії [5]. Така політична демагогія була спрямована на посилення соціальної напруги у суспільстві, «розмивання» громадянської ідентичності українців та етнічних груп, що проживали в Україні. Основним політичним механізмом, що був використаний на початку 1990-х років для дестабілізації державно-громадянської спільності, виступав ностальгичний образ «сильної» та «непереможної» імперії / Союзу, що інтерпретувалися як гарант прогнозованості та стабільності суспільного життя, політичної та культурної нерозлучності, синхронності історичного розвитку українців та росіян.

Разом із тим, політичний процес в Україні наприкінці 1980-х – початку 1990-х років мав дещо іншу логіку розвитку, відмінну від ідей гегемонії російської великодержавності. Так, у політичному полі відбувалося розширення перспектив самореалізації особистості, соціальні зв'язки диференціювалися та множилися, оскільки велика кількість громадських об'єднань виходила із тіні радянського партократичного домінування в громадському житті. Цінності громадянського миру, відкритих методів політичного суперництва, верховенства прав людини стали базовими для численних громадських організацій патріотичного спрямування, серед яких – Українська Гельсінська спілка (правозахисні групи працювали починаючи з 1976 р.), Товариство української мови ім. Тараса Шевченка (1989 р.), Товариство захисту колишніх в'язнів тоталітарного режиму «Меморіал» (1989 р.), Українське добровільне культурно-

просвітницьке правозахисне благодійне товариство «Меморіал» імені Василя Стуса (1989 р.), Спілка незалежної української молоді (1990 р.) тощо. Показово, що всі ці організації починали свою роботу як неінституціоналізовані опозиційні осередки інтелігенції ще в Радянському Союзі, поступово розширюючи силу та ареал впливу на формування громадянської єдності українського народу. Так, Українська Гельсінська спілка ставила перед собою мету визнання України як суверенної європейської держави, Товариство української мови ім. Тараса Шевченка прагнуло всебічного відродження й утвердження української мови в Україні й серед українців зарубіжжя, Товариство захисту колишніх в'язнів тоталітарного режиму «Меморіал» було ініціатором утворення Антикомуністичного Антиімперського Фронту, проведення разом із іншими організаціями слухань на тему «Комунізм – глухий кут цивілізації». Спілка незалежної української молоді виступала за застосування форм ефективної участі громадськості в законотворчому процесі з питань, що пов'язані із захистом прав та основоположних свобод людини.

Активна участь патріотичної інтелігенції в утвердженні демократичного режиму в Україні мала своїм наслідком перетворення окремих громадських об'єднань у політичні партії. Така трансформація відбулася, зокрема, із Українською Гельсінською спілкою, на базі якої була утворена Українська республіканська партія (1990 р.). Аналогічним чином громадсько-політична організація «Народний Рух України за перебудову» була переформатована в альтернативну щодо КПРС політичну силу – політичну партію «Народний Рух України» (1993 р.). Головною метою діяльності НРУ було «відновлення державної незалежності України, створення ненасильницькими засобами демократичної парламентської республіки» [6, с.269]. Характерною особливістю формування власне української громадянської ідентичності на початку 1990-х років було те, що неформальні громадсько-політичні об'єднання та рухи, які не мали інституційно закріпленого статусу, поступово перетворювалися на легальні інститути громадянського суспільства, пропагуючи ідеї ненасильницької громадянської солідарності, політичного самовизначення, культурної самобутності українського народу.

На фоні цих процесів історичним моментом в утвердженні громадянської ідентичності українців стало припинення діяльності головної комсомольської організації УРСР – Ленінської комуністичної

спілки молоді України (ЛКСМУ). У вересні 1991 року ЛКСМУ оголосила про припинення свого існування з метою реорганізації в іншу організацію – Спілку молодіжних організацій України (СМОУ) [7]. СМОУ визнала себе правонаступницею комсомолу з усіма юридичними наслідками. Статут реінкарнованого ЛКСМУ зафіксував, що СМОУ є самостійною громадською організацією, метою якої є побудова незалежної української держави та соціальний захист молоді [8]. Таке зміщення акцентів у політичній риторичі колишніх комсомольців, що прагнули зберегти свій вплив на перебіг суспільно-політичних процесів, навіть ціною відмови від власних вчорашніх ідейних позицій, є надзвичайно симптоматичним – численна кількість номенклатурних працівників прагнула адаптуватися до історичної ситуації, визнаючи себе громадянами нової держави із відповідними ціннісними орієнтирами – незалежності та свободи. Однак за декларативною формою вираження цих прагнень не стояло нічого, окрім демагогії та інстинкту політичного самозбереження. Тож громадянська ідентичність українців кристалізувалася в умовах, коли її виразниками та провідниками хотіли стати і вчорашні опозиціонери, і «перефарбовані» комуністи. Національне піднесення, яке визначило подальшу долю країни та громадянської консолідації українського народу, зіштовхнулося із симулякром громадянської ідентичності – коли вчорашні комсомольці та партійні робітники, що не визнавали цінності реальної свободи слова, свободи інформації та права на об'єднання громадян, стали активними супротивниками комуністичної доктрини.

Таким чином громадянська ідентичність українців на початку 1990-х років формувалася під впливом двох провідних ідей – реставраційної та модернізаційної. Реставраційна ідея в різних модифікаціях знаходила своє вираження через культивування образів втраченого минулого та її державницьких форм – Російської імперії, Гетьманської України, Радянського Союзу. Модернізаційна хвиля акумулювала ідеї новаторства та загальноцивілізаційного контексту відродження вільної України – як формально-юридично, так й ідеологічно.

Прогресивним змінам у напрямі демократизації країни сприяло оновлення законодавчої бази, що регулювала роботу громадських організацій. Так, у червні 1992 року було ухвалено Закон України «Про об'єднання громадян», який регламентував діяльність гро-

мадських організацій, кваліфікуючи їх як «об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів» [9]. Важливою законодавчою новелою в контексті кристалізації загальнодержавної громадянської ідентичності було те, що цей закон вводив обмеження на створення і діяльність тих об'єднань громадян, які були орієнтовані на зміну шляхом насильства конституційного ладу і в будь-якій протизаконній формі територіальної цілісності держави; підлив безпеки держави у формі ведення діяльності на користь іноземних держав; пропаганду війни, насильства чи жорстокості, фашизму та неофашизму; розпалювання національної та релігійної ворожнечі; створення незаконних воєнізованих формувань; обмеження загальновизнаних прав людини. У такий спосіб українське суспільство на законодавчому рівні отримало певний імунітет щодо об'єднань громадян зі сумнівною репутацією та гаслами. Разом із тим, громадські організації вперше в новітній історії України дістали змогу долучитися до політичного процесу вже як повноправні його учасники, сприяючи ідентифікаційному відродженню української нації, всебічному розвитку української мови і культури, доланню наслідків русифікації, відновленню історичної пам'яті і національної свідомості громадян України.

Утвердження громадянської ідентичності на фоні цих процесів ускладнювалося тим, що з плином часу кількість громадських організацій невинно збільшувалася. Так, у 1991 р. в Україні діяло близько 300 організацій, у 1992 р. – 1356, у 1993 р. – 3257, у 1996 р. понад 12000, в 2000 р. – понад 27000 [10, с.394]. За даними Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України станом на 1 вересня 2014 р. [11], без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, в Україні нараховувалося 74260 громадських організацій (включно з міжнародними, всеукраїнськими, місцевими організаціями, їх осередками, філіями та відокремленими структурними підрозділами). Проте, незважаючи на кількісну складову, як справедливо зазначала М. Кармазіна, «громадські організації нині є тим інститутом, який, на жаль, не викликає довіри» [12]. Зважаючи на це, доречно визначити, якими були політичні механізми, що спричинили до девальвації цінності громадських організацій в очах суспільства та з'ясувати основні інструменти, що були використані громадськими

організаціями в контексті утвердження (чи нівелювання) громадянської ідентичності в Україні.

Однією із провідних тенденцій становлення громадянської ідентичності у фокусі громадських організацій стала мімікрія – уподібнення (чи навіть єднання) українців та сусіднього російського народу у численних риторичних практиках. Цей «тренд» не оминув навіть вище керівництво країни. У 1995 р. на святкуванні Дня Незалежності Президент Л. Кучма на весь світ заявив: «В Україні національна ідея не спрацювала» [13]. У тому ж 1995 році світ побачила книга «Україна на порозі XXI століття», написана у співавторстві Д. Видріна та Д. Табачника, у якій позиція, висловлена Президентом України, була радикалізована до наступної форми: «Якщо певна критична маса росіян потрапить до вищих ешелонів влади, зовнішньополітичний курс України суттєво зміниться і переорієнтується із Заходу на Схід» [14]. Оскільки громадські організації мали особливий статус посередника між суспільством та владою, вони разом зі своїми очільниками підпадали під політтехнологічну стратегію нівелювання української національної ідеї, маргіналізації громадянської ідентичності народу України на фоні піднесення проросійських настроїв серед політичного керівництва країни та окремих симпатиків великодержавного проекту Росії. У 1997 році російський політолог та громадський діяч О. Дугін видав підручник «Основи геополітики», який був затверджений Генеральним штабом Збройних сил Росії для військових закладів, де, як свідчить І.Кресіна, зазначалося, що «ми повинні виховувати наших дітей у тому дусі, що вони спочатку мають себе ідентифікувати, що вони росіяни, а потім – що вони люди» [13]. При цьому займенник «наші» щодо молодого покоління був застосований автором без жодної специфікації – тобто чіткого розрізнення між російським та українським, білоруським тощо народами та їх громадянською ідентичністю проведено не було. Натомість за основу була взята ідеологема колективізму та нерозлучності слов'янських народів, їх споконвічної єдності. У такий спосіб громадянська ідентичність, що символічно репрезентується через низку соціальних практик та асоціацій – зокрема таких, як мовна ідентифікація, культурна приналежність, релігійне самовизначення тощо, була спростована в риториці очільника країни та проросійських лобі, з легкої руки яких ідея марності національної ідеї, своєрідної «недодержавності» була підхоплена

окремими громадськими організаціями, що прагнули сформувати негативні стереотипи та комплекси в новонародженої нації, переорієнтувати громадянські цінності та, як наслідок, геополітичні орієнтири українського народу.

Поширення проросійських настроїв в Україні було прямо пропорційним до кількісного зростання громадських організацій, що виступали на захист російського мовно-культурного середовища. Якщо у 1995 році в Україні нараховувалося одне Всеукраїнське та двадцять чотири регіональних національно-культурних російських товариства [15, с.36], то за неповних десять років, станом на кінець серпня 2014 року, в Україні діяло вже близько 80 проросійських громадських організацій, офіційно зареєстрованих Міністерством юстиції України. Серед них, зокрема, Українське товариство російської культури «Русь» (1992 р.), Всеукраїнська громадська організація «Руська Рада України» (1999 р.), Всеукраїнська громадська організація «РУСЬКИЙ РУХ УКРАЇНИ» (1999 р.), Громадська організація «Російська община України» (2000 р.), Всеукраїнська громадська організація «Росіяни України» (2005 р.), Громадська організація «Фонд «Руські збори» (2009 р.) тощо [16]. Ці та інші проросійські структури переважно позиціонують себе як організації «соотечественников», не вдаючись до аналізу самого поняття Вітчизни, систематично апелюючи у своїй роботі до теми мовної та культурної єдності російськомовних українців та етнічних росіян. Як зазначав Р. Кириченко, провідне завдання цих організацій – «створення видимості масового проросійського руху (що спочатку маскується під виглядом руху за захист російської мови). Крім того, вони виконують й ідеологічну роботу: поширюють проросійську агітацію, борються за російську культурну гегемонію в Україні» [17]. Ключовою передумовою появи цих організацій у післяперебудовний період в Україні стала зміна панівного статусу росіян у політичному та культурному просторі: фактично з домінуючої більшості, привілейованої, «титальної» нації, що була «першою серед рівних», вони перетворилися на меншину у новоствореній українській державі. Сприйняття українців як вторинного етносу, нездатного на самостійні політичні дії, втратило свої логічні та історико-політичні підстави. Росіяни, що мешкали на території України, зіштовхнулися із реаліями, які О. Майборода кваліфікував як «випадок самоорганізації групи в умовах зміни її

політичного статусу, коли група-представник панівної більшості наддержави перетворюється на етнічну меншину в новоутвореній національній державі» [18, с.4].

Ця обставина спричинила сплеск громадської активності проросійських громадських організацій із культурно-просвітницькою місією, яка не викликала жодного негативного сприйняття у суспільстві та вищих ешелонах влади. Навіть навпаки – Українське товариство російської культури «Русь» (1992 р.), серед статутних завдань якого зазначено збереження, розвиток, пропаганду російської культури, отримувало, як свідчить Л. Лойко, значну допомогу від тодішніх керівників ЦК КПУ, «очевидно, для протиставлення його Народному Руху України» [19, с.225]. Однак за «культурництвом» проросійських організацій часто-густо приховувались ідеї, що виходили за контекст просвітництва, відверто підривали основи конституційного ладу в державі, сприяючи тим самим «розмиванню» кордонів громадянської ідентичності народу України. Так, наприклад, серед програмних завдань Всеукраїнської громадської організації «РУСЬКИЙ РУХ УКРАЇНИ» (1999 р.) задекларовано «входження України до Союзу Росії і Білорусі, надання російській мові статусу державної, збереження масштабу створеної за часів СРСР системи російськомовної освіти» [20]. Основними темами, що ставилися на порядок денний громадського дискурсу проросійськими організаціями були: конституційне закріплення російської мови як державної, запровадження подвійного громадянства, спільний інформаційний простір Росії та України, збереження російськомовної освіти. Ці та інші гасла були об'єднані спільною ідеєю – порятунку росіян та російськомовного населення, що зазнало утисків у незалежній Україні.

При цьому базовим принципом ведення громадської роботи була своєрідна боротьба за визнання росіян державотворчою нацією, а не міноритарним етносом в Україні. Громадські організації російського спрямування взяли на озброєння тезу, що ця боротьба за домінування – це насамперед боротьба понятійна, тож хто виграє битву за усталення стереотипів, громадянських орієнтирів, ціннісних настанов українського народу, врешті-решт, контролюватиме колективне «я», свідомість громадян, матиме доступ до решти ресурсів – земельних, виробничих, фінансових, політичних тощо.

Один із adeptів такого підходу, активіст громадської організації СОЮЗ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ (на сайті Державної реєстраційної служби Міністерства юстиції України має реєстрацію, без уточнення року заснування) Є. Чернишов, зазначав, що «понятійний апарат – це зброя масової світоглядної поразки» [21]. Саме в цьому напрямі була розгорнута пропагандистська робота переважної більшості проросійських громадських організацій, що розпочали свою понятійну війну за Україну. Логіка інтелектуального наступу, спрямованого на спростування громадянської ідентичності у інтерпретації Є. Чернишова, була такою: по-перше, саме поняття «українці» є омонімом, тобто тим словом, що має різні значення, тож варто розрізняти юридичний, етнічний та політичний зміст терміна «українець»; по-друге, на підставі юридичного факту проголошення незалежності України був здійснений так званий «помилковий» «філологічний прийом», коли громадяни України були визнані українцями, із самобутньою культурою, мовою, історією; по-третє, це створило «уявну» політичну націю українців, якої насправді не існує [21]. На цих позиціях стояли навіть ті, чий статус народного депутата України мав би зобов'язувати до кардинально інших позицій у питанні конструювання та збереження громадянської ідентичності. Так, В. Марченко, народний депутат України 1-го, 2-го, 3-го скликань, аналізуючи проблеми становлення та розвитку російського руху в Україні, зауважив, що «через 22 роки після розвалу СРСР та насадження націоналістичної (а тепер неонацистської) ідеології українською владою як стратегії демонтажу народу України (в історичному аспекті народу руського), відриву від Росії й Білорусі та перетворення України у ворожу для Росії державу, сполохнулися деякі російські діячі та почали «намагатися розібратися у проблемах російського руху на Україні» [22]. Таким способом ідея «Русского мира», історико-культурної та політичної єдності Росії та України пропагувалася через критику націоналізму, його прирівнення до нацизму та крайньої шовіністичної ідеології. Симптоматичним є також те, наскільки послідовно в українофобській риторичі вживалося словосполучення «на Україні» серед широкого кола громадських активістів, суспільно-політичних діячів, представників російськомовних ЗМІ. Навіть цей промовистий приклад неграмотності було

виправдано сумнівними ідеологічними поясненнями. Так, Є. Чернишов заявляв, що «Україна етимологічно позначає окраїну, тобто землю, а не окрему державу», тож прийменник «в Україні» є протиприродним, оскільки «фіксує Україну як окрему від Росії державу...» [21]. Таким чином пояснювалася висока цивілізаторська місія Росії серед «темного» українського народу. Підсумком цих контрверсійних міркувань було повне фіаско здорового глузду: Є. Чернишов підсумував, що в Україні в принципі не існує проросійських громадських організацій, оскільки це поняття передбачає існування двох окремих держав – України та Росії. Натомість на території «уявної» України діють російські патріотичні організації, що виступають за відновлення Єдиної Вітчизни. Такий агітаційний бурлеск є яскравим свідченням тієї понятійної війни, яка велася без правил та історико-правової компетентності громадських активістів, що заперечували громадянську ідентичність народу України.

Велику кількість громадських організацій, які мали проросійські орієнтації, було зареєстровано на території Автономної Республіки Крим. Так, Фонд розвитку економічних та гуманітарних зв'язків «Москва – Крим», що був створений за розпорядженням мера Москви у 1996 р., заснував у Криму громадську організацію «Російський культурний центр», серед статутних завдань якого зафіксовано «збереження та розвиток російської культури та мови в автономії, укріплення стосунків Криму та Росії, допомога співвітчизникам у реалізації їхніх прав, налагодження міжнаціональних стосунків» [23]. Аналогічні за буквою та духом ідеї пропагувала Російська община Севастополя (1999 р.), до статутних завдань якої віднесено: «всебічний правовий та соціальний захист своїх членів, пропаганда російської культури, мови, традицій, організація культурно-масових заходів та дозвілля членів громади» [24]. Однак поряд із культурно-освітньою місією, що часто виступала своєрідною ширмою, у колі проросійських громадських організацій періодично формулювалися антидержавницькі заклики: так, у 2004 р. голова «Руського товариства Криму» А. Лось ініціював збір підписів за референдум щодо перейменування АРК у «Руську Автономну Республіку Таврида» та страту ініціаторів Біловезької угоди [25]. Крім відвертих риторичних провокацій, проросійські організації також формували своє організаційне ядро, що консолі-

дувало всі ідеологічні сили, спрямовані на деструкцію громадянської ідентичності народу України – так, починаючи з 1995 р. і до сьогодні більшість громадських організацій Криму входять до складу громадського об'єднання «КОНГРЕС РУСЬКИХ ОБЩИН КРИМУ» (1995 р.), який працює з метою об'єднання всіх кримських організацій російської спрямованості. До 2005 р. робота зазначеного об'єднання здійснювалася у відповідності до затвердженої «Програми діяльності», що передбачала, зокрема, «боротьбу проти антиросійських дій західноукраїнських націонал-реваншистів та ісламських націонал-екстремістів, що прагнуть перетворити Крим в «гарячу точку» [26]. Також згадана «Програма» передбачала «залучення Ради Міністрів Автономної Республіки Крим до вирішення питань надання гуманітарної, матеріальної і фінансової допомоги російським общинам у Криму відповідно до Федерального закону Російської Федерації «О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом» [26]. Таким чином проросійські організації в Україні поступово переходили від понятійно-пропагандистської війни, що була спрямована на зближення культурних, і в довгостроковій перспективі – територіальних кордонів між народами України та Росії, до прямого заперечення діючого законодавства України, підриву суверенітету та громадянської єдності в державі. Фактично мало місце імплементація на організаційному рівні феномену політизації етнічності, тобто, як стверджував В. Котигоренко «набуття етнічною спільнотою політичної свідомості та її мобілізації для досягнення певних цілей політичного характеру, виходу на арену політичного життя і боротьби за реальну участь у прийнятті політичних рішень та контролі за їх виконанням» [27, с.597].

Поступово інструменти, що були застосовані для політизації роботи громадських організацій та розмивання кордонів громадянської ідентичності ускладнювалися та множилися. Крім риторично-пропагандистських, до них були долучені інституційні та посадові (лобіювання на посади очільників громадських організацій осіб, лояльних до ідей культурної асиміляції українців). Так, громадські організації, які виступали симпатиками Росії, активно брали участь у формуванні політичних партій російського спрямування в незалежній Україні. У 1991–1992 роках донецьке

відділення Українського товариства російської культури «Русь» було активним учасником створення Слов'янської партії [28, с.65], а її регіональним відділенням став згаданий вище КОНГРЕС РУСЬКИХ ОБЩИН КРИМУ. РУСЬКИЙ РУХ УКРАЇНИ виступав за формування політичної партії «За Русь єдину» (2001 – 2002 рр.), що, у свою чергу, стала фундаментом «Руського блоку» (з 2002 р.). При цьому керівні посади в цих організаціях обіймали не прості громадські активісти, а діячі зі солідним політичним реноме, які мали досвід ідеологічної роботи у формуванні колективних цінностей та орієнтацій населення. Так, КОНГРЕС РУСЬКИХ ОБЩИН КРИМУ очолював депутат Верховної Ради автономії, колишній кандидат на посаду кримського президента С. Шувайников. А колишній лідер Російської общини Криму, С. Цеков – член Всесвітньої координаційної ради російських співвітчизників (2007 – 2014 рр.), плідно поєднував адміністративну роботу в громадському секторі із партійною розбудовою: у 2003 – 2005 роках він обіймав посаду заступника голови партії «Руський блок», а з 2010 року був заступником голови партії «Руська єдність». С. Цеков активно пропагував ідеї надання українській і російській мовам рівного конституційного статусу, пріоритетного розвитку стратегічного партнерства України з учасниками Єдиного економічного простору з перспективою підписання нового Союзного договору; переходу України до федеративної форми державного устрою [29].

Також потужним організаційним крилом російської експансії в Україні залишилися козацькі організації. Так, у 2009 році голова Луганської обласної ради В. Голенко активно лобіював на посаду отамана Луганського округу донських козаків П. Орлова – людину з оточення отамана Великого війська донського, депутата Держдуми від «Єдиної Росії» В. Водолацького, який також є Верховним отаманом «Союзу козачих військ Росії та закордоння», програмовими засадами якого є «збереження російського простору за кордоном, консолідація всього козацького народу, сприяння розвитку національно-територіального устрою Єдиної і Неподільної Росії» [30]. Симптоматично, що В. Водолацький у 2008 році був активним поборником ідеї встановлення в Севастополі пам'ятника російській імператриці Катерині II. У тому ж році В. Водолацькому було заборонено в'їзд на територію України. Коментуючи цю заборону, СБУ тоді повідомила, що існує план російських діячів ство-

рити в південно-східних областях України воєнізовані козацькі організації під егідою «Міжнародної ліги козачих миротворчих сил» з центром у Москві, які братимуть участь у військових операціях у Росії та на території інших держав [30].

Прагнення до асиміляції українського народу поступово набувало форм переорієнтації знаково-символічного простору суспільного буття. Так, громадська організація «Російська община Криму» (1994 р.) регулярно відзначала День входження Криму до складу Росії (1783 р.), а КОНГРЕС РУСЬКИХ ОБЩИН КРИМУ на власному Інтернет-сайті пропагував гасло «Крим – колыска російського Православ'я та символ повноцінності Росії!» [31]. Всеукраїнське національне культурно-просвітницьке товариство «Руські збори» виступало із гаслом: «Не вместо, а вместе!», а Житомирська обласна громадська організація «Руська співдружність» (2004 р.) пропонувала такий календар суспільно важливих свят: 8 січня – День возз'єднання Русі (Переяславська рада), 12 червня – День Росії, 4 листопада – День народної єдності, 21 лютого – Міжнародний день рідної мови, рідної російської мови, 13 травня – День Чорноморського Флоту Росії, 22 серпня – День Державного прапора Російської Федерації тощо [32]. Разом із тим, на сайті організації не зазначено жодного загальноукраїнського свята, весь «червоний» календар сформований з дат, знакових для Росії та історичної пам'яті її громадян. Така позиція відвертого ігнорування українського календаря свят знаходила своє пояснення у розрізненні проросійськими громадськими активістами понять «свято» та «вихідний день». Так, наприклад, голова «Російської общини України» К. Шуров коментував День Незалежності України: «Це скоріше загальний вихідний, у який працюють всі базари та практично всі служби побутового обслуговування. Тобто народ живе звичайним життям та використовує цей вільний день абсолютно на свій розсуд» [33].

Непоодинокими були прецеденти утворення так званих «багатостаночних» громадських організацій. Прикладом такого суспільно-політичного проекту є ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ «ОПЛОТ», що була створена у Харкові у 2010 році під керівництвом Є. Жиліна. Ця організація має суміжні дочірні утворення – благодійний фонд «Оплот», юридичну компанію «Оплот», аудиторську компанію «Оплот-аудит», інформаційне агентство «Оплот-

Інфо» тощо. Основні ідеологічні напрями роботи громадської організації «Оплот» спрямовані на унеможливлення героїзації воїнів ОУН – УПА, звеличення історичних перемог радянської армії. Зазначені ідейні основи роботи громадської організації «Оплот» та інших їй подібних утворень демонструють технологію симуляції історії та фальшування політичного змісту демократії як способу формування громадянської ідентичності.

Окремим етапом у нівеляції та фальсифікації вітчизняної історії та переорієнтуванні громадянської ідентичності народу України стало своєрідне повернення «привидів» з радянського минулого. Так, власну реінкарнацію на українських теренах пережила Ленінська Комуністична Спілка Молоді України – всеукраїнська молодіжна організація, що існувала в Українській Радянській Соціалістичній Республіці у 1919 – 1991 роках та відновила свою роботу в незалежній Україні у 1997 році. Прикметно, що, замість забуття в умовах незалежної української держави, цю організацію чекала активна підтримка на вищому державному рівні. Так, у 2004 році Верховна Рада України прийняла Постанову № 1559-IV «Про 85-річчя ЛКСМУ та посилення ролі молодіжних громадських організацій у виховній роботі з молоддю», у якій, зокрема, було зазначено, що «26 червня 2004 р. виповнюється 85 років з дня заснування комсомолу України, школу якого пройшли мільйони юнаків та дівчат. Чимало з них і сьогодні працюють на справу розбудови незалежної Української держави» [34]. Як сказали б психоаналітики – омовка за Фрейдом. Дійсно, численні номенклатурні працівники, які пройшли вишкіл ЛКСМ, мали досвід партійної роботи, продовжили свою діяльність у незалежній Україні на вищих державних посадах. Так, зазначена постанова ВРУ містила положення про відзначення 85-ї річниці комсомолу України на державному рівні, оскільки «комсомольські організації виховували у підростаючого покоління любов до Батьківщини, повагу до старших, сприяли виробленню у юнаків та дівчат активної життєвої позиції» [34]. Такий історичний сумбур змішував патріотичні почуття з історичним минулим радянської України, культивував образ Батьківщини в історичному контексті існування СРСР, що не мало жодного логічного та історичного зв'язку із дійсним міжнародним статусом України як незалежної та суверен-

ної країни. Власне, цей законодавчий акт був яскравим прикладом чергового офіційного акту деструкції громадянської ідентичності.

Знаково, що ідеологеми минулого поступово оживали в незалежній Україні і у віртуальному просторі. Так, на сайті «Комсомол України» будь-який охочий і сьогодні має можливість відправити заявку на вступ до піонерії чи комсомолу. Головна мета діяльності ЛКСМУ, згідно зі Статутом, полягає у «сприянні об'єднанню молоді у захисті своїх прав, розвитку її громадянської свідомості і суспільної активності, дружби і солідарності на основі марксистсько-ленінського світогляду» [35]. Одним із комсомольських гасел залишається вислів «У партії та Комсомолу одна мета – комунізм!». Таким чином проводиться активна пропагандистська та ідеологічна робота, спрямована на підлив національних основ громадянської ідентичності, нівелювання українського народу як політичного співтовариства. Разом із тим, ідеологічний наратив, який пропонується на сайті ЛКСМУ, апелює до т.зв. втраченої пам'яті – звичайного радянського минулого та героїв соціалістичної праці. Так, у розділі «Герої» до активістів сучасного комсомолу включені люди, інформація щодо яких не оновлювалася вже понад 30 років. Наприклад, Л. Павличенко, 1916 р. народження, радянський снайпер, за даними сайту ЛКСМУ – у теперішній час веде «велику суспільну роботу», хоча ця особа померла ще у далекому 1974 р. Та сама доля героїчного забуття спіткала Д. Гармаш – «знану трактористку», яка за даними комсомольців «у теперішній час є директором Рибнівської ремонтно-тракторної станції», хоча її немає в живих з 1988 р., а станції, де вона працювала, і поготів. Разом із тим, активісти комсомолу зі зразковим ентузіазмом встигають оновлювати інформацію про «Збірну галицьких фашистів», збирати кошти на відновлення пам'ятника Леніну, характеризувати Україну як державу, в якій підтримується та процвітає фашизм і расова нетерпимість.

Прикметно, що базовим аргументом на користь російського примордіалізму стосовно громадянського самовизначення населення України була і залишається мова. Новітня українська історія рясніє резонансними подіями на тлі так званої «мовної карти» України. Так, наприклад, Феодосійське відділення громадської організації «Російська община Криму» плідно співпрацювало із генеральним консульством Росії в Одесі та Радою співвітчизників

при Державній Думі Росії. За їх підтримки до 1999 року тільки у Феодосії понад 2,5 тисячі мешканців міста отримали російське громадянство, а до шкіл міста регулярно надходили російськомовні підручники [36]. У 1999 році, виступаючи на I з'їзді росіян України, її лідер, К. Шуров, зазначав, що «існує нагальна потреба мати дієздатну організацію, яка б опікувалася суто правовим захистом громадян України, які вважають російську мову рідною» [37, с.46]. «РУСЬКИЙ РУХ УКРАЇНИ» відкрито виступав за надання російській мові статусу державної мови нарівні із українською, інтеграцію у єдиний економічний простір разом із Росією та Білоруссю. Ще одним рупором захисту російської мови стало Харківське обласне громадське об'єднання «За культурно-мовну рівноправність», легалізоване у 2000 році. Один із активістів організації А. Михільов зазначав: «Переведення дитячих дошкільних, середніх і вищих навчальних закладів тільки на українську мову навчання, класифікація в офіційних документах російської мови як іноземної, а російської літератури як закордонної є не лише образою для мільйонів російських людей, повноправних громадян України, але і успішно здійснюваною антигуманною та антидержавною акцією з руйнації духовного зв'язку поколінь» [38, с.27].

Своя «п'ята колона» щодо нівелювання громадянської ідентичності у контексті мовного питання сформувалася і в українському політикумі. Всеукраїнська громадська організація «Правозахисний громадський рух «Російськомовна Україна» (2009 р.), яку очолював один із представників ПАРТІЇ РЕГІОНІВ – В. Колесніченко, активно виступала за надання державного статусу російській мові в Україні, а голова організації став ініціатором зміни законодавства щодо регулювання статусу мов в Україні. У червні 2012 р. Верховна Рада України ухвалила у першому читанні скандальний мовний законопроект, авторами якого були В. Колесніченко та С. Ківалов. Законопроект передбачав використання державними установами на офіційному рівні мов національних меншин, якщо вони становлять не менше 10% населення території [39]. Така відданість великодержавним ідеям не могла лишитися непоміченою з боку вищого керівництва сусідньої держави: 2008 р. Д. Медведев нагородив В. Колесніченка «Орденом дружби», а в 2013 р. регіонал отримав медаль ім. О. Пушкіна за особливі заслуги. Із не меншим запалом питання мови постало у Маніфесті Всеукраїнської громадсь-

кої організації «Всеукраїнський громадський рух «Український вибір» (2008 р.), у якому задекларовано, що «Україна – двомовна країна», а отже, «українські громадяни повинні мати право на друге громадянство. Заборона другого громадянства в сучасному цивілізованому світі є анахронізмом, який принижує гідність людей» [40].

Таким способом здійснювалася активізація проросійських настроїв в Україні на базі громадських організацій. Власне, технології та гасла, що були застосовані в їх роботі, були політичним механізмом деструкції громадянської ідентичності українців ще на етапі її становлення. Найбільш наочно ця технологія була застосована під час виборчої кампанії 2004 р. та з більшою чи меншою мірою упродовж усіх наступних передвиборчих етапів, коли в інформаційний простір країни запускалися карти із розподілом України на різні регіони, які нібито мають різну цінність. Ці провокації мали на меті дискредитувати локальні спільноти в очах один одного та спровокувати громадянське протистояння на основі ідеологічних кліше зовнішньополітичного вибору українців – або Росія, або Європа. У найбільш кристалізованій формі стратегію ідентифікаційного розколу, яка була застосована російськими політтехнологами в Україні, сформулював О. Дугін: «Україна являє собою суспільство із подвійною ідентичністю. Ми бачимо в ній православну східнослов'янську країну із тими ж самими історичними коренями, що і у великоросів та білорусів... [вона] сьогодні складається з двох ідентичностей, двох народів. Западнське ядро усвідомлює себе частиною Європи. Східні та південні області зараховують себе до русько-євразійської цивілізації... Кордон між цивілізаціями, у випадку України, не збігається із державними кордонами, а ділить цю країну на дві майже рівні частини, пролягаючи приблизно по Дніпру... Тож є дві України, а не одна, і при цьому геополітичні вектори у них прямо протилежні» [41]. У такий спосіб в українському суспільстві за посередництва громадських організацій та діячів укорінювались ідеї автономізації та незалежності окремих регіонів країни.

Питання надання автономії у складі України неодноразово поставало як ключове в роботі громадських організацій русинської спрямованості. У 1990 р. у Закарпатській області України розпочало свою роботу Товариство подкарпатських русинів, яке у тому

ж році виступило із Декларацією «Про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки» у версії 1938 р., коли ці території перебували у складі Чехословаччини [42]. У 1992 р. за участі Товариства подкарпатських русинів було утворено Підкарпатську республіканську партію (ПРП) [43], а в 1993 р. активісти Товариства увійшли до складу невизнаного «Тимчасового уряду Підкарпатської Русі». Ключова мета організації полягала у виборюванні права на автономію Закарпаття через денонсування радянсько-чехословацького договору 1945 р., згідно з яким Закарпаття увійшло до складу УРСР. Базовими аргументами очільників організації на користь автономізації Закарпаття були шовіністична та асиміляційна політика уряду України, пов'язана із етноцидом русинів, що проживали на території України. При цьому, міністром закордонних справ «Республіки Підкарпатська Русь» був призначений Т. Ондик, громадянин Словаччини, який, відстоюючи політичні позиції русинів, активно лобіював розгляд питання про зміну статусу Закарпаття серед вищого керівництва Російської Федерації, пояснюючи це тим, що РФ була правонаступницею СРСР і саме від її імені можливо визнати недійсним договір 1945 р. [44]. З часом кількість прорусинських громадських організацій на території Закарпаття збільшувалася – розпочали свою діяльність Закарпатське товариство імені Кирила і Мефодія, Закарпатське обласне товариство ім. Духновича, Русинське науково-освітнє товариство тощо. Провідна місія цих організацій зводилася до обстоювання права русинської громади Закарпаття на вільний розвиток мовно-культурного компонента русинської етнічної групи. Декларація Установчих зборів Русинського науково-освітнього товариства від 20 вересня 1997 р. зафіксувала основну мету діяльності організації – «досліджувати історію русинського народу, пропагувати його культурні надбання, стати на захист соціальних, економічних та духовних інтересів як русинів, так і всього населення краю» [45, с.13]. При цьому, в риторичі русинських громадських організацій активно використовується назва «Підкарпатська Русь», замість «Закарпатська Україна». Як наголошував О. Майборода, така «підкарпатська локалізація» може тлумачитись як прихильність до неукраїнського політико-державного простору, заперечення приналежності Закарпаття до України як держави. Офіційному Києву важко повірити в лояльність

«політичних русинів», коли їхня преса називає його представників у Закарпатті «чужинцями» [45, с.14].

Серед інших етнічних груп, які активно розширюють коло своєї громадянської ідентичності за посередництвом громадських організацій, особливою наполегливістю вирізняються угорці. Серед провідних організацій цієї національної меншини: Товариство угорської культури Закарпаття, Товариство угорської інтелігенції Закарпаття, Угорськомовне наукове товариство, Демократична спілка угорців України, Товариство культури львівських угорців тощо. Товариство угорської культури Закарпаття (ТУКЗ) відоме тим, що виступало ініціатором проведення 1 грудня 1991 р. в Закарпатті референдуму про створення Угорського Автономного округу з центром у м. Берегове. Після невизнання офіційних результатів плебісциту тема автономії була відкладена майже на десятиліття, до моменту, доки відносини Угорщини та етнічної діаспори угорців із 2001 р. не почав регулювати угорський закон «Про закордонного угорця». Цей закон передбачав видачу свідоцтва угорця для громадян сусідніх країн, які визнають себе угорцями. При цьому повернення на історичну батьківщину законодавець не передбачав, заохочуючи подальше проживання етнічних угорців на територіях сусідніх країн. Побічним наслідком таких історичних обставин стало повторне утворення на території Закарпаття самопроголошеної Республіки Підкарпатська Русь (2008 р.) за активної підтримки громадської організації «Зайнятість», очільником якої є П. Гецко, він же – прем'єр-міністр самопроголошеної Республіки Підкарпатська Русь.

Додатковою підтримкою щодо нівелювання громадянської ідентичності угорці заручилися через високопосадовців Угорщини. Так, виступаючи з промовою в парламенті після складання присяги голови уряду, В. Орбан у 2014 р. заявив: «Ми розглядаємо угорське питання як європейське питання. Угорці, які живуть у Карпатському регіоні, мають право на подвійне громадянство, на права національної спільноти й на автономію... Це наші чіткі очікування від нової України, яка зараз постає» [46]. Таким чином угорська національна меншина виступає за своєрідну індивідуальну євроінтеграцію кожного члена своєї спільноти. Народний депутат України І. Гайдош, який очолює Демократичний союз угорців України та з 2012 р. є секретарем парламентського комітету з пи-

тань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин, пояснював слова В. Орбана так: «Угорці хочуть мати гарантії збереження своїх прав, можливості вільних поїздок в Угорщину, до Європи. Тому питання національного самоврядування та подвійного громадянства має певну підтримку серед громади» [47]. Таким чином деякі організації національно-культурного спрямування посилюють ідеї культурно-освітнього відродження своїх етнічних груп антидержавною риторикою, спрямованою на зміну конституційного ладу України та перерозподіл територій новітньої української держави. Розпалювання сепаратистських настроїв ускладнюється тим, що воно здійснюється від імені осіб, які одночасно обіймають державні посади та керують справами громадських організацій.

Оптимізації механізмів державного регулювання громадського сектору сприяло оновлення законодавчої бази – з 1 січня 2013 р. набув чинності Закон України «Про громадські об'єднання» [48]. Згідно з ним, громадські організації мають можливість проводити комерційну діяльність, що відповідає меті об'єднання. З одного боку, ця новела мала б сприяти покращенню фінансового адміністрування роботи громадських організацій, з іншого – посилює ризик нарощення підприємницької складової в роботі організацій та їх функціонування як бізнесових лобі в громадській сфері.

Тенденція до «ручного» керівництва громадськими організаціями значною мірою зберігається. Прикметно, що засновники та очільники цих проектів навіть не намагаються завуалювати свої ініціативи – часто назви громадських організацій безпосередньо корелюють із назвами політичних партій: ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ «УДАР (УКРАЇНСЬКИЙ ДЕМОКРАТИЧНИЙ АЛЬЯНС ЗА РЕФОРМИ) ВІТАЛІЯ КЛИЧКА» (2007 р.), Громадська організація «ФРОНТ ЗМІН» (2008 р.), Всеукраїнська громадська організація «Громадянська позиція» (2009 р.), Всеукраїнське громадське об'єднання «НАРОДНИЙ ФРОНТ» (2009 р.), ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ «АВТОМАЙДАН» (2014). Окремі громадські організації, як, наприклад, «УДАР ВІТАЛІЯ КЛИЧКА», «ФРОНТ ЗМІН» занесені Центральною виборчою Комісією України до переліку громадських організацій, яким надано дозвіл мати офіційних спостерігачів під час позачергових виборів народних депутатів

України 26 жовтня 2014 р. [49]. Таким чином, цим та іншим громадським організаціям відводиться суто технічна роль керованого, передбачуваного в своїх оцінках «незалежного» спостерігача на виборах, де відповідні політичні кола висувують свої партії. Громадські організації, будучи «клонами» партій, маючи серед своїх співзасновників відомих політичних діячів, лишаються значною мірою політично ангажованими та не здатними провадити незалежну громадсько-експертну роботу, конструктивно впливати на формування громадянської ідентичності народу України. У такий спосіб в країні практично імплементувався феномен GONGO – Government Organized Non-Governmental Organization – громадські (неурядові) організації (акції), що організовані (керовані) урядом [50, с.28]. Численні приклади «кишенькових утворень», які поновлюють власну активність мірою надходження фінансових ресурсів під конкретний «проект», істотно нівелюють рівень лояльності у суспільстві до громадських об'єднань та провокують стагнацію громадянської ідентичності народу України.

Отже, серед основних інструментів розмивання кордонів громадянської ідентичності, що систематично застосовувалися громадськими організаціями та її активістами: 1) політизація етнічності, спекулювання на темах культурної, мовної, територіальної автономії етнічних меншин; 2) квазі-люстрація: керівники / засновники громадських організацій часто паралельно обіймають державні адміністративні посади та демонструють лояльність до конкретних політичних проектів: євразійства, Підкарпатської України, Великої Угорщини тощо; 3) формування розгалуженої мережі GONGO – неурядових організацій, керованих урядом, що працюють як завуальовано, від виборів до виборів, так і виступають «клонами» однойменних політичних партій; 4) фальсифікація історії та українофобська пропаганда, що формує негативний імідж України не тільки на міжнародній арені, але і в очах українських громадян, деморалізуючи населення та сприяючи розмиванню кордонів громадянської ідентичності.

З одного боку, на декларативному рівні, в площині законодавства, громадські організації сьогодні є визнаним політичним суб'єктом у структурі суспільної комунікації. З іншого боку, більшість громадян не є інтегрованими у практику системної роботи в

громадському полі. Населення країни не ідентифікує себе як єдину, консолідовану спільноту, що оперує інструментами впливу та зворотного зв'язку із владними інститутами. Має місце соціальне відчуження від легалізованих форм колективної дії, що компенсує себе у протестних акціях та стихійних об'єднаннях. Процеси нівелювання громадянської ідентичності породжують нові соціальні рухи для захисту прав і свобод громадян, що часто є неінституціоналізованими та спонтанними. Події 2013 – 2014 рр. стали індикатором відсутності лояльної форми громадянської ідентичності щодо політичного режиму, засвідчили слабкість сталих зв'язків між існуючими громадськими організаціями, симулятивну співпрацю громадських організацій та влади у питанні консолідованої стратегії трансформації суспільства, моральну та економічну деградацію частини населення, залученої до оплачуваних акцій громадського протесту. Для значної кількості громадян примордіальними залишилися локальні ідентифікації, а базовою референтною групою стали сепаратистські формування, що активізувалися на Сході держави. Під впливом цих історичних умов громадські організації на поточному етапі розвитку потребують нарощення своїх кількісних та якісних показників для встановлення балансу лояльності в соціумі, підвищення рівня суспільної довіри і, як наслідок, – частки партисипаторності українців у публічному секторі.

Громадські організації є одним із агентів формування громадянської ідентичності у державі. Еволюція політичних механізмів впливу та трансформацій громадянської ідентичності у фокусі громадських організацій дозволила зробити такі висновки:

- громадські організації мають значний консолідуючий потенціал для суспільства, надають імпульс розвитку солідарності та громадянської активності на добровільних засадах, формують спільні орієнтири та ціннісні маркери в політичному самовизначенні нації та громадянській ідентичності суб'єктів політики;

- громадські організації є частиною соціального капіталу, ресурс якого значною мірою важливий як для політичного розвитку держави (коли громадські організації з часом перетворюються на політичні партії, що впливають на політичний процес, формують почуття громадянської спільності / роз'єднання у державі), так і для ідентичності громадян, які можуть використовувати гро-

мадські організації як агентів соціальної комунікації та реформування системи взаємостосунків між індивідами та державою, реорганізації ціннісної ієрархії у політичній риториці та діяльності різноманітних груп інтересів;

- разом із тим, сьогодні робота громадських організацій в Україні призводить до істотного дезінтегруючого ефекту для українського суспільства – адже у багатьох випадках громадські організації монополізують людський ресурс для здобуття матеріальних благ та змін у комунікативних механізмах та технологіях конструювання ідентичностей;

- на тлі зростання кількісних показників громадських організацій ступінь реальної залученості громадян до публічної роботи від імені громадських організацій залишається критично низьким. При цьому діяльність великої кількості організацій значною мірою лишається політизованою та спрямованою на культивування подвійної – не тільки української, але (і передовсім) російської ідентичності, що призводить до процесів соціальної, політичної, культурної деградації та ускладнення процесів самоідентифікації українців як самобутнього народу;

- реваншистська риторика, що має в своїй основі ідею зміни культурних орієнтацій населення країни та, як наслідок, – перерозподілу територій, є визначальною для низки громадських організацій етнічної спрямованості. Основна група впливу цих організацій – етнічні меншини, а провідний політичний проект – сепаратизм. Ціннісні акценти у політичній риториці таких організацій розставляються так, щоб унаочнити ментальні відмінності та культурні розшарування громадянської єдності народу України;

- для частини суспільства примордіальними залишаються локальні ідентифікації, а базовою референтною групою є не всеукраїнські громадські організації, а регіональні громадські об'єднання, які спекулюють на темі етнонаціональних, а не державно-громадянських спільностей, проводять нищівну для української громадянської ідентичності інформаційну політику, спрямовану на створення образу українця як анти-героя в історії – нащадка «зрадників» Мазепи, Бандери, «фашиста» тощо;

- наслідком зазначених тенденцій політизації роботи громадських організацій в Україні стає те, що пересічні українці не

співвідносять власну громадянську ідентичність із необхідністю та достатністю її репрезентації через громадські організації, віднаходячи альтернативні канали самоорганізації та впливу на суспільно-політичне життя країни (політичні партії, стихійні акції протесту, інтернет-мережі тощо). Громадянська ідентичність українців у фокусі громадських організацій залишається у кризовому стані. Українці переважно не кваліфікують громадські організації як референту групу своїх ідентифікаційних ролей та статусів у суспільстві.

1. Богомаз К. Ю. Політичні партії і громадські організації на Україні / К. Ю. Богомаз. – К., 1992. – 142 с.

2. Статут громадської організації «Союз гетьманців-державників» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hetman-ua.org/about/statut.html>

3. Донское слово. – Ростов-на-Дону. – 1990. – №9.

4. Чепурнов Ю. Чи приміряти Луганську Донську папаху? / Ю. Чепурнов // Голос України. – 1991. – 23 січня.

5. Худан М. Чортополох / М. Худан // Літературна Україна. – 1991. – 7 лютого.

6. Статут Народного Руху України // Сучасні політичні партії та рухи на Україні. – Київ: Інститут політичних досліджень, 1991. – С. 230-274.

7. Комсомол Украины: предусмотрительный поворот // Комсомольское знамя. – 1991. – 24 сентября.

8. Лісовець О.В. Всесоюзна Ленінська комуністична спілка молоді (комсомол) / О.В. Лісовець // Теорія і методика роботи з дитячими та молодіжними організаціями України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://westudents.com.ua/glavy/88432-vssoyuzna-lennska-komunistichna-splka-molod-komsomol.html>

9. Закон України «Про об'єднання громадян» №2461-ХІІ від 16.06.1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/про%20об'єднання%20громадян>

10. Крисаченко В.С. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В.С. Крисаченко, М.Т. Степико, О.С. Власюк та ін. – К.: НІСД, 2004. – 631 с.

11. Кількість суб'єктів ЄДРПОУ за організаційно-правовими формами господарювання станом на 1 вересня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua>.

12. Кармазіна М. Громадські організації: кого вони представляють? / Марія Кармазіна // Дзеркало тижня. Україна. – №42, 15 листопада 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/gromadski-organizaciyi-kogo-voni-predstavlyayut_.html

13. Кресіна І. Усе найгірше, що було в Росії, що засудила історія, декларують там як національну ідею / Ірина Кресіна // Урядовий кур'єр. – 11 вересня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/irina-kresina-use-najgirshe-sho-bulo-v-rosiyi-sho/>

14. Видрін Д. Г. Україна на порозі XXI століття: політичний аспект / Д.Г. Видрін, Д.В. Табачник. – К.: Либідь, 1995. – 291 с.

15. Інформаційний бюлетень Міністерства України у справах національностей, міграції та культур. – 1995. – №1.

16. Организации соотечественников // Посольство Российской Федерации на Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://embrus.org.ua/ru/compatorganization>

17. Кириченко Р. П'ята колона в Україні: російські громадські організації / Р. Кириченко // Штрих код. – 15 липня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mskod.com/p-yata-kolona-v-ukrayini-rosiyski-gromadski-organizatsiyi/>

18. Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991 – 1998 pp.) / Олександр Майборода. – К., 1999. – 28 с.

19. Лойко Л.І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: монографія / Лариса Іванівна Лойко. – Київ: Поліграфічний центр «Фоліант», 2005. – 633 с.

20. Устав Всеукраинской общественной организации «Русское движение Украины» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rdu-old.narod.ru/doc1.htm>

21. Чернышев Е. Как нам выиграть понятийную войну за Украину / Евгений Чернышев // Всеукраинская газета «Русский мир. Украина» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rusmir.in.ua/pol/5796-kak-nam-vyigrat-ponyatiynuyu-voynu-za-ukrainu.html>

22. Марченко В. Проблемы русского движения Украины. Конструирование трупов / Владимир Марченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vitrenko.org/article/16570>

23. Российский культурный центр в Крыму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.moscow-crimea.ru

24. Русская община Севастополя зарегистрирована // Слава Севастополя. – 1999. – 8 августа.

25. Україна молода. – 2004. – 15 січня.

26. Программа деятельности Конгресса русских общин Крыма по защите культурно-образовательных, информационно-гуманитарных и на-

ционально-исторических прав российских соотечественников в Крыму до 2005 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kro-krim.narod.ru

27. Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К.: Світогляд, 2004. – 722 с.

28. Політичні партії України / упоряд. Г. Андрущак, Ю. Марченко, О. Телемко. – К.: К.І.С., 1998. – 701 с.

29. Русская правда. Газета для соотечественников. – 2005. – №7.

30. Магрицька І. Куди тягне Україну неукраїнське козацтво / І. Магрицька [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24378797.html>

31. Конгресс русских общин Крыма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kro-krim.narod.ru

32. Даты «Русского содружества». Праздники [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rus.zt.ua/?page_id=768

33. Украинская независимость разменяла третий десяток [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://russian.kiev.ua/material.php?id=11607339>

34. Постанова Верховної Ради України «Про 85-річчя ЛКСМУ та посилення ролі молодіжних громадських організацій у виховній роботі з молоддю» № 1559-IV від 02.03.2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1559-15>

35. Устав Комсомола Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://komsomolua.org/item.xhtml?id=50>

36. Крымское информационное агентство. – 1999. – 8 апреля, 30 августа.

37. Материалы I съезда русских Украины / Ред.кол.: В.И. Ермолова и др. – К., 1999. – 104 с.

38. Михилев А.Д. Духовная связь поколений: судьба русского языка в Украине – судьба будущего Украины // Духовний зв'язок поколінь. На зламі тисячоріч (Матеріали «круглого столу», 28 листопада 2000 р.). – Харків: ТОВ «Золоті сторінки», 2001. – С. 25-28.

39. Рада прийняла скандальний закон про мови від Колесніченка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ipress.ua/news/rada_pryunyala_skandalnyy_zakon_pro_movy_vid_kolesnichenka_onovleno_2435.html

40. Маніфест громадського руху «Український вибір» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vybor.ua/print/documents/2>

41. Дугин А. Битва за Україну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/2011/Dugin_bitva_za_Ukrainu.htm

42. Наша республика. – 1992. – 1-7 августа.

43. Наша республика. – 1993. – 2 апреля.

44. Літературна Україна. – 1997. – 6 лютого.

45. Майборода О. «Політичне русинство». Закарпатська версія периферійного націоналізму / Олександр Майборода. – К., 1999. – 25 с.

46. Угорщина вже теж хоче самоврядування і подвійного громадянства для угорців українського Закарпаття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakarpattya.net.ua/News/123837-Uhorshchyna-vzhetzh-khoche-samovriaduvannia-i-podviinoho-hromadianstva-dlia-uhortsiv-ukrainskoho-Zakarpattia>

47. Хто і як намагається розпалити сепаратизм на Заході України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://transkarpatia.net/transcarpathia/actual/31592-hto-yak-namagayetsya-rozpaliti-separatizm-na-zahod-ukrayini.html>

48. Закон України «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012 р. № 4572-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>

49. ЦВК оприлюднила перелік громадських організацій, яким надано дозвіл мати офіційних спостерігачів під час позачергових виборів народних депутатів України 26 жовтня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/cvk-oprilyudnila-perelik-gromadskih-organizacij-ya/>

50. Влада, суспільство, громадянин: проблеми взаємодії в сучасній Україні. Аналітична доповідь / За ред. О.М. Майбороди. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. – 64 с.

РОЗДІЛ 5. ОСОБЛИВОСТІ ЗАЛУЧЕННЯ ЦЕРКВИ ДО ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Релігія упродовж історії людства була помітним чинником об'єднання людей, необхідним компонентом у формуванні індивідуальної та колективної ідентичності. Тривалий час релігійні вірування як інструмент соціалізації, етнізації, виховання особистості залишалися потужним підґрунтям національного і державного будівництва, у тому числі невід'ємною основою (за рахунок поширення гуманістичних і демократичних норм у галузі прав і обов'язків індивідів) становлення громадянського суспільства. Повною мірою це стосувалося й українців, формування національної самосвідомості яких упродовж попередніх століть відбувалося як перехід від домінантно-віросповідального («я – православний» або «я – греко-католик») до національно-культурного («я – українець»), що надавало релігійному компоненту суттєвої ролі як демаркаційного феномену у протидії денаціоналізації, процесі політичного самовизначення українського народу, перетворення українців у єдину громадянсько-політичну спільноту. Специфічну роль релігія, що безпосередньо впливає на ступінь її залучення до формування різноманітних ідентичностей громадян, у тому числі й громадянської, виконує в сучасній Україні де, віддзеркалюючи світову практику, одночасно діють дві тенденції (принципи) – секуляризація всіх сторін життя суспільства в умовах світської держави, а також підвищення впливу релігії і Церкви на розвиток духовної культури, екуменістичні процеси, етнонаціональну консолідацію.

Високий авторитет і довіра у суспільстві до інституту Церкви (як гаранта справедливості, оберега моральних, культурних і історичних традицій) перетворило його на один з впливових чинників сучасного політичного процесу, засіб гармонізації соціальної системи. Потенційні можливості Церкви зумовили й наростаючий інтерес до неї з боку держави, політичної еліти країни, які прагнули використати додаткові механізми впливу (у тому числі й релігійні образи, символи) на суспільство. Так, починаючи з 1991 р. в Україні стало традицією під час складання присяги Президента на

вірність народові України поряд з Конституцією України та Актом проголошення незалежності України класти Пересопницьке Євангеліє – відповідну символічну репрезентацію смислів громадянської ідентичності. Тема Церкви, її нерозривного зв'язку з духовністю українського народу постійно порушувалася на найвищих державних форумах, зокрема, під час святкування таких визначних дат, як Дня Незалежності, Дня Соборності і Свободи України (Дня Соборності України), а з 2008 р. (враховуючи значення православних традицій в історії українського суспільства) – Дня Хрещення Київської Русі-України, що, маючи тенденцію до посилення загальної уваги до Церкви, її взаємин з державою і суспільством, переважно мало ситуативно-формальний характер, відображаючи передусім настрої політичної еліти. Про це свідчили й різноманітні офіційні заяви представників політичної влади (по амплітуді – від загальної констатації відсутності в країні «релігійних суперечностей, а тим паче конфліктів» [1, с.3.] до згадок про вагу відродження релігійних традицій як потужного чинника у зміцненні єдності українського суспільства, могутності держави [2, с.1.]), поодинокі загальні звертання до теми в інавгураційних промовах Президентів України («Я був чесним перед Богом» (Л. Кучма) [3]; «нам допоможе Господь!» (В. Янукович) [4]).

Про відсутність довгострокової стратегії держави щодо Церкви, залучення її ресурсів до державотворчих і суспільних процесів свідчили й суперечливі та неефективні дії політичних сил країни, починаючи з экс-Президента Л. Кравчука (з 1991 р.) щодо створення єдиної соборної Помісної Православної Церкви в Україні, надання преференцій окремим (конкуруючим між собою) православним Церквам, намагання «одержавити» Церкву, використання «політичного православ'я» у боротьбі проти політичних опонентів, що призводило лише до сплесків напруги на релігійному ґрунті, порушення державно-церковного діалогу, створювало додатковий конфліктний матеріал у суспільстві.

Істотну вагу у залученні Церкви до формування громадянської ідентичності, ступінь впливовості її окремих інституцій на цей процес накладає державне регулювання – Конституція України (фіксування норми щодо відокремлення Церкви від держави, а школи – від Церкви, надання права кожному громадянину «на свободу світогляду і віросповідання», «свободу сповідувати будь-яку

релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти... релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність» [5]), а також законодавча база, починаючи з Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991 р.), що, створивши стабільні й сприятливі умови для функціонування Церков і релігійних організацій, сприяло встановленню високого рівня толерантності міжцерковних та міжконфесійних відносин, уможливило їм зайняти вагому «нішу» у суспільно-політичному житті України, визначило канали взаємодії/впливу у системі відносин між людиною, суспільством і державою.

У взаєминах держави і Церкви в Україні застосовуються два основні підходи, що ґрунтуються на поєднанні як визнання цілкомовитої рівності релігій, так і особливих відносин з деякими релігійними організаціями (православні конфесії, греко-католики), яким належало визначне місце в історії українського народу, становленні української державності. З метою забезпечення здійснення державної політики у релігійно-церковній сфері, сприяння Церквам і релігійним організаціям у системі державної влади створений спеціальний орган – Державний комітет України у справах національностей і релігій. Починаючи з 90-х рр. XX ст. в Україні була утворена низка міжконфесійних організацій, серед них й така, що немала аналогів у світі – Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій (ВРЦіРО*), завдання яких полягало в об'єднанні зусиль релігійних інституцій у духовному відродженні України, координації міжцерковного діалогу, участі у розробці проектів нормативних актів з питань державно-конфесійних відносин.

Церква (окрім участі на індивідуальному рівні) обмежена у своїх діях у політичному житті. Релігійні організації не можуть виконувати державних функцій, брати участь у діяльності політичних партій, висувати кандидатів до органів державної влади, агітувати та надавати фінансову підтримку під час виборчих кампаній. Нині в Україні відсутня традиція сімейного релігійного виховання, є низьким і рівень (на відміну від протестантів, «нетрадиційних» релігійних організацій) місіонерсько-просвітницької діяльності, незначною є мережа недільних шкіл.

---

* До ВРЦіРО увійшло 19 Церков і релігійних організацій, які представляли 95% віруючих України.

Щодо механізмів залучення інституту Церкви до суспільно-політичної сфери, у тому числі й її впливу на формування громадянської ідентичності, то вони зазнали за останні двадцять три роки значної трансформації. Окрім традиційних релігійних практик – це і участь Церкви у громадському житті (включаючи публічні богослужіння та процесії), реагування в офіційних заявах і зверненнях на події суспільно-політичного життя, використання ЗМІ, поширення духовної літератури, здійснення добродійної діяльності. На початку XXI ст. механізми впливу Церкви на суспільство були значно розширені за рахунок освоєння Інтернету – появою офіційних веб-сайтів Церков і релігійних організацій центрального і регіонального рівнів, соціальних мереж (у тому числі і релігійних), які стали потужним каналом соціальної і культурної комунікації, особливо у молодіжному середовищі, суттєво впливаючи на процеси взаємодії релігії з іншими сферами суспільного життя. Ознайомлення з «ринком релігій» через необмежену доступність до інформаційних ресурсів «традиційних» Церков, а також нових релігійних течій, які першими почали освоювати Інтернет, віртуалізація церковних ритуалів створили ідеальне середовище не лише для збільшення кількості віруючих, але й формування специфічної релігійної ідентичності, якій притаманні такі характеристики, як слабка, фрагментарна, ігрова, гнучка, суперечлива. За рахунок створення простору для вільного індивідуального духовного пошуку, обговорення релігійних проблем в інтернет-співтовариствах, безпосереднього спілкування з релігійними діячами Інтернет сприяв плюралізації релігійного життя в країні. Поряд з тим, релігійні соціальні мережі, блоги, форуми, як потужний комунікативний і інтегруючий чинник, особливо у період політичних криз, створював й умови для формування «стійкої» релігійної ідентичності, об'єднуючи й мобілізуючи громадян на основі спільних, не лише релігійних, але й суспільно-політичних, інтересів.

Завдяки Інтернету потенційні споживачі отримали значно ширший доступ до інформації щодо релігійного життя в Україні (нормативно-правова база, висвітлення подій і їхній моніторинг, коментарі експертів, аналітичні дослідження), яка розміщувалася на інтернет-порталах Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України, таких позаконфе-

сійних структур, як «Релігійно-інформаційна служба України», «Інститут релігійної свободи», «Релігія в Україні» та ін.

Сучасний розвиток релігії і Церкви* в Україні розпочався в умовах кризи тоталітарного режиму, особливо з моменту проголошення державної незалежності у 1991 році, що позначилося як відродженням «традиційних» Церков і релігійних організацій (православ'я, греко-католицизм, католицизм, протестантизм, іудаїзм, іслам), так і поширенням «нових» релігійних організацій і течій (нехристиянські, язичницькі, неоорієнталістські громади), нетипових для країни, а через це й малопоширених.

Різні світоглядні погляди щодо розбудови Церкви, значне вкорінення «радянської» ідентичності, але, головним чином, – нетолерантна позиція Руської православної церкви (РПЦ), яка не бажала втрачати впливи в Україні («імперія Горбачова» розпалася, але православне «церковно-політичне утворення» було збережене, «яку шовіністично налаштовані в Росії і в Україні сили прагнуть всіляко використати для повернення до політичної імперії» /А. Колодний/ [6, с.411]), призвели до того, що на початку останнього десятиріччя ХХ ст. у країні православ'я було представлене трьома близькими, але конкуруючими Церквами – УПЦ (складової РПЦ), яка тривалий час зберігала за собою першість з поширення і підтримки з боку суспільства, а також УПЦ КП і УАПЦ. Увесь негатив згаданої ситуації полягав у тому, що, визнаючи одне віровчення за рахунок своїх світоглядних орієнтацій і цінностей (каталізованих процесами етнізації і політизації православ'я в Україні), вони вносили помітну дезорієнтацію у православне середовище, впливаючи й на формування ідентичностей громадян країни**.

---

* У цьому випадку термін «Церква» вживається як збірне поняття для означення передусім християнських релігійних спільнот – традиційних та найбільш впливових в Україні – Української православної церкви Київського Патріархату (УПЦ КП), Української православної церкви (Московського Патріархату) (УПЦ), Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), Української греко-католицької церкви (УГКЦ), які у сукупності об'єднують близько 80% віруючих країни.

** Міжконфесійне протистояння в православному середовищі України набуло характеру конфлікту ідентичностей, у тому числі за рахунок феномену «подвійної лояльності» віруючих – їхніх коливань між «українською ідентичністю» та

Так, якщо провідним завданням українських Церков – УПЦ КП та УАПЦ (до цього табору також належала й УГКЦ), окрім богословської складової, був захист інтересів українського народу, української політичної нації, суверенної Української держави, то «україноспрямована» УПЦ, продовжуючи візантійську православну традицію (як агент зовнішнього впливу), виявляла симпатії «ідеї універсальної імперії» [7, с.62.], через що у своїй діяльності вона основну увагу приділяла зміцненню «православної», «слов'янської» ідентичності (у тому числі через актуалізацію уявлень про «єдине руське православ'я», «єдину східнослов'янську культуру», «спільні корені»), лише формально пов'язаної з фактором існування Української держави та українців. Ці реалії заклали механізми до маргіналізації УПЦ, «перетікання» її віруючих до альтернативних православних течій, звуження ареалу її впливу переважно Сходом і Півднем України (головного середовища етнічних росіян та «російськомовного населення»). Зрозуміло, що перший напрям, за своєю суттю, був спрямований на ствердження української громадянської ідентичності, натомість, другий – на її «розмивання» (разом з тим – і етнічної ідентичності), підміні іншими, на кшталт «української редакції» російської ідентичності. Наведені напрями респондувалися й на підтримку зовнішньополітичного вектора розвитку України, що пов'язувалося з цивілізаційним європейським розламом: УПЦ – тяжінням до Російської Федерації (РФ), натомість, УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ – до Європейського Союзу, належність до якого розумілася як залучення українців до європейських демократичних громадянських цінностей.

Щодо інших суб'єктів релігійного життя, локальних за своїми впливами, пов'язаних зі своїми національними спільнотами (Римо-католицька церква /РКЦ/, мусульманська, іудейська, протестантська Церкви та ін.) або не пов'язаних з певним етносом (різні напрями «нетрадиційних» релігійних течій), то вони хоча і мали «позаукраїнське тяжіння» (підпорядкування зарубіжним центрам), однак, займаючи толерантне становище щодо Української дер-

---

«загальноправославною культурно-духовною спільністю». В своїх полярих проявах проблема ідентичності православних в Україні полягала, з одного боку, в категоричних закликах до витіснення з конфесійно-культурної сфери всього, що пов'язувалося з Росією, з іншого – до протидії будь-яким намірам розірвати єдність «загальноросійської православної свідомості».

жави, знаходилися з нею у «партнерських» чи неконфліктних відносинах, сприяючи тим самим формуванню в Україні громадянської ідентичності. Зокрема, це стосувалося РКЦ, яка, не відмовившись від своєї «універсальності», однак під впливом українізації все більше набувала українських рис (як за релігійними практиками, так і складом віруючих), акцентуючи про належність її віруючих до співгромадян країни, визнаючи Україну як «Батьківщину», у тому числі й закликаючи паству до захисту її незалежності [8, с.159–171.]. В статутних документах та діяльності однієї з найбільших релігійних громад мусульман України – Духовного управління мусульман України «УММА» «червоною ниткою» проходила ідея, що мусульмани є громадянами України («Україна одна і єдина», «мусульмани України – патріоти своєї країни. Україна – це наша країна, і вона не менш наша, ніж наших співгромадян, які сповідують інші релігії» [9]).

Варто наголосити, що одним з головних механізмів впливу Церкви на суспільство, формування різноманітних ідентичностей є вплив безпосередньо через віруючих на індивідуальному та колективному рівнях, що нерозривно пов'язує релігійну і громадянську ідентичності. Останнє потребує більш прискіпливого розгляду як специфіки прояву релігійної ідентичності, так і її взаємодію з громадянською ідентичністю.

Для України, з її світськими та атеїстичними традиціями, релігійна ідентичність громадян (що у першу чергу стосувалося «традиційних» Церков) в умовах новітньої десекуляризації набула нової форми, значно ширшої, тобто стосувалася не лише набуття особою певної статусно-рольової характеристики в релігійному соціумі, але стала, радше, своєрідним культурним та етнокультурним стереотипом, коли релігія для людини залишалася насамперед елементом культури, з якою вона звикла себе ідентифікувати. Виходячи з цього, в Україні кількість «формальних віруючих» переважає кількість «воцерковлених», тобто тих, хто дотримується норм і правил церковного життя, обізнаних в обрядових і догматичних аспектах. Наслідком цього стало те, що стан релігійної ідентичності в Україні характеризується як «розмитий», а здійснення релігійних практик її носіями часто є непослідовним, що може входити у суперечність з канонами Церкви.

Згадане набуває особливого значення, враховуючи, що в умовах новітнього «конструювання» української політичної нації релігія як традиційний, незмінний чинник і надалі відіграє помітну роль як у руслі «посилення», так і «послаблення» зазначеного процесу, у тому числі і формуванні громадянської ідентичності. У зв'язку з цим в Україні набуває великої ваги «раціоналізація» громадянської ідентичності», коли на особистісному та колективному рівнях людина не лише бере активну участь у справах суспільства і держави, але робить це на основі глибокого усвідомлення своїх прав і обов'язків, співвідносячи власну життєдіяльність з громадянськими цінностями буття [10, с.75, 76], що стосується й відповідного ставлення до Церкви, оцінки її ролі у житті українського суспільства, як у минулі часи, так і на сучасному етапі.

Релігійна ідентичність є динамічною структурою, яка розвивається (змінюється, конструюється), переборює «кризи ідентичності» під впливом різноманітних зовнішніх чинників, а також внутрішніх потреб особистості, її мети і установок упродовж усього життя. «Розмитість кордонів» релігійної ідентичності має особливу актуальність для України, в якій основні християнські конфесії представлені низкою Церков, конкуренція між якими, враховуючи і «православний розкол» (між канонічною УПЦ та УПЦ КП й УАПЦ), має здебільшого політичний (ніж релігійний) характер. Хоча це упродовж тривалого часу і не відігравало визначальної ролі у галузі етнополітичних відносин у країні як світської держави, однак, привносячи конфліктність у соціальну взаємодію громадян, створювало додаткові труднощі у досягненні громадянського і етнічного консенсусу українського суспільства [11, с.25; 12].

Результати багаторічних досліджень Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка щодо трансформації різних видів ідентичностей громадян України упродовж 1991–2011 років вказували на закономірність не лише синхронності у проявах релігійної і громадянської (громадсько-політичної) ідентичностей, динаміки їхніх змін [13, с.12, 13.], але й безпосереднього зв'язку між ними. Про це свідчив порівняльний аналіз окремих груп громадян, виокремлених за комплексом базових ідентичностей. Так, респонденти з розвинутою європейською і «збереженою національною ідентичністю», які самоідентифікували себе як «християни», «група А», визначали таку ієрархію ідентичностей:

1. етнічна; 2. громадянська (громадянсько-політична); 3. релігійна; 4. європейська. Натомість, «група Б» (з домінуючою пострадянською ідентичністю, носії маргінальної національної ідентичності) згадану ієрархію ідентичностей бачили іншим способом: 1. метаєтнічна (надеєтнічна); 2. етнічна; 3. пострадянська; 4. регіональна. Релігійна ідентичність виявилася на шостому місці, громадянська – на сьомому. У «групі А» ідентифікаційні пріоритети її представників були стабільними, а сама група виявилася більш однорідною й здатною до мобілізації, у тому числі й навколо об'єднуючої загальноукраїнської громадянської ідентичності [14, с.179–188.].

Ці тенденції набули підтвердження й результатами соціологічного дослідження в студентському середовищі (не лише достатньо репрезентативної соціальної групи, але й майбутньої еліти країни), яке провели співробітники Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна у 2008–2009 роках: релігійна ідентичність студентства* позитивним чином впливала на формування їхньої громадянської ідентичності, що мало чітку прив'язку як до «географії» поширення релігії в Україні, так і впливів окремих релігійних організацій. Так, серед респондентів, які «сповідували певне релігійне вчення», рівень громадянської ідентичності був помітно вищим від «невіруючих», «атеїстів» та тих, «хто не визначився». На твердження «Чи відчуваєте ви себе громадянином України» (за п'ятибальною шкалою) позитивні показники вище-зазначених чотирьох груп виявилися такими: 4,4; 4,1; 3,9; 4,2, відповідно. Значні «розриви» були зафіксовані у проявах громадянської ідентичності по групах за рівнем релігійної самоідентифікації. За семибальною шкалою найбільші показники на твердження («Я пишаюся тим, що я громадянин України», «Я сприймаю Україну як свою Батьківщину», «Я глибоко шаную державні символи України», «Я готовий захищати Україну у випадку загрози її суверенітету та цілісності») були отримані серед греко-католиків – від 5,5 до 6,1; серед православних – від 4,9 до 5,7; в цілому по масиву (прибічників «традиційних» і «нетрадиційних» Церков і релігійних течій) – від 4,9 до 5,6 [15, с.253, 254, 262, 264, 267]. Вищенаведені

---

* Статус «воцерковленого способу життя», особливо високий у Західній Україні, на відміну від формальної релігійності, виступав як сприятливий фактор у формуванні громадянської ідентичності.

показники щодо рівня громадянської ідентичності (найвищий – у Західній Україні, поступове зменшення у Центральній та Східній) збігалися з ареалом поширення основних Церков у країні, що вказувало на їхню роль у згаданих процесах: УПЦ – домінування у Центральній, Східній і Південній Україні, УПЦ КП – переважаючі впливи в Лівобережній Україні, УГКЦ і УАПЦ – у Західній Україні.

Ускладнення соціально-економічної та політичної ситуації в Україні на початку другого десятиріччя ХХІ ст., що супроводжувалося падінням життєвого рівня й породжувало поширення соціального песимізму, протестних настроїв, розчарування в інститутах влади (у тому числі й за рахунок кризи політичної участі), призвело до відчутного посилення в українському суспільстві авторитету Церкви, що перетворило українців на одну з найбільш релігійних націй у Європі*. Згідно з даними Центру Разумкова щодо суспільних настроїв у 2011 р. на тлі падіння довіри до соціальних інститутів (рівень довіри громадян до Президента України знизився до 7,3%, не підтримували дії Верховної Ради України – 66,6%, Уряду – 62,6%) найбільшою підтримкою серед громадян користувалася Церква – 68,9% респондентів. Один з найменших показників довіри (18,5%) був й у політичних партій [16]. Значний «відрив» у рівні довіри до Церкви, порівняно з іншими суспільними інститутами, залишався й у 2013 році.

Як обґрунтовано зазначали вітчизняні науковці, факт високого рівня довіри громадян до Церкви аж ніяк не свідчив про «релігійний ренесанс» або високий рівень духовності суспільства (тим більше, що останнє безпосередньо не корелювалося зі змінами соціальної поведінки, рівня суспільної моралі). Результати емпіричних досліджень вказували й на те, що симпатії громадян України стосувалися не стільки конкретної релігійної організації, як ідеаль-

---

* Результати Міжнародного проекту (2011 р.), який аналізував суспільні процеси в Європі, вказували, що українці, «забувши про своє комуністичне і атеїстичне радянське минуле, в масовому порядку пішли до церкви». За показником «релігійності» українці зайняли п'яте місце на континенті, поступаючись лише католикам Польщі, православним кіпріотам, побожним португальцям і словакам (Див.: Українці перетворюються в одну із найрелігійніших націй Європи // Релігія в Україні. – 2011. – 6 травня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/news/vazhlivo/9746-ukrayinci-peretvoryuyutsya-v-odnu-iz-najreligijnishix-nacij-yevropi.html>).

ного, трансцендентального образу – «Церкви як представництва Бога на землі». Це давало підстави стверджувати, що високий рівень «декларативної релігійності» громадян (а, відповідно, і ваги Церкви в суспільному житті) був пов'язаний головним чином з обставинами їхнього життя в умовах перманентної кризи, високого рівня фрустрованості, розриву між очікуваннями, пов'язаними з проголошенням незалежності України і складними й суперечливими для багатьох наслідками «розбудови держави». Тобто, не заперечуючи наявності появи нових релігійних самоідентифікацій, з Церквою в Україні пов'язувалася переважно її компенсаторна функція, яка, надаючи (хоча й в ілюзорний спосіб) сенсу буттю особистості, прихисток надії на справедливість, у свою чергу, сприяла й соціально-політичній стабільності і консолідації суспільства [8. С.11–18.]. Таку позицію поділяли й експерти (А. Биченко), зазначаючи, що Церква не зазіхала на свободи громадян, а її толерантна позиція у світському житті, соціально значимі ініціативи на захист соціальних та громадянських прав знаходили схвалення й підтримку з боку суспільства [17].

Незважаючи на те, що Церква як суспільний інститут існує поза державою, вона, як свідчить історична традиція та сучасний політичний досвід, була помітним суб'єктом суспільно-політичних відносин в Україні. Враховуючи ж роль релігії як важливого ідеологічного ресурсу, а Церкву як чинник політичної мобілізації і формування регіональної та громадянської ідентичностей, це зумовлювало чинну владу, політичні партії (від християнських, ліберальних, національно-радикальних до комуністичних) постійно звертатися до релігійних цінностей (системи світогляду, усталених соціальних норм, у тому числі у сфері духовності, моральності), прагнучи використати їх як регулятора індивідуальної та колективної соціальної поведінки на свою користь (у тому числі й в електоральних інтересах).

У руслі такої політики на початку ХХІ ст. на зміну процесу десекуляризації «знизу», який характеризувався свідомим і активним залученням до підтримки Церкви на рівні окремих громадян і громад, розпочалася десекуляризації «згори», яка відображала у дійсності процес звернення до релігійної сфери фінансово-промислової і політичної еліти (передусім Півдня і Сходу України), яка прагнула, спираючись на авторитет Церкви, легітимізувати свої

статки і впливи. Це виявлялося в будівництві і реставрації православних храмів, заснуванні релігійних громад та наданні їм фінансової допомоги, що стосувалося переважно УПЦ*. На переконання дослідників, десекуляризація «згори», яка проводилася відсторонено від суспільства, окрім поширення «формальної релігійності», мала серйозні негативні наслідки, оскільки посилювала конфесійні лінії поділу, регіональні відмінності, «підважувала процес консолідації нації» [18, с.64, 65.], а зрештою, громадянську ідентичність.

Практично, внутрішня мотивація місцевої еліти на Донеччині щодо використання релігійного чинника у вигляді УПЦ збігалася з геополітичним інтересом північного сусіда – РФ, яка розглядала ці процеси як сприятливі для поширення проросійських впливів (російської ідентичності) в регіоні. Особливу роль (всі негативні наслідки чого проявилися в 2014 р.) відіграла мобілізація ресурсів УПЦ до інспірованої центральною владою (уособлених з діями В. Януковича – Прем'єр-міністра України, Президента України), місцевою політичною елітою (ПАРТІЯ РЕГІОНІВ) боротьби, починаючи з першого десятиріччя ХХІ ст., проти проявів фашизму в Україні [19] (!?), «бандерівців», поширення «антизахідних» настроїв. Гіпертрофованого за розмахом вигляду набувало й відзначення, особливо на Донеччині, Дня Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр., Дня визволення Донбасу від німецько-фашистських загарбників, що супроводжувалося розповсюдженням священиками російської символіки («Георгіївських стрічок» [20; 21]), одного з маркерів означення «радянської ідентичності» (імперського символу). Це стало потужним чинником у форму-

---

* У часи, коли В. Янукович обіймав посаду голови Донецької обласної державної адміністрації (1997–2002 рр.), в області за його фінансової підтримки було зведено 63 храми УПЦ (жодного УПЦ КП). Про сприяння влади УПЦ свідчило й те, що станом на початок 2010 р. у країні велося спорудження 2400 храмів. З них майже половина (1043) припадала на УПЦ, які зводилися переважно на Сході і у Центрі України (Див.: Турій О. Церква і вибори: уроки 2004 року / О. Турій // Релігійно-інформаційна служба України. – 2010. – 14 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/33861; «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин»: інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку», 8 лютого 2011 р. // Центр Разумкова. – К., 2011. – С. 5, 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/files/publications/2011.02.08_centrazumkova_dopovid.pdf).

ванні в регіоні колективної самоідентифікації населення, близької (якщо не тотожної) до громадян РФ, які за рахунок нав'язування прорадянських ностальгуючих настроїв, загальноросійських стандартів діяли негативним чином щодо українських інтересів.

Процес політизації Церкви в Україні спостерігався і під час залучення найбільших релігійних конфесій практично до всіх загальнонаціональних виборчих кампаній в Україні, починаючи з президентських виборів 1994 р. Опинаячись у конкуруючих між собою політичних таборах і займаючи протилежні позиції щодо актуалізованих у передвиборчий час суспільнозначимих тем, які інколи містили відверті спекуляції (акценти щодо державності і суверенітету України, необхідності «протидії Заходу», захисту «канонічного православ'я», «тисячолітнього православно-слов'янського цивілізаційного простору» тощо), релігійні інституції своїми діями не лише посилювали напругу в міжцерковних відносинах, між віруючими, але й завдавали шкоди ідеї консолідації українського суспільства, його згуртуванню навколо базових громадянсько-політичних і державницьких цінностей.

Особливо це було помітно під час президентських виборчих перегонів у 2004 р. (за рахунок використання адмінфактора участь Церкви під час «Помаранчевої революції» була значною мірою нейтралізована), коли за зверненнями церковних діячів щодо збереження «громадського миру, спокою і стабільності», молитвами «за чесні вибори», хресними ходами проглядалися відповідні геополітичні орієнтири, прихована підтримка провладних чи опозиційних кандидатів. Не випадково, що особливо рельєфно позначена в Україні у цей час лінія політико-географічного розколу збігалася з кордонами конфесійного поділу. Території, на яких домінували віруючі УПЦ КП, УГКЦ та УАПЦ (Центральна і Західна Україна), на завершальній стадії виборів консолідовано підтримували В. Ющенко, «підконтрольні» ж УПЦ (Східна і Південна Україна) – В. Януковича [22].

Політичні події на зламі 2013–2014 років, пов'язані з Євромайданом, Революцією Гідності, організацією збройної відсічі агресії з боку РФ та проросійського сепаратистського руху на Сході країни позначилися новими рисами у взаєминах по лініях Церква–держава, Церква–суспільство, коли активні кроки провідних Церков країни, вперше з такою динамікою за останні десятиріччя на

захист демократії і людської гідності, народовладдя, громадянської солідарності, міжнаціонального і міжконфесійного миру, державності, євроінтеграційного курсу країни, опору зовнішнім завойовникам (маркери репрезентації громадянської ідентичності), ставши вагомим складовим мобілізації і інтеграції суспільства, стикалися з широким визнанням і підтримкою з боку суспільства [23; 24]. Це підтверджували й результати дослідження, проведеного у першій половині 2014 р. соціологічною службою Центра Разумкова, які зафіксували помітне зростання кількості віруючих в Україні (зрозуміло, що у нових умовах, окрім «формалізації», «розмитості», релігійна самоідентифікація громадян була суттєво доповнена політичним чинником). Віруючими себе визнали 76% громадян (зростання – 9% упродовж року! Для порівняння: за період 2000–2013 рр. зростання віруючих у країні становило 9,2%). Знакові зміни відбулися і в середовищі найбільшої релігійної громади України – православ'я, в якій остаточно кількість прихильників УПЦ КП перевершила кількість вірних УПЦ: серед усіх опитаних – 22,4% проти 17,4%, відповідно (у 2010 р. – 15,1% і 23,6%, відповідно), серед тих, хто «вважає себе православним» – 32% проти 25%, відповідно [25, с.23, 24, 29, 31].

Нові тенденції були зафіксовані й у взаєминах Церкви і суспільства. 79% респондентів погоджувалися з тим, що релігія «підвищує моральність і духовність», 78% очікували від Церкви співчуття і захисту найуразливіших прошарків населення, 69% вважали Церкву одним з «важливих засобів відродження національної самосвідомості і культури», 55% – «одним з чинників демократичного суспільства». 39% опитаних (високий результат, який, однак, вказував здебільшого на необізнаність респондентів з «тонкощами» проблеми) вважали Церкву «інститутом громадянського суспільства», який має брати активну участь у суспільно-політичному житті (за конфесійною ознакою: УГКЦ – 58%, УПЦ КП – 51%, УПЦ – 37%) [25, с. 37].

Поряд з тим, незважаючи на подолання певної рейтингової «ями», зафіксованої у період правління В. Януковича, ставлення громадян до деяких питань, пов'язаних з діяльністю Церкви, усе ще «відставало» від показників попереднього десятиліття (в межах декількох відсотків). Так, 52,5% респондентів (у 2002 р. – 53%) висловилося за те, що «Церква відіграє позитивну роль у сучасному українському суспільстві» («не відіграє помітної ролі», «негативну

роль» – 32%) (за регіонами, відповідно: Захід – 75,3% проти 16,6%; Центр – 48,8% проти 34,8%, Південь – 46% проти 32,5%, Схід – 43,6% проти 38,4%). Безумовно, що на згадані показники наклали відбиток як ставлення громадян (у тому числі й віруючих, прибічників окремих Церков) до політичної кризи в країні, так і дії самих Церков у цей час. Подібні розбіжності існували й щодо підтримки тези «Чи повинна Церква, релігія бути національно орієнтованою?» (формулювання не конкретизувало критеріїв оцінки «національної орієнтації» – «етнічної» чи «політичної»). Майже третина опитаних – 31% (за регіонами: Захід України – 53%, Центр – 32%, Південь – 22%, Схід – 20%) була переконана, що Церква має бути «національно орієнтованою». Згадані показники мали обумовлений зв'язок як з рівнем етнічної, так і релігійної ідентифікації громадян: «національну орієнтацію» Церкви підтримали 62% вірних УГКЦ, 46% – УПЦ КП, 29% – УПЦ [25, с.25, 33, 34].

Регіональна та релігійна належність суттєво впливала й на ставлення громадян до питання визначення «ролі Церкви в українському суспільстві». Її безперечний позитив відзначила переважна більшість жителів Західної України – 75%, натомість, на Сході – 44%; 87% вірних УГКЦ, 35% «просто християн» [25, с.33.]. Наведені дані (зокрема, «накладання» показників релігійної та громадянської ідентичності) вповні респондувалися з результатами дослідження, отриманими соціологічною групою «Рейтинг» (липень 2014 р.), згідно з якими найбільшою мірою вважали себе патріотами України (свідоме визнання належності до держави, її незалежності) 86% жителів Заходу, Півночі і Центру України, тобто основного ареалу поширення УГКЦ, УПЦ КП, УАПЦ. На Донбасі (переважна зона впливу УПЦ) незалежність України підтримувало близько третини жителів (упродовж 2013–2014 років кількість тих, хто був «противником», зменшилася з 57% до 34%, хто не визначився – збільшилася з 11% до 31%) [26].

Участь Церкви у протестних акціях, які розпочалися наприкінці листопада 2013 р. (спільними молитвами, розгортанням наметових каплиць, а згодом нерідко й як щита між протестувальниками та силовиками), висловлювана позиція щодо налагодження суспільного діалогу й ненасильницького виходу з політичної кризи спричинилися не лише до зростання авторитету провідних релігійних конфесій України, передусім – УПЦ КП, УГКЦ (за рахунок значної

активізації своїх дій, резонансних заяв її лідерів вона вийшла далеко за «галицькі» терени, остаточно набувши всеукраїнського характеру), УАПЦ, але й до поглиблення рівня взаємодії між ними. Значного розголосу в Україні та за її межами наприкінці 2013 р. набув Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир (УПЦ КП), який у ніч на 30 листопада 2013 р. надав притулок багатьом протестувальникам, що нагадувало події ХІІІ ст.: «Колись Михайлівський собор переховував від монголо-татар, тепер – від «Беркуту» [27]. Згодом, на активній фазі протистояння, монастир перетворився на польовий шпиталь для поранених Євромайданівців.

На площі перед монастирем уже 30 листопада 2013 р. під час багатотисячного мітингу протесту проти режиму В. Януковича відбулася публічна молитва (її загальний рефрен – право громадян на висловлювання мирного протесту проти брутальних дій влади), яка, надавши заходу відповідної суспільної легітимності, започаткувала традицію проведення щоденних загальних молитв на Євромайдані (майдані Незалежності у Києві), в інших містах України, до яких, враховуючи наявність серед протестувальників представників усього українського суспільства, національних меншин, були залучені різноманітні релігійні конфесії. Окрім столиці, починаючи з 30 листопада 2013 р. на «місцевих Євромайданах» діячі українських Церков у своїх молитвах і зверненнях до тих, «кому не байдужа доля України», висловлювали підтримку народному протесту, основні гасла яких були співголосні з маркерами громадянської ідентичності («Джерелом влади є народ, а в священному писанні звучить така фраза: голос народу – це голос Божий» (Луцьк) [28]; «Владико Многомилостивий, охорони нашу Українську державу від тих, хто зазіхає на її незалежність» (Житомир) [29]; «єднаємося в єдиний народ» (Дрогобич) [30]).

Реалістичну оцінку подіям, пов'язаним з Євромайданом, не позбавлену сакрального нашарування, давали й представники РКЦ: «Новий Майдан уже не відкидав присутності священників і молитви... Священники на передовій поміж «Беркутом» і мітингувальниками, дзвін дзвонів Михайлівського Золотоверхого собору*,

---

* Теми тривожного церковного набату, молитви стали співзвучними з темою вибуху соціального протесту, надією щодо падіння режиму В. Януковича й оновлення країни. Ось так, поетично і водночас реалістично описував події невдалого штурму Євромайдану 11 грудня 2013 р. В. Портніков: «Здавалося, ще

молитва на сцені Майдану, навернення атеїстів, мобілізація під дзвін дзвонів у Львові. Саме це показало велику мобілізаційну силу нашого християнства» [31].

У суперечливому становищі перебувала УПЦ, над якою тяжів відповідний статус у церковній сфері (складова РПЦ, яка, як відомо, негативно сприйняла Євромайдан [32]), її «близькість» до чинної влади. Церква стала єдиною інституцією, яка надавала поодинокую підтримку В. Януковичу, що здійснювалося через її ієрархів, належних до «промосковської партії», зокрема, митрополита Павла, намісника Києво-Печерської лаври. Не обійшлося й без виголошення проклять на адресу учасників Євромайдану з боку окремих священиків, що було негативно сприйнято керівництвом УПЦ [33]. Частина ієрархів УПЦ виступила на боці протестувальників, таємно чи відверто симпатизувала народному протесту, підтримувала ідею зближення з християнською Європою [34].

Про конструктивну позицію Церкви, особливо в умовах загострення протистояння між різними політичними угрупованнями країни, засвідчили ініціативи колективного міжконфесійного органу – ВРЦіРО, спрямовані на дотримання конституційних прав і свобод громадян, дієвого діалогу між владою і опозицією у пошуках ненасильницьких шляхів виходу з кризи, які, по суті, стояли на захисті базових ідентитетів громадянської ідентичності. Серед них – «Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до своїх вірних та всіх людей доброї волі у зв'язку з суспільно-політичною ситуацією в Україні» від 10 грудня 2013 р., «Комюніке екстреного засідання Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій» від 22 січня 2014 р. Реакцією ВРЦіРО на загострення політичної кризи, не в останню чергу викликану

кілька хвилин – і все буде закінчено, темрява поглине... площу і задавить останній порив до свободи... І в цю мить ми почули церковний сполох. Це невимовно дзвонили дзвони церков Михайлівського Золотоверхого монастиря Української православної церкви Київського патріархату – і, ніби відгукуючись на їх заклик, до площі з усіх ще не перекритих вулиць центру української столиці потягнулися перші, поки несміливі струмки городян, до світанку перетворившись на справжнє море і розсіявши чорний морок біля кордонів Майдану» (Див.: Виталий Портников: Митрополит, чья тихая молитва останавливала зло не хуже набата // Крым. Реалии. – 2014. – 9 июля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.krymr.com/content/article/25448381.html>).

появою одіозного законодавства Верховної Ради України від 16 січня 2014 р., яке суттєво обмежувало конституційні свободи громадян, стали її переговори з чинним на той час Президентом України В. Януковичем та лідерами опозиційних парламентських партій, наслідком яких стала поява 25 січня 2014 р. Заяви Ради із закликом невідкладного початку переговорного процесу, метою якого мало бути припинення кровопролиття, «відновлення Верховною Радою конституційного ладу», повернення повноти прав і свобод громадян [35].

Ідеєю утвердження громадянської ідентичності була проникнута й Заява ВРЦіРО з приводу Дня Соборності та Свободи України (22 січня 2014 р.). В оприлюдненому документі ця важлива історична подія в житті українського народу розглядалася як символ непорушної єдності усіх українських земель в єдиній Державі, єдності «українців у різноманітності думок, поглядів та підходів до творення нашого майбутнього»). Поряд з тим висловлювалося й застереження, що торкалося відповідальності політичних сил країни у збереженні «єдиної соборної Української держави» [36].

Кульмінаційні події Євромайдану 18–20 лютого 2014 р., коли влада застосувала проти протестувальників зброю, що призвело до масових жертв, для релігійних конфесій України стали відповідним Рубіконом, що остаточно визначило їхнє негативне ставлення до режиму В. Януковича. Показовим у цьому стало рішення керівництва УПЦ КП (20 лютого 2014 р.), згідно з яким, враховуючи, що «владою не були почуті неодноразові заклики Церкви... не застосовувати зброю проти народу, який обрав владу для служіння собі та Україні, а не для вчинення насильства і вбивств», було прийняте кардинальне рішення під час Молитви за Україну (окрім сакрального змісту, вона зверталася до таких маркерів громадянської ідентичності, як свобода, необхідність збереження неподільної і незалежної Української держави, вселення «в серця наші любов до своєї Батьківщини», миру і злагоди в суспільстві) не згадувати чинну владу, а виголошувати молитви за формулою: «за Богом бережену Україну нашу і український народ» [37].

Загалом, згідно з оцінкою аналітиків, незважаючи на тиск з боку режиму В. Януковича (зокрема, на УПЦ, існуючі плани щодо запровадження санкцій проти УГКЦ, УАПЦ), релігійні конфесії в

Україні в період гострої політичної кризи кінця 2013 р. – початку 2014 р. «зуміли достойно пройти Майдан» [38], «Церква в подіях Майдану виявила себе як потужний і цілісний інститут громадянського суспільства, здатний захищати інтереси громадян від свавілля влади» [39, с.8.]. Подібний погляд поділяли й дослідники з РФ (М. Мітрохін), наголошуючи на тому, що «політична орієнтація практично усіх українських релігійних організацій однозначна. Вони є прибічниками сильної і незалежної Української держави з європейською орієнтацією. У цьому відношенні вони відображають погляд основної маси віруючих» [40]. Після втечі з країни В. Януковича значних змін зазнала й риторика УПЦ. У Зверненні Священного Синоду УПЦ (24 лютого 2014 р.) засуджувалися «злочинні дії тієї державної влади, що спровокувала кровопролиття на вулицях та майданах золотоверхого Києва», призвела до братовбивчого конфлікту у країні. Керівництво церкви заклиало до розбудови «справедливої демократичної держави», консолідації українського суспільства, збереження територіальної цілісності єдиної соборної України [41].

Помітну роль Церква відіграла й у громадсько-політичному житті України у «постмайданівський» період. Своєю безальтернативною позицією після перемоги Революції Гідності вона (особливо в умовах кризи у діяльності таких політичних інститутів, як Верховна Рада України, Уряд, партійного руху) сприяла легітимації нової української влади, підвищення її авторитету, що набувало особливої ваги через необхідність нейтралізації реваншистських планів колишньої «партії влади», дій політичного керівництва РФ з дискредитації політичних перетворень у країні за рахунок актуалізації тем «антидержавного перевороту», «київської хунти», «засилля бандерівців», «неофашистів» тощо.

Весною 2014 р. з боку ВРЦіРО була оприлюднена низка пропозицій, втілення яких мало привести до істотної зміни у відносинах між Церквою, державою і суспільством. Прагнучи продовжити практику такої взаємодії, особливо останніх місяців, ієрархи Церкви закликали до втілення нової моделі «стратегічного партнерства» («...ми покликані до синергії між церквами, громадянським суспільством і державою, як трьома самостійними інститутами»), яка своїм вістрям мала сприяти відродженню Української держави, становленню українського громадянського суспільства.

Складовою цих завдань мали бути реалізовані проблеми у галузі захисту прав віруючих, удосконалення державного законодавства у релігійній сфері, уникаючи при цьому як «вузько-етнічної моделі», так і «розмивання ідентичності в глобальному плавильному тиглі» [42], тобто збереження національно-культурної різноманітності України, консолідованої одними громадянсько-політичними інтересами.

З початком «гібридної війни», розв'язаної РФ проти України, розпалювання проросійського сепаратистського руху на Сході країни Церква (у цей час дії релігійних організацій України виявилися найбільш згуртованими і помітними з-поміж інших суб'єктів громадянського суспільства) своєю активною позицією суттєво сприяла консолідації українського суспільства навколо національних та громадянських ідеалів, організації всенародної боротьби на захист Вітчизни. Вже у першій Заяві з приводу агресії РФ в АР Крим ВРЦіРО (березень 2014 р.) акцентувала свою увагу на безпідставності зовнішньої «миротворчої місії» (по суті – агресії), на відсутності в країні будь-яких утисків і дискримінації за ознаками мови, нації і віросповідання. Особливий наголос ВРЦіРО робила на тому, що «Церкви та релігійні спільноти України – з українським народом» [43], що було підтверджено діями священиків різних релігійних конфесій, які намагалися не допустити до кровопролиття в АР Крим. Консолідована позиція Церкви, особливо на тлі суперечливих висловлювань окремих політиків, була окреслена у Зверненні ВРЦіРО щодо нормалізації суспільно-політичної ситуації (березень 2014 р.), яка закликала громадян виконати свій громадянський обов'язок – захистити зі зброєю в руках свою Вітчизну як від зовнішніх завойовників, так і внутрішніх сепаратистів («Для тих, хто відчуває покликання та готовий захищати Батьківщину, згідно зі своїми релігійними і громадянськими переконаннями... є всі законні способи для реалізації цього благородного покликання») [44].

Подібну патріотичну позицію засвідчували й окремі релігійні інституції України. У своїх відозвах глава УГКЦ Блаженніший Святослав наголошував, що як і під час Революції гідності, так і в нових умовах «ми повинні бути готові... віддати своє життя, щоб зберегти неподільну соборну Українську державу»). Багатонаціональний та багатоконфесійний склад країни (з усіма обставинами і

суперечностями) вимагав й посилення інтегруючого начала – громадянської єдності в ім'я захисту Вітчизни («ми всі повинні бути разом») [45]. На консолідацію і духовну підтримку громадян України у цей складний час була спрямована й ініціатива УГКЦ щодо відновлення акту посвяти України під Покров Пресвятої Богородиці (квітень 2014 р.), традиційного культу Богоматері як покровительки українського народу, заклики відкинути невпевненість і рішуче виступити на захист своєї Вітчизни («ми просимо Бога, щоб українці не боялися захищати свою Батьківщину. За нас Україну ніхто не захистить») [46]. Смыслами громадянської ідентичності були проникнуті й звернення керівництва УАПЦ, у яких містилися заклики наслідувати досвід національно-визвольної боротьби українського народу (від «героїв Крут» до «Євромайдану»), його жертвовності у боротьбі за свою державність – «В єдності сила народу, в усвідомленні, що всі ми частина єдиного українського народу...» [47]. Заклики до неухильного виконання свого громадянського обов'язку, віра у перемогу містилася й у численних зверненнях та інтерв'ю Патріарха Філарета: «Громадянин будь-якої держави має захищати свою Батьківщину» [48], «якщо ми, громадяни України, належачи до різних націй, конфесій, політичних рухів, будемо єдиними, як народ, якщо як один станемо на захист української державності, незалежності, суверенітету і територіальної цілісності – ворожі плани не здійсняться» [49].

Свою позицію ієрархи найбільших релігійних інституцій України неодноразово висловлювали й на зустрічах з вищими посадовцями України (П. Порошенком, О. Турчиновим), підтверджуючи цілковиту підтримку владі у боротьбі за суверенність і цілісність держави («...Церква благословляє наших військових, які захищають нашу землю. Адже ми не хочемо чужої землі. Проте хочемо захистити свою» [50]). Необхідно зауважити, що увага до Збройних сил України, Національної гвардії з боку Церкви не обмежувалася звичною пастирською підтримкою, але й наданням гуманітарної допомоги, відродженням інституту військового духовенства (капеланства), що суттєво впливало на загальні патріотичні настрої в країні. Продовжуючи попередню практику, що було притаманне, передусім, для західноукраїнського регіону, поширеним явищем для України стала присутність в офіційних Інтернет-сайтах міст країни інформації про місцеве релігійне життя,

ініціативи Церкви, спрямовані на зміцнення національної єдності і обороноздатності країни [51; 52; 53].

Про консолідовану позицію УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ у цей час засвідчила практика співу у їхніх храмах «Молитви за Україну» (слова О. Кониського, муз. М. Лисенка) – урочистого музичного твору, який, починаючись з патетичних слів «Боже великий, єдиний, Нам Україну храни», був спрямований на звеличування ідеї захисту Батьківщини. Не залишалися осторонь у цей час і релігійні інституції національних меншин України. Зокрема, з боку Духовного управління мусульман України «УММА» неодноразово наголошувалося на цілковитій готовності мусульман країни разом з іншими співгромадянами (представниками різних народів, релігій і культур) спільно боротися за свободу і незалежність України («Ми, мусульмани, повинні першими прийти на допомогу, стати на захист нашої Вітчизни» [54]).

Незважаючи на висловлювану радикальність частини кліру («Захищати свою Вітчизну – це священний обов'язок як кожного громадянина, так і, у першу чергу, християнина» [55]; «бути готовими як один дати належну відсіч московським агресорам, інтервентам та терористам», відстояти державну незалежність та суверенітет України [56]), позиція УПЦ щодо воєнної небезпеки і розколу країни, загальної мобілізації, видавалася набагато поміркованішою, а інколи – відверто суперечливою. Про це свідчили офіційні звернення її керівництва, у яких проблеми захисту Батьківщини (разом з уникненням згадування про «гібридну війну») «губилися» між актуалізацією тем безпеки «зіткнення братських російського і українського народів», розколу православної Церкви, загальними закликами до «примирення», використанням терміна щодо сепаратистів на Сході України – «ополченці», що натрапляло на обґрунтовану критику з боку інших українських Церков, суспільства.

Помітну роль, враховуючи складні легітимаційні процеси нової політичної влади в Україні, недостатній рівень довіри громадян до Верховної Ради України, Уряду, політичних партій, Церква через ЗМІ, численні звернення та релігійну практику відіграла у протидії впливу «інформаційної війни», яку активно провадила РФ задля виправдання своєї агресії проти України, послаблення країни шляхом розігрування «карти» федералізації та підтримки сепаратистського руху. Головним чином це полягало у нейтралізації

впливу РПЦ, загострення стосунків між якою і православними Церквами України досягли апогею*, спростування її міфу щодо цивілізаційної цінності проекту «русского мира», спрямованого на руйнацію української державності, «розмивання» та підміну української громадянської ідентичності.

Зокрема, Патріарх Філарет неодноразово звинувачував очільника РПЦ Патріарха Кирила у намаганні позбавити українців природного права на свободу і незалежність своєї Вітчизни, свідомій маніпуляції релігійними і політичними термінами, спонуканні до вживання, окрім назв «Україна», «українець» – «історична Русь», «слов'янин», «православний», «малорос», що в руслі «подвійної лояльності» мало діяти на користь російської ідентичності, огорнутої в «релігійну оболонку» [57]. Подібну позицію щодо ворожості дій РПЦ доводили й радикалізовані кола УПЦ (це не стосувалося її керівництва), в якій наголошувалося на небезпеці поширення в Україні гасел щодо «відновлення Святої Русі», «створення нової, поствізантійської «православної цивілізації» [58], які вели до загострення міжконфесійної та міжнаціональної ворожечі, розмивання базових ідентичностей українців.

Актуальності згаданих проблемі надавало те, що потужне зовнішнє «підживлення» російської ідентичності в Україні, посилене за рахунок релігійного чинника, продукування ідеології ненависті й агресивних настроїв призвело до «збою» «громадянського почуття» у багатьох жителів України, передусім, Донеччини, до чого було причетне вузьке коло священиків УПЦ, проросійські громадські організації (на кшталт «Союза православных братств Украины», «Союза православных граждан Украины», «Русь Триединая», «Единое Оте-

---

* Про небезпечне наростання конфлікту між «українським православ'ям» та РПЦ застерігав ще на початку ХХІ ст. В. Єленський. Враховуючи державний статус РПЦ, її небажання втратити впливи в Україні, надмірну активність щодо захисту «загальноросійської православної свідомості», неприйняття проявів «самостійництва», «українського сепаратизму», «мазепинщини», «бандерівщини», він робив обґрунтований висновок, що вона буде не лише рішуче протидіяти створенню автокефалії українського православ'я (символу «перемоги України над Малоросією»), але й готовою освятити пряму агресію РФ в Україну (Див.: Еленский В. Религия и формирование современной украинской нации / В. Еленский // Отечественные записки. – 2007. – №1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://arhiv.orthodoxy.org.ua/uk/node/14578>).

чество» та ін.). Піддаючи сумніву або повністю заперечуючи українство як політичну націю, уникаючи назви «Україна» (Новоросія, Сіверщина, Слобожанщина, Донбас), «українець» («народи, які проживають на території сучасної України» [59]), вони прагнули нівелювати громадянську ідентичність, «підмінити» її іншими – православною, регіональною тощо. Втілювати ідею Новоросії (тобто «оновленої» Російської імперії) під гаслами «Православие или смерть!» мали й відповідні інституції на терені України, зокрема, «Православний Донбас», «Православний Восход», «Русская Православная Армия».

Через це не буде помилкою стверджувати, що саме завдяки конструктивній позиції українських Церков намагання зовнішніх сил щодо згуртування громадян України, які ідентифікували себе з російською державністю, у тому числі прикриваючись православними гаслами, їхньої мобілізації на колективні дії проти Української держави, були цілковито зірвані, локалізовані окремим регіоном. Про це доводили й деякі дослідники ще на початку 2014 року: «Церковно-політичний проект «русского мира» впав. «Патріарх надій» з Кирила (Гундяєва) не вийшов. Якщо його попередник загубив для російської церкви Галичину, то сам Кирил загубив всю Україну» [60]. Як наслідок зазначених процесів, в Україні відбулося посилення напруги між патріотично налаштованими віруючими УПЦ і церковним кліром, частина якого звинувачувалася у нехтуванні чи прямою зрадою державних інтересів [61; 62], що поклало початок переходу деяких православних громад під підпорядкування УПЦ КП.

Намагаючись брати активну участь у суспільно-політичних процесах, лише у першій половині 2014 р. представники різних Церков і релігійних організацій України взяли активну участь як учасники чи організатори у низці форумів, які об'єднали політиків, активістів громадських організацій, науковців, закордонних релігійних організацій, серед них – круглі столи «Державно-конфесійні відносини в Україні, їхні особливості й тенденції» (Київ, лютий 2014 р.), «Боротьба ідентичностей у православ'ї в Україні після «Революції Гідності»: аспект національної безпеки» (Київ, липень 2014 р.), «Інформаційний суверенітет України як основа політики протидії антиукраїнській інформаційній війні» (Київ, липень 2014 р.), «Церква в умовах війни» (Ірпінь, вересень 2014 р.); засідання Міжнародної групи «Примирення в Європі – завдання церков в Україні, Білорусії, Польщі й Німеччині» (Київ, червень 2014 р.), своєрідний «релігійний Давос» – IV Київсь-

кий Міжконфесійний форум (Харків, червень 2014 р.) та ін. На цих заходах, присвячених обговоренню участі Церкви в останніх політичних подіях, головна увага була прикута до обговорення проблем збереження української державності, суспільної злагоди, формування громадянської ідентичності: «Сьогодні нам треба розуміти, що усі ми незалежно від нашої національності, мови, віри та культури є громадянами однієї країни. Україна – наш спільний дім» [63].

У нових умовах в Україні відбулося й відзначення 1026-річчя Хрещення Русі-України (липень 2014 р.). Червоною ниткою через святкові заходи у Києві, цілковито відмінні від попередніх, які нагадували політичне шоу, проходила тема злагоди і єднання українського суспільства в ім'я захисту Вітчизни. Особлива увага у національних ЗМІ була прикута до проведення цього державного свята УПЦ КП під головуванням Патріарха Філарета, який у патріаршому слові провів аналогію хрещення Русі-України (залучення до європейської християнської спільноти) з сучасними процесами євроінтеграції України. Особливу увагу Патріарх звернув й до складних суспільно-політичних подій в Україні, пов'язаних з її докорінним оновленням («на Майдані ми перемогли»), всенародним захистом Вітчизни від «чужинців-агресорів», сепаратистів і терористів, висловивши впевненість у повній перемозі над ворогом, утвердженні незалежної і цілісної держави. Відзначення Дня Хрещення Русі-України було позначено новими, знаковими мотивами. Так, складовою Божественної літургії стало виконання «Реквієму Небесній сотні» – символу єдності і незламності українського народу, його жертвності в ім'я свободи, світлого майбутнього Батьківщини. Святкове богослужіння було завершено звичним гаслом – «Слава Україні!», яке в останні місяці набуло нового звучання – єднання українського суспільства, представників різних національностей і релігій навколо ідеї утвердження вільної, демократичної Держави, що, у свою чергу, було потужним каталізатором утвердження української громадянської ідентичності.

На злеті зростання авторитету українських Церков разом з загостренням їхніх стосунків з РПЦ, втратою останньою своїх впливів в Україні була створена кардинально нова ситуація у справі створення єдиної Помісної Православної Церкви, яка розглядалася як дієвий механізм у досягненні духовної, церковної і національної єдності, успішного розвитку Української держави, її територіальної цілі-

сності і соборності. В умовах неоголошеної війни цей рух під гаслом «У незалежній державі – незалежна (автокефальна) Церква», активізований у черговий раз УПЦ КП на початку 2014 року [64; 65], знаходив розуміння і підтримку не лише з боку інших християнських Церков, але й політичної еліти, широких верств українського суспільства. Поява згаданих настроїв, що в нових умовах набуло політичного підтексту, мала об'єктивне підґрунтя, відображаючи реалії існування незалежної України в дусі якої тривалий час виховувалися віруючі та священнослужителі, потреби позбавлення на Церкву і суспільство негативного впливу зовнішнього чинника. Однак черговий спалах ідеї об'єднання українського православ'я, яка бачилася як вияв природного процесу, що мав набути визнання з боку громадянського суспільства України, віруючих, незважаючи на свою актуальність, так і не вийшов за межі дискусій.

Свою деструктивну роль у цьому відіграв як опір проросійських сил (у межах і поза Україною), так і суперечлива позиція УПЦ, яка, незважаючи на значну активність в її середовищі «української партії» (Церкви в Україні мають бути «українськими по духу щодо своєї Богом даної земної Батьківщини, а не колаборантськими чи запроданськими. В Україні повинна бути єдина помісна автокефальна Українська Православна Церква і альтернативи цьому не може бути» [66]), прагнула звести єкуменістичний рух суто до церковно-дисциплінарної сфери. Останнє відображало не лише неготовність до практичного втілення ідеї єдиної Помісної Православної Церкви в Україні з боку православного церковного кліру, але й суспільства* (зокрема, через відсутність розуміння

---

* Згідно з результатами соціологічного дослідження Центру Разумкова (квітень 2014 р.) 39% респондентів (від 24% на Заході до 46% на Півдні) не орієнтувалися стосовно проблеми утворення єдиної Помісної Православної Церкви в Україні. У 2002 р. і 2007 р. не орієнтувалися щодо проблеми 49,7% і 39,6%, відповідно. У 2014 р. відносна більшість громадян на Заході України (37% опитаних) висловилися за необхідність створення помісної Церкви (проти – 24%), у той час як на Сході (регіону впливу УПЦ) – лише 16% (проти – 27%). Більшість респондентів – 54% (від 66% на Сході до 44% на Заході) не визначилися щодо того, чийми зусиллями має бути створена нова церковна структура. З-поміж тих, хто визначився з цим питанням, 19% вважали, що ця Церква мала бути створена тільки «зусиллями представників церков шляхом міжцерковного діалогу», 14% – зусиллями представників церков і громадськості, 8% – зусиллями представників церков і державної влади (Див.: Чи вважаєте Ви необхідним створення Єдиної

необхідності поглибленої категоризації концепту «національна церква», переходу від «етнічної» до «громадянсько-політичної» базової основи), що, по суті, залишало це важливе питання, вирішення якого чекало два десятиріччя, відкритим, продукуючи і надалі проблемність у церковно-релігійній сфері України.

Вищенаведене дозволяє дійти наступних висновків:

Вагоме місце серед політичних механізмів впливу на політичну свідомість громадян України, у тому числі на формування української громадянської ідентичності, займав інститут Церкви. Ступінь впливу релігії, Церкви на процеси формування громадянської ідентичності перебував у залежності від багатьох факторів, зокрема:

а) законодавчої бази, яка, створивши стабільні і сприятливі умови для функціонування і розвитку Церкви і релігійних організацій, не лише визначила відповідні можливості і межі цього впливу в державі, але й сприяла (завдяки уникненню міжконфесійного напруження) набуттю релігійним чинником якості, спрямованої на стабілізацію суспільно-політичних відносин у країні;

б) рівня сприйняття релігії громадянами України, враховуючи її соціальні функції, передусім як гаранта справедливості, джерела спадкоємності моральних, культурних та історичних традицій, що в умовах глибинної трансформації держави і суспільства, ускладнення соціально-економічної і політичної ситуації в Україні, існуючої «кризи довіри» до інститутів політичної влади й громадських об'єднань призвело до відчутного посилення авторитету Церкви, наслідком чого стало перетворення українців на одну з найбільш релігійних націй в Європі.

Аналіз політичних механізмів впливу на українське суспільство з боку Церкви, які упродовж останніх двадцяти трьох років мали характер постійного ускладнення й урізноманітнення, дозволяє стверджувати про наявність низки тенденцій:

помісної української церкви? (динаміка, 2002–2007). Соціологічне опитування // Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=445; Україна–2014: суспільно-політичний конфлікт і церква. Позиції релігійних діячів, експертів, громадян / Центр Разумкова. – К., 2014. – С.26, 36 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/upload/1403784760_file.pdf).

- значне підвищення рівня релігійності в Україні, використання сакрального символічного простору в політичних ритуалах стало істотною складовою у виборі вектора настроїв, домінуючих оцінок у масовій свідомості українського суспільства, позбавлення «радянської» самоідентифікації, руйнації радянської ціннісно-нормативної системи й формування нової, яка, базуючись на механізмах традиційної передачі культурного надбання між поколіннями, спадкоємності, визнанні духовних цінностей, притаманних демократичному суспільству (серед них – почуттів національної, людської, громадянської гідності, соціальної і громадянської активності особистості), «працювала», в кінцевому рахунку, на користь утвердження української громадянської ідентичності;

- в останні два десятиліття в Україні знайшла підтвердження тенденція прямого зв'язку між процесами зростанням рівня релігійної й української громадянської ідентичності (по амплітуді: найвищий рівень у Західній Україні з поступовим зменшенням у Центральній, Східній, Південній частинах країни). Статус «воцерковленого способу життя» (на відміну від «формальної релігійності»), належність до певної Церкви чи релігійної організації (у першу чергу це стосувалося УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ) виступали як сприятливі чинники у формуванні громадянської ідентичності;

- процеси десекуляризації, які відбувалися в Україні у попередній час (як «знизу», так і «згори»), окрім поширення релігійної ідентичності, поліконфесійності, можуть у відповідних умовах виступати як потужний чинник гармонізації соціальної системи, так і фактор її дестабілізації, зокрема, призводити до релігійно-церковного «сегментування», політизації Церкви (так само, як і «конфесіоналізації політики»), використання її структур в інтересах окремих політичних і фінансових груп, наслідком чого стала актуалізація дезінтегруючої за своїм характером регіональної ідентичності (наприклад, в АР Крим, Донбасі);

- ускладнення політичних механізмів впливу на політичну свідомість громадян України значним чином було викликане конкурентними відносинами між провідними християнськими Церквами, особливо «православним розколом», який, посиливши поділ суспільства на церковно-релігійному ґрунті, відмінності в ціннісних орієнтаціях, вносив помітну дезорієнтацію в середовище віруючих, що за різних обставин (за рахунок порушення громадянського і ет-

нічного консенсусу, внесення конфліктності у соціальну взаємодію громадян) може відігравати помітну деструктивну роль. Так, якщо примат захисту української політичної нації, Української держави українських Церков (передусім УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ) діяв як посилюючий чинник у процесі формування громадянської ідентичності, то надмірна актуалізація «україноспрямованою» УПЦ тез про «єдине руське православ'я», «єдину східнослов'янську культуру» (тобто «пропозиція» «подвійної лояльності») призводила до її «розмивання», підміни, у тому числі й на російську;

- використання провідними Церквами України механізмів політичної соціалізації, інституціоналізації, комунікації, особливо на зламі 2013–2014 рр. в період Євромайдану, Революції Гідності, акцентування на конфесійній ідентичності як форми солідарності і мобілізації, дозволило їм значною мірою виступити суб'єктом політичного цілеспрямування, консолідації українського суспільства навколо базових українських громадянсько-політичних цінностей (у тому числі за рахунок трансформації дихотомії «ми і вони» на «ми і вороги», «ми і чужинці» під час всенародного захисту Української держави в умовах «гібридної війни», спалаху проросійського сепаратистського руху на Сході України, посилення колективних дій «емоційними інвестиціями» – «ніхто крім нас»), що сприяло позбавленню «подвійної лояльності», зміцненню засад української громадянської ідентичності;

- у період 1991–2014 рр. провідну роль у релігійному житті України, а отже, й у формуванні різноманітних ідентичностей громадян, відігравали християнські Церкви (головним чином православні – УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ, а також УГКЦ). Ситуація докорінним чином змінилася на початку 2014 р. з перемогою Революції Гідності, коли з остаточною втратою домінуючих позицій УПЦ в країні були створені умови для нового рівня відносин між Церквою, державою і суспільством, у тому числі й у руслі ідеї створення єдиної Помісної Православної Церкви, яка, безпосередньо пов'язуючись з маркерами репрезентації громадянської ідентичності, базувалася не на «етнічній», але на «громадянсько-політичній» основі.

1. Доповідь Голови Верховної Ради України О. О. Мороза на урочистих зборах, присвячених 3-м роковинам з дня проголошення незалежності України // Голос України. – 1994. – 26 серпня. – С.2–3.

2. Наша радість, надія єдина! / І. Плющ // Голос України. – 2000. – 29 серпня. – С.1–3.

3. Інавгураційна промова Президента України Л. Д. Кучми; Національний палац «Україна», 30 листопада 1999 року // УКРінформ. – 1999. – 30 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/ukr/news/navguratsyna_promova_prezidenta_ukrani_ldkuchmi_natsonalnyi_palats_ukrana_30_listopada_1999_roku_19728

4. Інавгураційна промова Януковича // Інформагентство FORUM. – 2010. – 25 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://for-ua.com/politics/2010/02/25/110618.html>

5. Конституція України. Із змінами, внесеними Законами України від 8 грудня 2004 року №2222-IV, від 1 лютого 2011 року №2952-VI, від 19 вересня 2013 року №586-VII, від 21 лютого 2014 року №742-VII // Президент України Петро Порошенко. Офіційне інтернет-видавництво [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.president.gov.ua/content/constitution.html

6. Колодний А. М. Українське православ'я: особливості, стан, проблеми / А. М. Колодний // Університетські наукові записки. – 2009. – №3(31). – С.405–413 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe

7. Яковенко І. Україна: релігійно-цивілізаційна складова політичних конфліктів / І. Яковенко // Релігія і конфлікт / под. ред. А. Малащенко і С. Філатова; Моск. Центр Карнегі. – М.: РОССПЭН, 2007. – С.47–84.

8. Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України [Монографія]. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 272 с.

9. Про ДУМУ «УММА» // Духовне управління мусульман України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: umma.in.ua

10. Ярошенко В. Роль історизації у становленні раціональної громадянськості особистості / В. Ярошенко // Політичний менеджмент. – 2008. – №5. – С.75–84.

11. Політико-ідеологічний процес в українському суспільстві в умовах модернізації: порівняльний аналіз. [Монографія] / За заг. ред. Ф. М. Рудича. – К.: ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. – 448 с.

12. Рибачук М. Громадянське суспільство і Церква / М. Рибачук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: lib.chdu.edu.ua/pdf/pidruchnuku/21/4.pdf

13. Воропаєва Т. Теоретико-емпіричні дослідження динаміки формування національної та європейської ідентичності громадян України (1991–2011 роки) / Т. Воропаєва // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство. – 2012. – №16. – С.11–13.

14. Воропаева Т. С. Формирование национальной и религиозной идентичности граждан Украины (1993–2011 гг.) / Т. С. Воропаева // Конфессиональная ситуация на Украине: история и современность: Сборник статей [отв. ред. и сост. И. А. Снежкова]. – М.: ИЭА РАН, 2011. – С. 173–190.

15. Українське студентство у пошуках ідентичності: монографія / За ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокурянської. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 520 с.

16. Думка громадян України про ситуацію в країні, оцінки діяльності влади, електоральні орієнтації. Підсумки 2011 року / Громадська думка про підсумки 2011 року // Центр Разумкова. – 2014. – 27 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=386

17. Андрій Биченко: Церкву люблять за ненав'язливість, а владу не люблять за неефективність / Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/commentaries/sociologist_view/andrii-bichenko-cerkvu-lyubljat-za-nena-vjazlivist_-a-vladu-ne-lyubljat-za-neefektivnist.htm

18. Єленський В. Релігійні культури і десекуляризація в Україні / В. Єленський // Україна–2014: суспільно-політичний конфлікт і церква. Позиції релігійних діячів, експертів, громадян / Центр Разумкова. – К., 2014. – С. 61–67 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/upload/1403784760_file.pdf

19. Деятельность «политического православия» оплачивалась Партией регионов // Релігія в Україні. – 2014. – 21 травня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/25857-deyatelnost-politicheskogo-pravoslaviya-oplachivalas-partiej-regionov.html

20. Руководитель «Кремлёвской стратегии»: на Украине распространено более 300 тысяч Георгиевских ленточек // Релігія в Україні. – 2011. – 26 травня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/10098-rukovoditel-kremlyovskoj-strategii-v-2011-g-na-ukraine-rasprostraneno-bolee-300-tysyach-georgievskix-lentocek.html

21. Ікони і вівтар столичної церкви УПЦ оздоблені атрибутикою «Русского мира» // Релігія в Україні. – 2013. – 3 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/21397-ikoni-i-vivtar-stolichnoyi-cerkvi-upc-ozdobleni-atributikoyu-russkogo-mira.html

22. Турій О. Церква і вибори: уроки 2004 року / О. Турій // Релігійно-інформаційна служба України. – 2010. – 14 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/33861

23. УПЦ КП, римо- і греко-католики відкрили двері церков для потребуючих учасників акцій протесту // Релігія в Україні. – 2013. – 2 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/24132-upc-kp-rimo-i-greko-katoliki-vidkrili-dveri-cerkov-dlya-potrebuyuchix-uchasnikov-akcij-protestu.html

24. Костюк Б. Українська церква і Євромайдан / Б. Костюк // Радіо Свобода. – 2013. – 25 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.mobi/a/25212453.html>

25. Релігія і Церква в українському суспільстві: соціологічне дослідження // Україна–2014: суспільно-політичний конфлікт і Церква. Позиції релігійних діячів, експертів, громадян / Центр Разумкова. – К., 2014. – С.23–39 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/upload/1403784760_file.pdf

26. 86 процентов граждан Украины считают себя патриотами // Факты. – 2014. – 15 августа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fakty.ua/186474-86-procentov-grazhdan-ukrainy-schitayut-sebya-patriotami>

27. Церква підтримала учасників Євромайдану // Рідний Київ. – 2013. – 3 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kyiv.ridna.ua/2013/12/621/>

28. На луцький Євромайдан прийшли священники. Відео // ВолиньPost. – 2013. – 30 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.volynpost.com/news/23660-na-luckyj-ievromajdan-pryjshly-sviaschenyky-video>

29. Священники закликають всіх, кому не байдужа доля України, до спільної молитви... // Свято-Михайлівський кафедральний собор м. Житомира. – 2013. – 30 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://smk-sobor.org.ua/uk/main.html?start=184>

30. Київський майдан закликає до боротьби тверезих дрогобицьких чоловіків // ДІДрогобичІнфо. – 2013. – 30 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://droginfo.com.ua/content/view/5216/>

31. о. Орест-Дмитро Вільчинський. Майдан як знак / о. Орест-Дмитро Вільчинський // Католицький огляд. – 2013. – 31 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://catholicnews.org.ua/maydan-yak-znak>

32. Рождественское интервью Святейшего Патриарха Кирилла телеканалу «Россия» // Русская Православная Церковь. Официальный сайт Московского Патриархата. – 2014. – 7 января [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/3498045.html>

33. Митрополит Антоний: «В храм ни в коем случае не должно привноситься политическое противостояние» // Православие в Україні. – 2014. – 7 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://orthodoxy.org.ua/data/mitropolit-antoni-y-v-hram-ni-v-koem-sluchae-ne-dolzno-privnositsya-politicheskoe>

34. Побеждай зло добром / Перемагай зло добром. Обращение священнослужителей (идет сбор подписей) // Киевская Русь. – 2013. – 10 декабря [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiev-orthodox.org/site/events/4963/>

35. Главы Церков закликають відновити конституційний лад та повноту прав і свобод громадян // Майдан: За вільну людину у вільній країні! – 2014. – 26 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maidanua.org/2014/01/churches-and-opposition-leaders/>

36. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій з нагоди Дня Соборності та Свободи України // Інститут релігійної свободи. – 2014. – 22 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1330%3A1&catid=50%3Azv&Itemid=78&lang=uk

37. Журнал №5 засідання Священного Синоду Української Православної Церкви Київського Патріархату від 20 лютого 2014 року під головуванням Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України ФІЛАРЕТА // Українська Православна Церква. Офіційний веб-сайт «Церква.info» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cerkva.info/uk/synod/4448-rishennia-20-02-14.html>

38. Гостев А. Православные достойно прошли майдан / А. Гостев // Радио Свобода. – 2014. – 30 июля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.svoboda.org/content/article/25471941.html>

39. Суспільно-політичний конфлікт – загроза цілісності України та українського суспільства // Україна–2014: суспільно-політичний конфлікт і церква. Позиції релігійних діячів, експертів, громадян / Центр Разумкова. – К., 2014. – С.7–10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/upload/1403784760_file.pdf

40. Митрохин Н. Не меч, но мир / Н. Митрохин // Грани.ру. – 2014. – 28 января [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://grani.ru/opinion/mitrokhin/m.223877.html>

41. Звернення Священного Синоду Української Православної Церкви до державної влади // Прес-служба Української Православної Церкви. – 2014. – 24 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.church.ua/2014/02/24/zvernennya-svyashhennogo-sinodu-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-do-derzhavnoji-vladi/>

42. Три тезиса председателя Всеукраинского совета церквей митрополита Онуфрия (УПЦ) // УНІАН. – 2014. – 4 апреля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://religions.unian.net/orthodoxy/903851-tri-tezisa-predsdatelya-vseukrainskogo-soveta-tserkvey-mitropolita-onufriya-upts.html>

43. Заява Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій у зв'язку з рішенням Ради Федерації Федерального зібрання Російської Федерації від 1 березня 2014 року // Інститут релігійної свободи. – 2014. – 2 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?Itemid=78&catid=50:zv&id=1369:1&lang=uk&option=com_content&view=article

44. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій щодо нормалізації суспільно-політичної ситуації в Україні з огляду на внутрішні та зовнішні виклики (24 березня 2014 р.) // RISU. Релігійно-інформаційна служба України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/55855/

45. Владыка Святослав призвал к мирному решению, но УГКЦ готова и к капеланскому служению на поле боя // Newsru.ua. – 2014. – 2 марта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rus.newsru.ua/ukraine/02mar2014/kapelany.html>

46. Глава УГКЦ закликає українців не боятися захищати свою Батьківщину // УНІАН. – 2014. – 3 серпня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://religions.unian.ua/catholicism/946998-glava-ugkts-zaklikae-ukrajintsiv-ne-boyatisya-zahischati-svoyu-batkivschinu.html>

47. Бог не може бути на боці неправди, тому ворог українського народу приречений на поразку, – Великодне привітання глав українських Церков // iPRESS.ua. – 2014. – 19 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ipress.ua/articles/velykodnie_pryvitannya_glav_ukrainskyh_tserkov_60678.html

48. Церковь призывает власть быть решительной – Филарет // ЛІГА. Новости. – 2014. – 22 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.liga.net/news/politics/1458331-tserkov_prizyvaet_vlast_byt_reshitelnoy_filaret.htm

49. Звернення Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета з приводу загрози вторгнення російських військ // Українська Православна Церква Київський патріархат. – 2014. – 27 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cerkva.info/uk/news/patriarkh/4610-patr-zvernennia-pro-jednannia.html>

50. Глави Церков підтримують дії української влади у боротьбі з тероризмом на Донбасі // RISU. Релігійно-інформаційна служба України. – 2014. – 23 травня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/56519

51. У Чернівцях молилися за душі загиблих в боях за Україну // Чернівецька міська рада. Офіційний веб-портал. – 2014. – 21 червня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://chernivtsy.eu/portal/4/pomolimosya-za-dushi-zagiblih-geroyiv-2-54396.html>

52. Чорногор І. Полтавський батальйон небайдужих з початку діяльності зібрав 285 тисяч гривень на армію / І. Чорногор // Полтавщина. Інтернет-видання. – 2014. – 19 липня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.poltava.pl.ua/news/29054/>

53. Роман Курчик разом з активістами координаційного центру «Дрогобич SOS – допомога армії» домовилися про співпрацю з представниками ЗМІ // Drohobych-rada [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.drohobych-rada.gov.ua/content/4562>

54. Саїд Ісмаїлов: «Допоможіть захисникам нашої Батьківщини – здайте кров!» // Духовне управління мусульман України. – 2014. – 12 червня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: umma.in.ua

55. Митрополит Вінницький і Барський Симеон: наші парафіяни – справжні патріоти // УНІАН. – 2014. – 4 серпня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://religions.unian.ua/orthodoxy/947155-mitropolit-vinnitskiy-i-barskiy-simeon-nashi-parfijani-spravjni-patrioti-ukrajini.html>

56. Оргкомітет братства «За єдину Православну Церкву в Україні», очолюваний архімандритом УПЦ, піддав прокляттю Володимира Путіна, Віктора Януковича та всіх причетних до «запалення вогнища війни» // Релігія в Україні. – 2014. – 5 травня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/25693-orgkomitet-bratstva-za-yedinu-pravoslavnu-cerkvu-v-ukrayini-ocholyuvaniy-arximandritom-upc-piddav-proklyattyu-volodimira-putina-viktora-yanukovicha-ta-vsix-prichetnix-do-zapalennya-vognishha-vijni.html

57. Филарет написал письмо Кириллу: Вы должны говорить правду // Ліга. Новости. – 2014. – 19 юнія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.liga.net/news/politics/2205149-filaret_napisal_pismo_kirillu_vy_dolzhen_govorit_pravdu.htm

58. Секретарь главы УПЦ предвидит ее отделение от Московского патриархата // Интерфакс. – 2014. – 2 юнія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=55492>

59. Ответ православных верующих Украины Патриарху Константинопольскому Варфоломею // УНІАН. – 2014. – 22 апреля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://alternatio.org/about/item/21456-%D0%BE%D1%82%D0%B2%D0%B5%D1%82->

60. Митрохин Н. Церковный неприход / Н. Митрохин // Грани.ру. – 2014. – 19 марта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://grani.ru/opinion/mitrokhin/m.226918.html>

61. На Київщині село повстало проти проросійського священика // Католицький огляд. – 2014. – 13 вересня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://catholicnews.org.ua/na-kiyivshchini-selo-povstalo-proti-prorosiskogo-svyashchenika>

62. «Люди за наших воинов молятся, а мы за этого Кирилла», – прихожане УПЦ (МП) на Рівненщині переходять в українську церкву. Видео // Цензор.Нет. – 2014. – 3 сентября [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://censor.net.ua/video_news/300865/lyudi_za_nashih_voinov_molyatsya_a_my_za_etogo_kirilla_prihojane_uptsmp_na_rivnenschine_perehodyat_v

63. Шлях до майбутнього через примирення // Комюніке учасників Міжнародної групи «Примирення» // Екуменізм в Україні. – 2014. – 6 червня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ecumenism.com.ua/news/1008/>

64. Звернення Священного Синоду Української Православної Церкви Київського Патріархату до Української Православної Церкви (Московського Патріархату) // Українська Православна Церква Київський Патріархат. Офіційний веб-сайт «Церква.info». – 2014. – 22 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cerkva.info/uk/publications/articles/4457-uaoc-mp-zvern.html>

65. Звернення Священного Синоду Української Православної Церкви Київського Патріархату до Української Автокефальної Православної Церкви // Українська Православна Церква Київський Патріархат. Офіційний веб-сайт «Церква.info». – 2014. – 22 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cerkva.info/uk/publications/articles/4456-uaoc-zvern.html>

66. Із завершенням епохи правління Блаженнішого Митрополита Володимира (Сабодана) в УПЦ поглиблюються процеси розділення православних вірних та кліру на прихильників українського та московського (російського) напрямів розвитку Церкви в Україні // Богословська освіта і наука в Україні. – 2014. – 27 червня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bogoslov.org.ua/ru/iz-zavershennyam-epoxi-pravlinnya-blajenniieshogo-mitropolita-volodimira-sabodana-v-upc-pogliblyatsya-procesi-rozdilennya-pravoslavnix-virnix-ta-kliru-na-prixilnikiv-ukrainskogo-ta-moskovskogo-rosiieskogo-napryamkiv-rozvitku-cerkvi-v-ukraini>

РОЗДІЛ 6. ГРОМАДЯНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ В ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ ДРУКОВАНИХ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ УКРАЇНИ

Конструювання смислів громадянської ідентичності в друкованих ЗМІ України

Громадянська ідентичність маркує членство в макрополітичній спільноті та передбачає самоідентифікацію індивіда з політичною нацією на основі співвіднесення з її політичною культурою та політичними інститутами. Таке співвіднесення не рівнозначне підтримці існуючого політико-інституціонального порядку, адже громадянська ідентифікація може набувати стосовно держави як лояльних, так і критичних, навіть протестних форм. На нашу думку, на рівні індивідуальної свідомості прояви громадянської ідентичності фіксуються через: 1) оцінку ставлення людини до свого громадянства; 2) оцінку можливостей та потреб набуття громадянства іншої країни чи подвійного громадянства; 3) сприйняття/ несприйняття країни проживання як своєї Батьківщини; 4) наявність/ відсутність почуттів патріотизму та гордості за свою країну. Поєднання таких чотирьох базових проявів громадянської ідентичності дозволяє фіксувати ті інструментальні та емоційно забарвлені смисли, які є типовими для масової політичної свідомості. В інформаційну епоху конструювання смислів, дискурсивна природа громадянської ідентичності стає особливо помітною, тому принципової актуальності набуває дослідження ЗМІ як суб'єкта ідентифікаційного процесу, особливо в частині визначення смислів громадянської ідентичності, що продукуються та поширюються друкованими ЗМІ України.

Структура інформаційного масиву, що став основою дослідження процесу смислового наповнення громадянських ідентичностей у ЗМІ, представлена сукупністю чотирьох груп ЗМІ, які різняться між собою тематичною спрямованістю та цільовою аудиторією: по-перше, це офіційні видання («Голос України», «Урядовий кур'єр»); по-друге, аналітичні друковані ЗМІ («Дзеркало тижня»);

по-третє, масові видання з суспільно-політичним компонентом («День»); по-четверте, бізнес-видання («Фокус», «Репортер», «Кореспондент»). Основним методом, який використовувався для дослідницької роботи з інформаційним масивом, що хронологічно охоплює 2010–2014 рр., став критичний дискурс-аналіз. Загальне ознайомлення з визначеним інформаційним масивом дозволило встановити, що змістовна насиченість дискурсу громадянської ідентичності бізнес-видань України («Фокус», «Репортер», «Кореспондент») суттєво відрізняється на рівні друкованого видання та електронної версії сайту. Так, на сторінках друкованих версій бізнес-видань питання громадянської ідентичності не актуалізуються, а епізодичні згадування не конструюють смислів громадянської ідентичності. Натомість сайти цього типу видань достатньо активно оперують смислами громадянської ідентичності (до прикладу, за пошуковим запитом «громадянська ідентичність» на сайті Кореспондент.net знаходимо 1354 результати пошуку). Виходячи з мети дослідження, яка орієнтує на визначення ролі саме друкованих ЗМІ у конструюванні смислів громадянської ідентичності, матеріали бізнес-видань використовуватимуться як певний контекст.

Насамперед зауважимо, що ЗМІ уявляються громадянами України як інститут, який нарівні з окремими політиками має представляти їх інтереси у суспільних процесах – такої думки дотримуються 10,5 % (щодо подібної ролі політиків – 11,9 %) [1]. Рівень довіри до ЗМІ традиційно перебуває в зоні середньо-високих показників (див. Табл. 1).

Дані Таблиці 1 засвідчують, що рівень довіри до українських ЗМІ зростав швидшими темпами, ніж до західних чи російських, що особливо помітним стало після російських інформаційних атак кінця 2013 – 2014 рр. Це дозволяє визначати українські ЗМІ як суб'єкта формування комплексу ідентичностей в Україні та через дискурс громадянської ідентичності на сторінках друкованих ЗМІ України, послідовно проаналізувати особливості конструювання смислів громадянства як громадянської ідентичності; смислів набуття громадянства іншої країни чи подвійного громадянства; почуттів патріотизму та гордості за свою країну та смислів України як Батьківщини.

Таблиця 1

Чи довіряєте Ви ЗМІ ...?, 2001–2013 рр.

Роки	Варіант відповіді	Скоріше довіряю	Скоріше не довіряю	Повністю не довіряю	Важко відповісти
	Повністю довіряю				
... України					
2013	10,5	51,4	22,6	8,9	6,6
2012	9,1	49,5	24,6	10,7	6
2011	9	57,3	20	7,8	5,8
... західних країн					
2013	7,4	35,7	23,9	12,1	21
2012	7,4	31,9	21,2	13,3	26,2
2011	4,7	41,3	23,1	9,1	21,7
... Росії					
2013	7,4	38,3	27,7	13	13,7
2012	7	36,7	25,2	14,3	16,9
2011	5,4	44,5	26,5	10,1	13,5

Джерело: Соціологічне опитування. Чи довіряєте Ви ЗМІ України? (динаміка, 2000–2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=87; Соціологічне опитування. Чи довіряєте Ви західним ЗМІ? (динаміка, 2000–2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=85; Соціологічне опитування. Чи довіряєте Ви ЗМІ Росії? (динаміка, 2000–2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=86

**Конструювання смислів громадянства України
як громадянської ідентичності**

Що ж для українців означає бути громадянином? Маємо констатувати, що за результатами соціологічних досліджень в ієрархії смислів домінує патерналістська тенденція – 24 % вважають, що бути громадянином України означає, насамперед, можливість відчувати турботу з боку влади, мати належні соціальні гарантії (мати українське громадянство, український паспорт – 21,2 %; відчувати

себе частиною єдиного українського народу, його культури і традицій – 19,9 %) [2]. У цьому контексті важливо з'ясувати, чи є друковані ЗМІ джерелом такого смислового наповнення громадянства.

Одразу зауважимо, що конструювання смислів громадянства України в сенсі громадянської ідентичності принципово відрізняється на рівні офіційних, аналітичних, суспільно-політичних та бізнес-видань. В офіційних друкованих ЗМІ України постановка проблеми громадянської ідентичності здійснюється у нейтральних тонах, без конкретизації тих аспектів проблеми, які є найбільш дискусійними та неоднаково сприймаються громадянами України. Для статей, надрукованих у «Голосі України» у період 2010–2013 рр., характерними є три фокуси інтерпретації громадянської ідентичності:

- по-перше, це мова в структурі громадянської ідентичності («сьогодні певна кількість молоді з південно-східних регіонів України відчувають свою українську ідентичність не лише категорією мови. Вихідці з цих країв більш зацікавлені відкрити для себе Європу, ніж їхні попередники. Зрозуміло, що «функціональна мова» їхнього приватного життя не обов'язково українська» [3]), через яку пропонується визначати наявність геоструктури громадянської ідентичності;

- по-друге, громадянська ідентичність як щось спільне (але що, крім території?) для громадян України («Звичайно, існують певні глибинні ментальні особливості, але дуже незначні. Бо всі живуть на території України, входять до такого єднання, як український народ, і формується нова – спільна ідентичність» [4]), що тільки перебуває на етапі становлення, але не існує в реальності. Парадоксально, але символічний ряд громадянської ідентичності – герб, гімн, прапор не актуалізуються на сторінках видання як об'єднавчі маркери ані для українського соціуму, ані політичного простору;

- по-третє, це співвідношення громадянської та національної ідентичностей, яке на сторінках видання подається через дискусію стосовно необхідності відновлення в паспорті громадянина України графи «національність». Однак позиція видання (фактично державна позиція) відсутня, оскільки, наводячи позицію «за» відновлення графи «національність» («повернути графу «на-

ціональність» у паспортах та свідоцтвах про народження. Ми мусимо відновити свою ідентичність» [5]) та протилежну їй («треба бути людиною не суть якої національності – Людиною і крапка. Повернення п'ятої графі – це перший крок до дискримінації. Жодна ідентичність не є визначальною у стосунках з державою і людьми» [6]), не визначає безпекових ризиків.

Оцінюючи манеру подання окреслених фокусів інтерпретації смислів громадянства як громадянської ідентичності, слід зазначити, що вона має надто формальний характер, який не «включає» у громадян України почуття залученості до української громадянської спільноти.

Дискурс аналітичного «Дзеркала тижня» більш гострий та має систематичний характер. Упродовж 2011–2013 р. на сторінках періодичного видання надруковано чимало статей, метою яких було спонукати читачку аудиторію до свідомого визначення суті громадянської ідентичності, тому конструювання смислів громадянської ідентичності здійснювалося за допомогою низки таких маркерів. Першим маркером конструювання смислів громадянської ідентичності є *регіональний розкол як причина відсутності громадянської ідентичності*. Цей маркер подавався переважно як констатація нездоланності регіональних відмінностей («Потрібно завершити українсько-українську війну (*ідеться про війну між регіонами України*), – закликав колишній міністр внутрішніх справ (Ю. Луценко). – У нас у всіх різна місцева ідентичність. Якщо в Одесі хочуть спорудити пам'ятник на честь Катерини II, що неприпустимо на Заході, нехай ставлять. Це їхнє право. Але в Західній Україні, особливо в моїй рідній Рівненщині, ми вважаємо героєм Романа Шухевича» [7]; «наша локальна ідентичність – це наші секретні національні ідеї. Україна, як підводний човен, розділена на герметичні духовні відсіки міст, містечок і сіл. Українцям набагато більше властива локальна ідентичність, ніж загальнодержавна, тобто національна» [8]), що ставить питання про те, чи взагалі можлива громадянська ідентичність в Україні. Однак у контексті зовнішніх загроз регіональна ідентичність визначається як «фейки про регіональну самотність і перевагу над іншими» [8].

Другий маркер, характерний для «Дзеркала тижня», можна визначити як *готовність українського суспільства до громадянської ідентифікації*. Ідентичність завжди легше визначати за

наявності спільного *Іншого*. Певний час українська ідентичність була антирадянською, і «ця нова історична спільність об'єднувала велику кількість людей геть різного походження і віри» [8], однак з кінця 1990-х і до анексії Криму такого консолідуючого *Іншого* ані в дискурсі еліт, ані в масовій політичній свідомості не було. З появою *Іншого* (Росія як зовнішній ворог) рівень готовності українського суспільства до громадянської ідентифікації буде підвищуватися, однак основні загрози для процесів громадянської ідентифікації, як і раніше, критимуться в небажанні відмовитися від регіональної ідентичності на користь громадянської: («... донецькі (*«Не-кияни, не-«бандерівці»... але й не-росіяни! А хто ж тоді? Хто його знає... Донецькі...»*) [9]), приїхавши до Києва, донеччани дуже швидко робили з нього другий Донецьк – а львів'яни, прибувши до Києва, вже наступного дня ставали типовими киянами, залишаючи свою львівську ідентичність у купе поїзда» [10].

Третім маркером конструювання смислів громадянської ідентичності є *геополітичний вимір громадянської ідентичності*, який висвітлюється на сторінках «Дзеркала тижня» у трьох ракурсах. По-перше, як європейськість українців, а отже, і відповідна модель громадянської ідентичності, яка в Україні не сформована («...ідентичність ця доволі розпливчата. За великим рахунком, будується вона на запереченні. Все, що ми знаємо про себе, – із часткою «не» [11]), але має цивілізаційні основи для утворення, потребуючи підкріплення політичною волею політичної еліти. Основою формування громадянської ідентичності вбачається гордість за відкриту українську історію та спостереження за тим, які економічні вигоди отримали західні сусіди від зв'язків з Європою. Спочатку має ствердитися новий вид мислення, основою якого стануть «не антиросійські настрої, а власна історична ідентичність країни як невід'ємна частина більшої Європи [12]. Другим ракурсом є проблема незавершеності цивілізаційного вибору українського суспільства, що перешкоджає утвердженню громадянської ідентичності та підживлює регіональні ідентичності в сенсі їх опозиційності громадянській ідентичності: «Так, українська ідентичність розділена, але вона розділена лише між двома полюсами – європейським та радянсько-євразійським. Це не поділ між українською та російською мовами – це поділ між демократичним і тоталітарним мисленням» [11]. Саме геополітичний вимір позиціонується на

сторінках видання як те, що уповільнює процес формування громадянської ідентичності, особливо на тлі відсутності національної проектності та затискає Україну між двома цивілізаційними ідентичностями – «з одного боку, європейська ідентичність, яка спирається на правові та демоліберальні основи, а з іншого – російська ідентичність, яка ставить основним завданням державно-владну і гуманітарно-культурологічну спільність» [13]. Саме за ставленням до цих двох ідентичностей країна виявляється розколотою по лінії геополітичного вибору, результатом чого є формування нестійкої, дрейфуючої, гібридної ідентичності, позбавленої рис громадянської. По-третє, геополітичний вимір громадянської ідентичності маркується як нездолане російське та радянське: «російськості» протистоїть традиційний український «щирий» патріотизм, до якого додається політична орієнтація на Захід – Європу, Америку, Польщу, але найвагомішим є віддзеркалення ставлень до «всього російського» [14].

Четвертий маркер конструювання смислу громадянської ідентичності можна визначити як *перспективи формування громадянської ідентичності*, які пов'язуються на сторінках «Дзеркала тижня» з позитивною історичною пам'яттю («Пам'ять про здобутки у царині державотворення, культури, науки й мистецтва, у боротьбі проти іноземного поневолення, приклади конструктивного співробітництва корінних народів України та інша позитивна історична інформація залишалися поза увагою. Із суспільної свідомості «вимивалися» ті чинники, які формують громадянську ідентичність, повагу до державності, національну самоповагу та гордість за звершення предків, мобілізують духовні сили для забезпечення гідного майбутнього» [15]) та формуванням позитивного образу громадянина України («Було б добре, якби українську ідентичність обирали тому, що почуватися українцем добре. Але часто її обирають, бо не бажають почуватися в Україні невідомо ким» [16]).

Менш структурований, проте більш варіативний дискурс громадянської ідентичності характерний для щоденної газети «День». Насамперед, на сторінках видання знаходимо сам факт постановки проблеми формування в Україні громадянської ідентичності. Спираючись на результати соціологічних досліджень, за якими в середньому від 20 % до 25 % усіх опитаних виступають проти незалежності України, на сторінках видання ставиться питання про

те, чи мають вони «українську ідентичність (у будь-якому сенсі, за Грушевським чи за новітніми теоріями)» ... І чи не є ті, хто заперечує свою українськість у громадянсько-політичному сенсі (хоча часом є етнічними українцями), – насправді такими собі російсько-советськими фольксдойчами?» [17]. Редакція видання за допомогою позиції соціолога Н. Черниш подає відповідь на це питання: «Домінує в країні громадянська ідентичність, відчуття себе передусім громадянином України. Але у відповідь «громадянин України» житель, приміром, Львова та Одеси вкладає різне значення. Із цього приводу наші польські сусіди закидають нам, мовляв, українці є лише етнографічною масою, з досі не виробленою спільною для всіх громадян ідентичністю. Отож, поки ми не вкладемо у це поняття однаковий зміст, не зможемо рухатися далі» [18]. Отже, українці мають шукати спільний ґрунт для об'єднання, незважаючи на те, що вони є доволі різними, але «відмінності не мають політичного характеру, адже жодна запропонована політична ідентичність (комуніст, український націоналіст, реформатор (в сенсі «демократ»)) тощо) не була серед пріоритетних. Політика роз'єднує людей, а громадян об'єднують спільні проблеми, і якби не влада, яка постійно акцентує на регіональних відмінностях, ми б могли скоріше усвідомити всіх себе як єдиний народ» [18].

У цьому контексті визначаються головні проблеми громадянської ідентичності, зокрема, незавершеність формування української модерної нації («наші шляхи у стратегічному напрямі залишаються невизначеними. Ми багато в чому залишаємося людьми регіональних ідентичностей» [19]); феномен спадщини колоніального/неоколоніального часу – «починаючи від ментальних, глибоко підсвідомих настанов, які вкорінені в культурі повсякденності і сформувалися ще під час періодів поділу України між тими чи іншими державами і закінчуючи різними мірами економічної та культурної інтегрованості регіонів країни до колишнього «всесоюзного» (російсько-імперського) простору» [17]; проблема протидії зовнішньому цілеспрямованому розмиванню та деструкції української ідентичності («для досягнення своєї мети – інтеграції України чи її більшої частини до «руського мира» – режим Путіна використовує політичні, економічні, соціокультурні та інформаційні важелі» [17]); розмивання зсередини української ідентичності, насамперед, починаючи з 2010 р., за допомогою

системи освіти. Наслідком існування таких проблем стає неефективність будь-яких реформ проєвропейського спрямування.

Міркуючи на тим, що ж здатне сприяти формуванню громадянської ідентичності в Україні, на шпальтах «Дня» знаходимо – надання можливості всім охочим вивчити українську та ввійти в український культурний простір; здійснення інформаційної деколонізації; дефальсифікація історичної пам'яті [17]. Не менш важливим для ствердження громадянської ідентичності є вирішення проблем внутрішньоукраїнської інтеграції («в плані не тільки інформаційному та ментальному, але й інфраструктурному.... Українці, позбавлені можливості нормального пересування, дуже погано знають власну країну, що дуже сприяє діяльності пропагандистів сепаратизму і нацьковування регіонів один на одного» [20]); формування українського внутрішнього ринку («без такого ринку (отже і наявності масового платоспроможного покупця) всі розмови про демократію, реформах і європейському виборі залишаться не більше, ніж розмовами і гарними побажаннями» [20]); комплексне вирішення мовних питань, адже мова – це «надзвичайно важливі складові національного самовизначення, самовідновлення та самозростання. В національно-культурному, соціально-антропологічному та демографічному вимірах», «одне з найголовніших знарядь побудови національного інформаційного простору», «потужне національне виробництво: книжкове, газетне, кінематографічне (в тому числі і дубляж), телевізійне», «інструмент забезпечення панування того ж сакраментального «нового і праведного закону», якого ніяк не дочекається Україна [20]. Розв'язання цих проблем забезпечить (до)формування української ідентичності як повернення до європейських традицій.

Визначення змісту громадянської ідентичності як європейської ідентичності українців на сторінках «Дня» насичене іншим, ніж у «Дзеркалі тижня» чи «Голосі України»? контекстом. Ним є визнання не тільки історичної або культурної спорідненості українців та європейців, але й спорідненості у сьогоденні та майбутньому: «На ідеалістичному рівні потрібне гостре усвідомлення належності до співтовариства» [21]. Формуванню такого розуміння європейської ідентичності перешкоджає «дискусія з приводу європейської ідентичності України», яка ґрунтується на тому, що «затвердження своєї європейської ідентичності – це спосіб

відхреститися від свого радянського минулого й укріпити незалежність народу, який століттями перебував у залежності» [21]. На цьому тлі конструктивною видається надрукована позиція Сарміте Елерте, яка основним механізмом формування громадянської ідентичності вбачає, по-перше, суспільні медіа як гарантію надання громадянам правдивої інформації та забезпечення обміну думками, про яку повинна потурбуватися кожна держава; по-друге, фінансові інвестиції в культуру, мову, школи, що створює «своєрідну імунну систему, яка зможе протистояти ворогам» [22]. Отже, наведений вище перелік механізмів формування громадянської ідентичності поповнюється культурою як частиною фундаменту, що дозволяє нації та державі сформувати власну ідентичність.

Особливо слід наголосити на тому, що у 2014 р. проблема громадянської ідентичності сфокусувалася на питаннях ідентичностей кримчан. Зокрема, у виступі Президента України П. Порошенка на сесії Парламентської асамблеї Ради Європи, який був надрукований тільки на сайті «Голосу України», громадянська ідентичність розкривається через порушення прав громадян України, насамперед «національних меншин в окупованому Криму, де порушуються політичні, мовні та культурні права громадян. ... Кримські татари та етнічні українці є сьогодні об'єктом дискримінації. Щодня ми отримуємо нові повідомлення про порушення свободи слова та ЗМІ, прав на освіту, віросповідання, громадянство, проживання, працю, права власності на землю, доступу до охорони здоров'я і освіти» [23].

У іншому ракурсі подається проблема громадянської ідентичності у кримському вимірі на сторінках «Дня», де стверджується, що українська ідентичність як громадянська зберігається в двох формах, які часто накладаються на різницю поколінь. Для зрілих українців (віком від 40 років і старші), які проживають у Криму, ідентичність українця – це ідентичність етнічна, «яка традиційно реалізується в трикутнику: українська мова – релігія (українська церква) – історія і культура» [24], тоді як у середовищі молодих українців Криму (віком 20–30 років) в стадії активного формування перебуває зовсім інша, «українська громадянська ідентичність, яка більше фокусується на інтересах, соціальному порядку, правах людини, хорошому управлінні» [24]. Саме в існуванні двох форм громадянської ідентичності у населення Криму вбачається обмежена підтримка ідей Майдану. Спікерами Майдану в Криму частіше

були «люди з вираженою етнічною ідентичністю українця і відповідними озвученими в слоганах позиціями. При цьому людині з громадянським концептом цієї самої ідентичності українця або ж будь-якому іншому жителю Криму було доволі складно приєднатися до висловлюваного» [24]. Це приводило до того, що більшість кримчан визначали мітинги на підтримку Майдана в Криму як націоналістичні, а не громадські чи соціальні. Це стосується й гасла «Слава Україні! – Героям слава!», яке «абсолютно не несе етнічного «націоналістичного» навантаження для жителя центральних регіонів України» [24], проте в Криму визначався однозначно як націоналістичний, контекстуальний, пов'язаний із розвитком етнічної, але зовсім не громадянської самосвідомості.

Наступним напрямом дискурсу друкованих медіа, який ми розуміємо як показник формування громадянської ідентичності, є *конструювання смислів набуття громадянства іншої країни чи подвійного громадянства*. За результатами соціологічного опитування, проведеного Українським центром економічних і політичних досліджень, 52,7 % громадян України не відмовилися б від громадянства України заради отримання іншого громадянства (23,6 % – відмовилися б, причому на Заході України цей показник становив 17,5 %, а на Півдні – 27,8 %), але тільки 40,9 % не стали б отримувати, крім українського, громадянство іншої країни (найвищий показник зафіксовано у Центрі України – 48 %) [25; 26]. За 2013 р. громадянство України отримали близько 15 тисяч іноземців, серед яких найбільша кількість осіб є колишніми громадянами Російської Федерації – понад 3,8 тисячі [27].

На відміну від конструювання смислів громадянства України як громадянської ідентичності, яке в різних типах друкованих ЗМІ відбувається за різними принципами, конструювання смислів набуття громадянства іншої країни чи подвійного громадянства подається усіма типами ЗМІ змістовно тотожно, з різним рівнем актуалізації тих чи інших інформаційних приводів.

Насамперед, у друкованих ЗМІ активно обговорювалося питання наслідків отримання громадянами України другого громадянства, яке «Законом про громадянство» заборонене, однак відповідальність за порушення закону чітко не виписана. У ЗМІ констатується, що на Закарпатті подвійним громадянством нікого не здивуєш, адже чимало етнічних угорців мають подвійне громадянство. Подібна си-

туація і в Чернівецькій області та кількох районах Закарпаття, котрі межують з Румунією, де поширюється практика отримання громадянами України громадянства Румунії (у консульствах Румунії йдеться про «відновлення громадянства»). І Угорщина, і Румунія ухвалили закони про надання громадянства закордонним угорцям та румунам, при цьому румунський закон навіть м'якший, ніж угорський, оскільки не вимагає обов'язкового знання румунської мови [28].

Як констатація факту подається інформація, по-перше, про те, що Верховна Рада України у 2010 р. прийняла за основу проект Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо громадянства» (реєстр. №5318), яким пропонується встановити запобігання випадкам подвійного громадянства, а також обмежити деякі права громадян України, які одночасно перебувають у громадянстві (підданстві) іншої держави, та/або отримали дозвіл іншої держави на постійне проживання на її території чи оформили документи на виїзд на постійне проживання за межі України [29]; по-друге, що у 2014 р. в Україні можуть запровадити жорсткішу відповідальність для тих, хто отримав ще й громадянство іншої держави, але не повідомив про це відповідні органи [30]. Зміст цієї відповідальності – позбавлення волі на термін від трьох до десяти років або покарання штрафом на 100 неоподатковуваних мінімумів доходів – на тлі відсутності обов'язку жодної зі служб щодо виявлення громадян, які отримали паспорти іноземних держав, не видаються переконливим та не матимуть результатів. Про актуальність проблеми подвійного громадянства свідчить наявність в офіційних ЗМІ України протилежних позицій політичних партій щодо можливості отримання громадянами України подвійного громадянства: (1) позиція ВО «Свобода» – «Ухвалити новий закон про громадянство, який унеможливить практику подвійного громадянства» [31]; (2) позиція «Руського блоку» – забезпечити «Конституційне право на друге громадянство» [32]; КПУ – «подвійне громадянство в Україні допускається лише на підставі міжнародних угод» [33]. На нашу думку, актуалізація зазначеного питання «Руським блоком» та КПУ свідчить про наміри цих політичних сил підтримувати за допомогою цього дискурсу регіональні розколи, які стоять на перешкоді формуванню громадянської ідентичності, тоді як позиція ВО «Свобода» щодо подвійного громадянства є консолідуючою.

Більш виразною, такою, що виходить за межі констатації та набуває смислового ряду, є оцінка ЗМІ інавгураційної промови прем'єр-міністра Угорщини В. Орбана (2014), у якій він заявив про необхідність подвійного громадянства та автономії для угорців, що живуть, зокрема, і в Україні: «Ми розглядаємо угорське питання як європейське. Угорці, які живуть у Карпатському регіоні, мають право на подвійне громадянство, на права національної спільноти й на автономію» [34]. У цьому зв'язку, на думку прем'єр-міністра Угорщини, актуальним є «питання 200-тисячної угорської нацменшини в Україні», яка повинна отримати подвійне громадянство, всі громадянські права та право на самоврядування: «Такі наші очікування від нової України, яка формується і яка відчуває нашу підтримку в процесі побудови демократичного суспільства» [35]. На фоні сепаратистських виступів у східних областях держави, заява про необхідність чергової «автономії» викликала хвилю емоцій [36], однак на офіційному рівні Україна реагувала досить м'яко, «а кажучи по суті – ніяк. Вона проігнорувала визнання Угорщиною на офіційному рівні русинської національності, заплющила очі на угорський закон про подвійне громадянство, дія якого поширюється на закарпатських угорців, не звертає уваги на складання закарпатськими угорцями присяги на вірність Угорщині» [37]. Як державницьку позицію можна вважати надруковану у «Голосі України» позицію міністра закордонних справ 2007–2009 рр. В. Огризка: «Пану Орбану, думаю, добре відомо, що в Україні немає поняття «подвійне громадянство». І закликати країну надати його – означає вимагати ввести цей інститут. Це є втручанням у наші внутрішні справи» [36]. Отже, у дискурсі друкованих ЗМІ України ще раз була актуалізована проблема неврегульованості питання подвійного громадянства, яке неминуче порушує питання подвійної лояльності та подвійної громадянської ідентичності. Для України зміст проблеми наповнюється і тим, що подвійне громадянство фактично унеможливить ствердження української громадянської ідентичності.

Відреагували друковані ЗМІ України і на факт підписання президентом Польщі Б. Коморовським закону, який дозволяє подвійне громадянство як для громадян Польщі, такі і набуття польського громадянства громадянами інших країн як другого. Згідно з ним, для отримання польського громадянства тепер не потрібно відмовлятися від громадянства іншої країни, а громадянином Польщі

може бути визнана особа, що перебуває в країні мінімум три роки на основі дозволу на постійне перебування, має регулярні доходи і житло та знає польську мову. Читацька аудиторія мала змогу ознайомитися принаймні з двома протилежними оцінками наслідків підписання цього закону для України. Насамперед, це позиція МЗС України, у якій нагадується про наявність в нашій державі санкцій за подвійне громадянство та не вбачається «жодного антиукраїнського підтексту в цьому кроці, і взагалі лояльність державі визначається не громадянством, а тим, як людина почувається на території цієї держави, і тим, як вона вихована» [38]. Отже, наявність громадянства фактично не розцінюється як характеристика громадянської ідентичності. Друга позиція представлена думкою депутатів Луцької міської ради, які розцінюють польський закон як «загрозу Українській державі» в сенсі «фактичного зменшення кількості громадян України» [39]. Проте, зважаючи на відсутність масового набуття українцями польського громадянства як другого, ця проблема не набула активного обговорення у ЗМІ України.

Важливим аспектом медійного дискурсу подвійного громадянства є те, що на сторінках друкованих ЗМІ поширюється інформація про оцінку подвійного громадянства жителями тих регіонів України, де така практика є досить поширеною. Насамперед це стосується Закарпаття. Так, у матеріалах «Дзеркала тижня» розміщена інформація щодо використання угорських державних символів на території державних установ України. Ті представники виконавчої влади, які не належать до угорської меншини, вважають дії депутатів-угорців щодо ухвалення рішення про виконання гімну Угорщини на сесіях Берегівської районної ради некоректними: «Угорці завжди виконують свій гімн на національно-культурних заходах, жодних претензій до них ніхто ніколи не висуває... Але навіщо робити це в установі державної влади? Щоб налаштувати проти себе представників інших національностей? Адже в районі компактно проживають не лише угорці. Та й угорські українці, якщо на те пішло, не вимагають таких речей в Угорщині. А якби спробували вимагати, відповідь відома наперед...» [39]. На нашу думку, поширення інформації на шпальтах ЗМІ не тільки про факти порушення законодавства про громадянство України, але й про позиції, які засуджують такі дії, сприятиме формуванню громадянської ідентичності і на поліетнічних територіях, де смисли громадянської

ідентичності залежать і від обсягів політичної мобілізації етнічності. Наприклад, під час відвідин Ужгорода у 2009 р. угорський президент Ласло Шойом заявив, що українську мову в угорськомовних школах Закарпаття варто вивчати «за методикою іноземної», політизуючи тим самим угорців Закарпаття. Місяцем раніше подібне він оголосив у Будапешті в присутності тодішнього Президента України В. Ющенка, де «саморекламований творець «модернової нації» промовчав...» [40].

На тлі відсутності конкретних кроків української влади щодо унеможливлення набуття громадянами України подвійного громадянства епізодичне та уривчасте висвітлення цієї проблеми друкованими ЗМІ не сприяло формуванню оцінок щодо набуття подвійного громадянства як порушення закону, зокрема, і у жителів Чернівецької та Закарпатської областей, де така практика є найбільш поширеною. Навіть після анексії Криму, коли в ЗМІ почала більш активно обговорюватися проблема подвійного громадянства жителів Криму, інформація в друкованих медіа, як правило, стосується технічних процедур: «навіть затяті проросійськи налаштовані не поспішають розлучатися з українськими паспортами, оскільки в усіх документах банків, БТІ та інших установ зазначені дані українських паспортів» [41], а прийняття російського громадянства для тих, хто живе в Криму чи має власність там, оцінюється як «майже неминучість» [42]. На нашу думку, дана проблема, навіть у кримському контексті, повинна висвітлюватися комплексно та систематично.

Отже, подвійне громадянство є механізмом розмивання нації та держави в ситуації відсутності сформованої громадянської ідентичності, тому у друкованих ЗМІ має розміщуватися набагато більша кількість інформації про небезпеки, пов'язані з подвійним громадянством, особливо в ситуації анексії Криму та активних бойових дій сепаратистів у східних регіонах України.

Ще одним напрямом дискурсу друкованих медіа, який дозволяє оцінити смисли громадянської ідентичності, є *конструювання почуттів патріотизму та гордості за свою країну*. Фактичний стан війни з РФ посилив почуття патріотизму серед громадян України. Порівняно з 2005 р., у грудні 2013 р. кількість тих, хто вважає себе патріотом України, зросла з 74,8 % до 84,5 % (сума відповідей «так» та «скоріше так», яка на заході України становить

94,1 % при 3,1 %, яким важко відповісти) [43; 44]. Проте, що таке патріотизм і, найголовніше, як співвідноситься розуміння патріотизму громадянами та політичною елітою, залишаються відкритими питаннями. Зокрема, «з блакитного екрана часто чуємо гучні промови можновладців про справжній *патріотизм* та любов до своєї Батьківщини. Як послухаєш їх, то таке відчуття, ніби більшість добре знає лише сам термін «патріотизм», не до кінця розуміючи його значення» [45]. Справді за роки незалежності сприйняття громадянами України слова «патріотизм» пройшло всі стадії розвитку – від захопленого до агресивно-заперечливого та від абсолютно щирого притискання правої руки до серця під час виконання Державного гімну до майже цілковитої байдужності, що супроводжується скептичною посмішкою.

Конструювання смислів «почуття патріотизму» в українських друкованих ЗМІ відбувається у проблемному, часто дискусійному стилі. Свідченням цього є відсутність констатуючих наявність патріотизму в загальноукраїнському вимірі статей у всіх групах друкованих ЗМІ. Найчастіше почуття патріотизму вписується:

- По-перше, в контекст пошуку національної ідеї, виступаючи певним застереженням: «Коли чи не єдиними критеріями патріотизму виступають етноцентризм і україномовність, це загрожує новими лініями розмежувань, які й так уже перетворили наш політичний ландшафт на мінне поле» [46].

- По-друге, в контекст визначення суті української держави: «Навіть патріот сьогодні замислюється, а яку ж державу йому обстоювати? Якщо таку, що забезпечила розкішне життя олігархам, які заволоділи більшістю національного багатства, то у нього в душі все протестує» [47].

- По-третє, в проблему співвідношення національного і громадянського: «... коли інтимне – самоідентифікація – починає бути критерієм, котрий вносять у національний документ, це може призвести до дискримінації. Так можна примусово вносити й групу крові, колір очей тощо. Навіщо? Як патріот України, розумію, що питання української самоідентифікації, розвитку української культури – це актуально. Але використовувати для цього недемократичні інструменти на кшталт графі «національність», мені здається, не зовсім правильно» [48]. Під іншим кутом зору порушується це питання на сторінках «Дня»: «Український патріотизм

часто називають нацизмом. Чому так відбувається? Хто винен у тому, що молодше покоління вважає героїв визвольних війн зрадниками і бандитами? Хто повинен виховувати національну самосвідомість українців?» [49].

Однак, актуалізуючи низку важливих аспектів громадянської ідентичності за допомогою категорії «патріотизм», друковані ЗМІ України пропонують читачеві тільки вектор роздумів, вказуючи при цьому, що почуття патріотизму є невід'ємною ознакою людини та громадянина: «Націоналістом можеш ти не бути, та патріотом – зобов'язаний, а патріот, як розумним відомо, – то націоналіст-початківець» [50]; «Кажуть, людина народжується двічі: вперше – як жива істота, вдруге – як громадянин, патріот своєї країни та малої батьківщини» [51]; «у військового патріотизм, служіння Батьківщині має стояти вище від інших людських цінностей» [52]. У 2014 р. у друкованих ЗМІ з'являється орієнтація на розуміння патріотизму не тільки як явища зі сфери людської свідомості чи емоційного сприйняття своєї країни, але й як стимул до політичної дії («Переконуйте своїх друзів, сусідів, – закликав ректор ЛНУ імені Тараса Шевченка В. Курило. – Дев'яносто відсотків студентів нашого навчального закладу за єдину країну і ворожо ставляться до дій Росії. Саме зараз настав той час, коли треба виявити свій патріотизм» [53]), що дозволяє визначати патріотизм як інструментальну характеристику громадянської ідентичності.

Найбільш «вирішеним» для друкованих ЗМІ є питання необхідності патріотичного виховання: «головною метою у справі виховання молодого покоління є виховання громадянина-патріота і громадянина-трудівника» [54]; «навчання і виховання – це органічно єдиний процес формування людських, професійних і громадянських якостей фахівця, що має за мету підготовку високоосвічених спеціалістів з глибокою національною і патріотичною свідомістю ...» [55]. Водночас, у ЗМІ була розкритикована «Концепція загальнодержавної цільової соціальної програми патріотичного виховання населення на 2013–2017 рр.», яка не спирається на такі цінності, як національна ідея, національна культура, рідна мова, історія народу і держави, самовизначення, самоідентифікація, батьківщини (мала і велика), лідери та Герої народу, нації, держави, рідний край, місто, село. Так, «Дзеркало тижня» справедливо вказувало на те, що у громіздкій словесній конструкції назви відсутній навіть натяк на

національне, зате з'явилося «загальнодержавне», що актуалізує в пам'яті образи радянського минулого від «Мы, советский народ...» до формулювань, використаних у проекті документа, зокрема, наміри вживати заходів для «запобігання проявам дискредитації, девальвації патріотичної ідеї... у ЗМІ, творах літератури та мистецтва», під які можна підігнати все що завгодно [56].

Важливим смислом розуміння патріотизму як ознаки громадянської ідентичності наповнене обговорення названої вище Концепції на сторінках «Дня» – якщо держава вимагає від громадян любити Батьківщину, то це одна з ознак тоталітарної держави: «Можновладці намагаються ототожнюватися з державою – як це було в СРСР: соціалістичний лад – комуністична партія – Москва – Кремль – Леонід Ілліч Брежнєв. Ці ідеологеми зливалися в щось одне, і в цьому контексті громадяни не мали вибору: їх зобов'язували любити радянську Батьківщину, партію, Брежнєва... Я зовсім не думаю, що Українська держава повинна брати на себе обов'язок формувати патріотизм громадян. Це радше справа самих громадян, суспільства, яке має самоорганізовуватися» [57].

Зауважимо, що на сторінках офіційних та бізнес-видань не було опубліковано жодного матеріалу, присвяченого «Концепції загальнодержавної цільової соціальної програми патріотичного виховання населення на 2013–2017 рр.». Особливістю офіційних видань є систематичне подання інформації про історичних постатей, політиків та офіційних осіб як патріотів. Наприклад, у «Голосі України» за 2011–2014 рр. знаходимо 11 матеріалів, у яких здійснюється позиціонування персоналії як патріота. Серед політичних діячів – це Є. Коновалець – «великий український патріот, Борець і Провідник» [58]; В. Чорновіл – «знаний політик і патріот міг скласти конкуренцію будь-кому під час перегонів» [59]; С. Гуренко – «завжди і в усьому був прикладом, зразком безмежної вірності справі партії комуністів, її марксистсько-ленінському прапору, більшовицькому товариству. Перекопаний комуніст, патріот, інтернаціоналіст, невтомний трудівник і боєць» [60]. Історичні постаті представлені двома науковцями, які мали власну громадянську позицію, йдеться про М. Драгоманова, який «увійшов в історію як критик, фольклорист, *патріот* і непохитний борець за свободу Вітчизни. І. Франко і М. Павлик називали його своїм учителем. Ним він був і для Лесі Українки» [61] та А. Кримського,

який під впливом українських філологів «формується як творча особистість, патріот». Останній приклад є особливо важливим з позицій сьогодення, адже у наведених рядках листа А. Кримського до Б. Грінченка знаходимо ідеї про те, наскільки важливо усвідомлювати себе українцем у громадянському вимірі та ставитися до цього свідомо: «Я зрозумів, що мушу бути українофілом. І це я зрозумів цілком свідомо» [62]. Щодо позиціонування офіційних осіб як патріотів (П. Шпака – «він працював і діяв як вчений, державний діяч, керівник цілої галузі України, професіонал і патріот» [63]; А. Головіна – «один із найвпливовіших організаторів охорони конституційного ладу в нашій державі, за що здобув авторитет та повагу серед вітчизняних та закордонних колег як справжній патріот України» [64]; М. Шестопал – «педагог і патріот України» [65]), то воно має формальний та змістовно нерозкритий характер.

Починаючи з 2014 р. на сторінках видання починають писати про громадян України як патріотів, які не належать до перших трьох категорій. Контекстом згадувань переважно є анексований Крим: «Я (*боксер В. Ломаченко*) патріот своєї країни, вже протягом стількох років представляю Україну, піднімаю наш прапор, цілую його, – заявив Василь. – Я люблю свою країну, наших людей, тож навіщо мені змінювати громадянство? Тут я народився, тут і помру, напевно» [66]; «Тут мій дім, тут народилися мої діти. І паспорт я не змінюватиму. Я українець (*боксер Усик*), а Крим – це Україна», – заявив патріот, улюбленець наших уболівальників [67]; «Росіянин за національністю, український патріот за духом Володимир Чермошенцев» [68] (*переселенець до м. Тернопіль*); «справжній герой і патріот України» [69; 70] (*Ю. Мамчур, полковник Повітряних сил України*).

Водночас, смислове наповнення почуття патріотизму як елементу громадянської ідентичності, що поширюється друкованими ЗМІ України, обмежує читацьке сприйняття категорії «патріотизм» як цілісної, в сенсі «патріот України» або «український патріот». Свідченням цього є співвідношення згадувань у текстах статей словосполучень «патріот України» та «патріот» у регіональному чи місцевому вимірі. Здійснений аналіз друкованих ЗМІ вказує на широке представлення останнього варіанта інтерпретації патріотизму у всіх типах видань. Зокрема, у дискурсі «Голосу України» по-

ширення набули вислови: «патріот рідного краю» [71]; «справжній, а не показний патріот Карпат» [72]; «якщо ви патріот Кіровограда, відмовтеся від земельних ділянок у лісопарковій зоні!» [73]; «Він не зараховує себе до опозиції, швидше, до впевнених центристів і регіональних патріотів і збирається обстоювати у Верховній Раді саме інтереси Дніпропетровська» (*ідеється про кандидата в народні депутати Загіда Краснова*) [74]; «Шуляк – палкий патріот Хмельниччини і за станом душі, і за статусом»: старійшина депутатського корпусу області [75]; «великий патріот міста (Києва) Іван Парникоза» [76]. Усі наведені приклади не супроводжуються, навіть контекстуально, ідеєю, що місцевий патріотизм у громадянському вимірі неможливий без патріотизму загальноукраїнського рівня.

Аналіз дискурсу друкованих ЗМІ України засвідчує, що регіональний патріотизм, який, на нашу думку, не сприяє формуванню і ствердженню громадянської ідентичності, підкріплюється практичним виконанням різного роду проектів (регіональна програма «Патріот Луганщини», що фінансується облрадою» [77]; фонд «Патріот Запоріжжя» [78]) та символізацією на місцевому рівні (орден «патріот Гуцульщини» [79]; медаль «патріот України» [80]).

Зовнішня військова агресія та сепаратистські настрої спричинили «розквіт патріотизму» [81], що більшою мірою виявляється на символічному рівні – вже ніхто не дивується жовто-блакитним стрічкам, пов'язаним на сумках та рюкзаках, а національні прапори дедалі частіше з'являються на автівках та балконах багатопверхівок. Однак ствердження патріотизму неможливе без чіткої політики формування моделі української громадянської ідентичності як частини розвитку країни в гуманітарній сфері.

Щодо конструювання смислів України як Батьківщини у друкованих ЗМІ, то слід вказати на неувважність до цієї проблеми. Незважаючи на доволі часте використання поняття «Батьківщина» в широкому та вузькому сенсах, його смисли не визначаються. Результати ж соціологічного опитування, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова, засвідчують, що починаючи з кінця 2013 рр. показники сприйняття громадянами України як своєї Батьківщини зросли. Незважаючи на те, що кількість тих, хто не сприймає Україну як свою Батьківщину, у центральному регіоні України збільшилася до 3,9 % (у 2007 р. – 0,6 %), південному – до

9,5 % (у 2007 р. – 6,5 %), східному – до 5,9 % (у 2007 р. – 4,7 %), загалом по Україні цей показник зріс до 99,2 % (у 2007 р. – 97,7 %) [82; 83], насамперед за рахунок західних областей України та тих, хто у попередні роки вагався з відповіддю. На тлі наведених результатів ризику від неувважності ЗМІ до конструювання смислів України як Батьківщини є мінімальними.

Отже, усвідомлення людиною своєї належності до певної держави, спільноти громадян є основою громадянської ідентичності, за допомогою якої відбувається засвоєння норм, цінностей, стереотипів політичної участі, традицій політичної культури. Змінюючись разом зі зміною характеру політичних відносин, громадянська ідентичність незмінно формується та реалізується через ставлення людини до свого громадянства, оцінку можливостей та потреб набуття громадянства іншої країни чи подвійного громадянства, сприйняття/несприйняття країни проживання як своєї Батьківщини, наявності/відсутності почуттів патріотизму та гордості за свою країну. Саме ці характеристики громадянської ідентичності є тим предметним полем дискурсу ЗМІ України, які наповнюють смислами «абстрактну» громадянську ідентичність та відтворюють її існування у політичному просторі та часі. Здійснений аналіз конструювання смислів громадянської ідентичності друкованими ЗМІ України засвідчує, що 1) конструювання смислів громадянства як громадянської ідентичності відбувається за допомогою категорій «мова», «національна ідентичність», «регіональний розкол», «цивілізаційний вибір», «геополітичний вимір», «історична пам'ять», «європейська ідентичність», які формують комплекс проблемних питань сфери громадянської ідентичності; 2) конструювання смислів набуття громадянства іншої країни чи подвійного громадянства здійснюється за допомогою оцінок дій інших держав щодо громадян України та інтеграцією в масову свідомість ідеї про деструктивний характер подвійного громадянства для (до)формування громадянської ідентичності в Україні; 3) конструювання почуттів патріотизму та гордості за свою країну відбувається у вигляді дискусій та окреслення смислів, контекстом яких є «пошук національної ідеї», «суть української держави», «національне та громадянське», «патріотичне виховання», «регіональний та національний патріотизм»; 4) конструювання смислів України як Батьківщини дослідженням не зафіксовано.

Символічна репрезентація громадянської ідентичності в друкованих ЗМІ України

Досліджуючи символічну репрезентацію громадянської ідентичності в друкованих ЗМІ України, розумітимемо її як можливість ЗМІ за допомогою комунікативних стратегій медіа-дискурсу презентувати образ нашої держави за допомогою політичних символів, які надають громадянській ідентичності чітких впізнаваних обрисів. Інструментальними маркерами символічної репрезентації громадянської ідентичності виступатимуть: по-перше, політичні свята (для нашого дослідження – День Незалежності, День Конституції), які є тим інструментом символічної політики держави, що стимулює громадянську солідарність та від моменту запровадження потенційно сприяє не тільки формуванню, а й проявам громадянської ідентичності у вигляді політичних дій; по-друге, символічні атрибути державності (Прапор України, Гімн України, Герб України, що як загальноновизнані та однаково інтерпретовані символи є основою стабільної символічної репрезентації громадянської ідентичності. Зважаючи на те, що у першій частині дослідження ми визначили маркери, що вказують на процес конструювання смислів громадянської ідентичності в друкованих ЗМІ (громадянство; набуття громадянства іншої країни чи подвійного громадянства; почуття патріотизму та гордості за свою країну; Україна як Батьківщина), вважаємо за доцільне дослідити, чи використовуються конструйовані смисли громадянської ідентичності в її символічній репрезентації.

Політичні свята як механізм символічної репрезентації громадянської ідентичності. Політичні свята є тим «пам'ятним механізмом у часі та просторі, який укріплює національну ідентичність» та символізує, хто «Ми» є і як «Ми» такими стали [84, с. 1]. Основними політичними святами, які увібрали в себе увесь спектр значень громадянської ідентичності українців, є День Незалежності України (24 серпня) та День Конституції (28 червня). Започаткування святкування Дня Незалежності України саме 24 серпня відбулося у 1992 р, коли, «Зважаючи на волю українського народу та його одвічне прагнення до незалежності, підтверджуючи історичну вагомість прийняття Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року», постановою Верховної Ради України

цей день набув статусу «державного загальнонародного свята України» [85]. Того самого року розпочався процес формування державної політики інформаційного супроводу друкованими ЗМІ України відзначення Дня Незалежності України. Спершу, постановами ВРУ було визначено «запропонувати» (1992) [86], згодом «рекомендувати» (1993) [87] засобам масової інформації широко висвітлювати значення цієї події в житті українського народу та її святкування. Зі зміною конституційної моделі, завдання ЗМІ щодо відзначення Дня незалежності визначалися президентською гілкою влади, переважно як «забезпечити висвітлення підготовки до 6-ї річниці незалежності України, роз'яснення внутрішньої і зовнішньої політики нашої держави» (1997) [88] або «забезпечити широке висвітлення заходів з підготовки та відзначення 15-ї річниці незалежності України» (2006) [89]. Наголосимо, що починаючи з 2007 р. друковані ЗМІ як механізм поширення інформації про політичне свято Дня Незалежності фактично випадають зі спектра державних механізмів формування громадянських ідентичностей, основна увага акцентується на символічній репрезентації незалежності України засобами «проведення тематичних радіо- і телепередач, виступи провідних учених, громадських діячів, показ кращих фільмів українського кінематографа» (2007) [90]. Концептуально, ця тенденція зберігається і сьогодні, понад те, завдання Державного комітету телебачення і радіомовлення України, який регулює весь інформаційний простір України у президентських указах 2013 р. [91] та 2014 р. [92], має однакове формулювання: «забезпечити висвітлення, у тому числі за кордоном, заходів з підготовки та відзначення 22-ї річниці (2014 р. – 23-ї річниці) незалежності України, організувати проведення тематичних радіо- і телепередач» [91]. На тлі наведених вище показників, які демонструють збереження довіри та інтересу до друкованих ЗМІ, нехтування цим механізмом поширення символічної репрезентації смислів громадянської ідентичності, видається необґрунтованим.

Сьогодні понад 50 % громадян України визнають День Незалежності України справді великим святом (20,0 %) або звичайним святом, як і інші офіційні свята (46,1 %); для 27,2 % – це не свято, а звичайний вихідний день; 4,3 % не визнають День Незалежності святом та вважають, що цей день повинен бути робочим [93]. Але для 46,0 % мешканців Півдня України та 42,7 % мешканців Сходу

День Незалежності України є/був не святом, а звичайним вихідним днем (для порівняння – в Західному регіоні України кількість громадян, які дотримуються подібної позиції, становить 16,1 %) [94]. Зауважимо, що, аналізуючи ставлення українців до Дня Незалежності, зафіксованого дослідженням Центру Разумкова у 2013 р. на сторінках «Дзеркала тижня», наголошується, що воно «має засмутити скульпторів вітчизняної державності. Лише трохи більше ніж 15% вважають цю дату великим святом. Близько 30% вдоволено сприймають його як зайвий вихідний. Майже 46% ставляться до нього так само, як і до інших офіційних торжеств. Тобто, з відомою часткою байдужості й наростаючою часткою роздратування» [95].

Структура інформаційного масиву друкованих ЗМІ як засобу «транспортування символів» [96, с. 86], предметом якого є День Незалежності України, представлена трьома типами повідомлень: (1) офіційні вітання; (2) громадська думка; (3) редакційна позиція – які традиційно з'являються на шпальтах періодики напередодні політичного свята. Проаналізуємо особливості репрезентації громадянської ідентичності на рівні окреслених типів повідомлень.

Насамперед звернемося до вивчення опублікованих виступів офіційних осіб, які, по-перше, окрім «Урядового кур'єра» та «Голосу України», були надруковані тільки у 2011 р. у «Дзеркалі тижня» (у № 29 за 22–29 серпня 2014 р. цього періодичного видання вітання Президента та Прем'єр-міністра відсутні); по-друге, в «Урядовому кур'єрі» друкувалися вітання тільки Прем'єр-міністра. Отже, громадянин України, який матиме наміри прочитати вітання політичних лідерів національного рівня, не зможе зробити це, звернувшись до одного періодичного видання будь-якого тематичного спрямування. По-третє, у період 2010–2013 рр. тільки у двадцяту річницю незалежності України (варто ще раз наголосити, що йдеться про *надруковані виступи*), це політичне свято було визначене саме в категоріях свята: «Щиро вітаю народ України з великим національним святом – ювілеєм Незалежності України!» [97]. Таке звернення повторилося у 2014 р. – «У день національного свята ми звертаємося до пам'яті поколінь українців, які пройшли цією землею перед нами, які боролися, творили і наближали нашу Незалежність» [98].

У офіційних виступах громадянство як маркер репрезентації громадянської ідентичності на символічному рівні політичного

свята Дня Незалежності України розкривається через поняття «*дорогі співвітчизники!*» [98; 99], яким традиційно розпочинаються всі офіційні промови; *громадянин* («Я хочу, щоб кожен громадянин України знайшов достойне місце в цій найважливішій для нашого народу справі [творення нової України]» [100]; «Запорука державо-творчого успіху – у суспільній злагоді, творчому об'єднанні зусиль мільйонів громадян вільної та незалежної України» [99]; *сини й доньки* («Впродовж віків найкращі доньки та сини України мріяли про незалежну країну, в основі якої є свобода, гуманізм та демократія» [101]); *люди* («... незалежно від подій у державі люди працювали, виховували дітей і сподівалися на достойне життя, сильну та справедливую владу» [101], «Зі святом незалежності Вас, дорогі люди України!» [97], «Запорукою успіху вбачаю найбільше багатство України – її людей ...» [97]); *українці* («Кожен із нас чітко усвідомлює, яку країну ми разом будемо. Це – сучасна, демократична, правова, високотехнологічна і розвинена держава, яка є невід'ємною складовою європейського цивілізаційного простору. І ця мета об'єднує всіх українців, незалежно від політичних уподобань чи віри» [102]). Але контекстуально жодне звернення в офіційних промовах не насичене громадянським змістом, не актуалізує емоційного зв'язку між громадянами та державою, що підтверджується і наведеним вище розмаїттям семантичних форм звернень. Приміром, в США традиційне звернення *американський народ* актуалізує саме громадянську ідентичність, і будь-яке інше звернення на офіційному рівні передбачає різні категорії американських громадян.

Так само в офіційних промовах не зазнає символічної репрезентації такий маркер громадянської ідентичності, як патріотизм. Можна навіть стверджувати, що упродовж 2011–2013 рр. апеляція до патріотизму як символічного зв'язку з нацією, державою, країною свідомо була вилучена з офіційного дискурсу. Натомість, у офіційних промовах лідерів держави, присвячених Дню Незалежності України, активно використовувався свого роду сурогатний заміник патріотизму – поняття *прагматичні цінності* (*національний прагматизм*). Національний прагматизм пропонувалося розуміти як платформу дій влади («Ми стоїмо на платформі національного прагматизму і відстоюємо в першу чергу інтереси нашої країни, українських громадян» [101]), яка ґрунтується на інтересах

громадян України («Національний прагматизм, в основі якого закладено інтереси українського громадянина, – це наш дороговказ у побудові відносин із іншими державами» [102]) та зорієнтована у площину зовнішньої політики («Сьогодні Україна будує не запозичену з міфів ідею, а державу, що твердо спирається на прагматичні цінності, відстоює свої інтереси у глобалізованому світі і зберігає своє унікальне обличчя» [100]). Як опосередковану актуалізацію почуття патріотизму можна визначити використання категорії *любов до країни* («Ми любимо нашу країну. Український народ за ці роки не раз демонстрував свою мудрість та толерантність. Тож бережімо один одного, адже Україна – це всі ми!» [101]) та *любов до рідної землі* («Нехай не вичерпується джерело Вашої [а чому не Нашої, чи Нашої з Вами? – Н. Р.] віри, надії і любові до рідної землі, енергії і впевненості у власних силах» [99]).

Офіційний дискурс політичного свята передбачає достатньо високий рівень емоційності, яка має виконати функцію суспільної інтеграції на символічному рівні. Одним з понять, що має емоційне навантаження та водночас є маркером репрезентації громадянської ідентичності, є поняття «*Батьківщина*». Саме воно вбирає в себе всі формальні та неформальні аспекти ідентифікаційного зв'язку з конкретним суспільним та політичним простором, що сприймається як *Мій/Наш*. Однак у офіційних привітаннях з нагоди Дня Незалежності України тільки одного разу було використано поняття «*Батьківщина*» – у контексті зовнішньополітичної ідентифікації: «Звичайно, нам потрібно ще багато зробити, щоб Батьківщина увійшла до числа найрозвиненіших країн світу ...» [97]. В усіх інших контекстах використовується термін *держава*, при чому домінують контексти минулого України («Наша молода держава пройшла непростий шлях становлення» [100]) чи майбутнього («Наша мета – сильна європейська демократична держава, яка підносить, гідно захищає і забезпечує права та свободи своїх громадян» [100]; «Наша держава росте, відкриває для себе нові можливості та перспективи» [99]). Навіть поодинокі згадування теперішнього не вкладені у стверджувальні форми, а відсилають до минулого: «Ми будуємо державу. Ту, про яку мріяли наші попередні покоління» [101], що проковує питання – а чи мріє про Українську державу теперішнє покоління, насамперед її політична еліта.

У офіційних вітаннях з нагоди Дня Незалежності України, надрукованих у ЗМІ у серпні 2014 р., з'являються символи емоційного ряду, які невід'ємно пов'язані з необхідністю нашої країни захищатися від зовнішньої агресії – *подолання ворога* («Український народ переміг диктатуру, яка здавалася нездоланною. Він, безсумнівно, здолає не лише агресора та його поплічників, а й корупцію, некомпетентність, нехлюйство»); *віра в перемогу* («У нас все вийде. Тому, що ми – народ. Тому, що ми у себе повірили»); *пам'ять та слава героям* («Вічна пам'ять нашим воїнам, які полягли за свободу нашої країни. Слава нашим героям!» [98]).

Отже, здійснений аналіз офіційного дискурсу політичного свята Дня Незалежності України, який частково представлений у друкованих ЗМІ України, вказує на: (1) обмежене використання маркерів громадянської ідентичності в офіційних промовах, відхід від чого почався у 2014 р.; (2) відсутність розуміння політичною елітою себе як частини української громадськості у 2010–2013 рр. (на це вказує домінування використання понять *Ваша/Ваш* поряд з *Ми* (в сенсі влада) та обмежене використання понять *Наша/Наш*), що фактично не дозволяє розуміти опубліковані офіційні промови як джерело формування та символічної репрезентації громадянських ідентичностей в Україні. Зауважимо, що у вітанні А. Яценюка з нагоди 23 річниці Незалежності України жодного разу не використано поняття *Ми* з будь-яким смисловим навантаженням, зокрема, і в сенсі влади чи політичної еліти.

Традиційно напередодні святкування Дня Незалежності на сторінках друкованих ЗМІ України друкуються численні оцінки громадян України як факту незалежності України, так і 24 серпня як політичного свята. Здійснений аналіз друкованих ЗМІ України засвідчив, що смисли, які вкладаються громадянами у зміст політичного свята День Незалежності України, у період 2010–2014 рр. були надруковані тільки на сторінках офіційних та масових видань, аналітичні та бізнес-видання такої інформації не подавали. Громадські оцінки Дня Незалежності містять прямі посилання на цей день як на політичне свято – «Сердечно вітаю Вас із найбільшим національним святом українського народу – Днем Незалежності України! День Незалежності України – подія велика і свята» [103]; «Сьогодні Україна святкує своє національне свято: 22-гу річницю своєї Незалежності.

У цей важливий момент національного святкування я дуже рада передати свої найтепліші вітання українському народові» [104]; «Переконали, що для більшості українців День Незалежності – значуще загальнонародне свято, яке дає нам можливість відчувати себе єдиною нацією. Для мене це особисте свято, рівнозначне за відчуттями і сприйняттям власному дню народження...» (генеральний директор ВАТ «Запорізький металургійний комбінат «Запоріжсталь») [105]; «День Незалежності України у моїй родині відзначають на рівні з Різдвом Христовим та Великоднем» (консультант підприємства «ЗахідЕкоГруп») [105].

Зважаючи на те, що національні політичні свята як механізм конструювання та символічної репрезентації громадянських ідентичностей є відображенням суспільно-політичної динаміки, важливим є визначення смислового наповнення свята День Незалежності України громадянами нашої держави, опублікованих на сторінках періодичних видань. Отже, День Незалежності – це:

– *Свято, що символізує боротьбу*: «Наша історія це – боротьба за незалежність, тобто жити так, як бажає народ, а не терпіти над собою зверхність наших сусідів близьких чи далеких, зі Сходу чи Заходу» [106]; «Дехто й досі говорить, що, мовляв, незалежність легко дісталася українцям. ... Насправді українці віддали за незалежність стільки життів, як мало який інший народ Європи» [107].

– *Свято, що символізує досягнення*: «А позитив я бачу в тому, що Україна 22 роки тому здобула свою незалежність, а отже, й право на нормальний розвиток, зростання, й згодом, на інтеграцію до Євросоюзу» [108]; «Найціннішим та найвагомішим досягненням нашої незалежності вважаю набуття справжньої свободи, відродження української духовності, самосвідомості народу» [105]; «Незалежність дала мені найнеобхідніше ... – свободу» [105]; «Незалежність України подарувала нам визнання у світі, досвід демократичного устрою» [109].

– *Свято, що символізує краще майбутнє*: «Добре те, що в нашої країни 22 роки тому з'явився шлях, який відкриває Україні дорогу до майбутнього, але яким буде це майбутнє, залежить виключно від нас самих» [108]; «Сьогодні наше завдання – зробити усе заради наповнення незалежність справжнім змістом, докласти

максимум зусиль і снаги, щоб наблизити пору розквіту нашої Вітчизни» [103];

– *Свято, що актуалізує проблеми:* «Здобуття незалежності 1991 року не означає, однак, що боротьба за повну незалежність, зокрема економічну й духовну, закінчилася» [106]; «Перш за все потрібно преображення людини, її мислення й дії. Ґрунтового відновлення потрібно нашим українським родинам» [103]; «Хотілося б, щоб ми швидше піднімалися, відроджували свою мову, культуру, традиції» [110]; «Діставши можливість вільно мислити, вільно висловлюватися на будь-які теми, ми не навчилися культури мислення й висловлювання» [108]; «Наша країна не звикла самотійно розв'язувати свої проблеми. Вона постійно сподівається на те, що хтось зробить це за неї, хтось позичить грошей, хтось продасть газ за низьку ціну, а такого не буває» [108]; «Гірко нині бачити зневагу й ненависть до українського слова, історії, традицій. Щось не те і не так будуємо, браття!» [109]; «По суті, головна проблема незалежності України полягає в тому, що народ досі не став господарем на своїй землі. Громадяни ще навіть не знають, що таке – смак справжньої незалежності, коли із символів вона переходить у персональний зміст» [107]. Саме остання позиція вказує на те, що громадяни України відчують проблему несформованості своєї громадянськості, опосередковано вказуючи на те, що саме вона є проблемою розвитку Української держави.

Отже, зі спектра наведених смислів громадянської ідентичності, що набувають символічного значення під час святкування Дня Незалежності України, найбільш варіативним, а отже, й важливим для розуміння себе як громадянина України є смисл «свято, що актуалізує проблеми». Безапеляційна громадянська ідентичність зафіксована нами тільки у твердженнях, що належать українській молоді: «кого з моїх однолітків здивує жовто-блакитний прапор чи гімн П. Чубинського? Однак, вивчаючи історію нашої країни, розумію: не можна сприймати це як належне. Моя Батьківщина – Україна. Моє покоління об'єднує національна свідомість. Хоч би де була, завжди плекатиму в собі почуття належності до українського народу» [109] (Харків); «За часів Незалежності перед моїм поколінням відкрилися нові обрії для самоствердження – в навчанні, бізнесі, кар'єрі, у побудові вільного життя не в чужих краях, а на рідних теренах» [109] (Чернівці); «Я

навіть не можу собі уявити, що колись був час, коли Україна була частиною Російської імперії або Радянського Союзу, напевно, тому що в той час я не жила. Я народилася в незалежній, вільній країні й вдячна за це Богові» [108]. На нашу думку, зафіксоване позиціонування власної громадянської ідентичності саме серед представників молодого покоління вказує на те, що для нього громадянська ідентичність інтегрована в політичну свідомість у процесі первинної політичної соціалізації.

Щодо редакційної позиції, яка традиційно з'являється на шпальтах періодики напередодні політичних свят, то її поява характерна для офіційних, аналітичних та масових видань. Наприклад, напередодні Дня Незалежності 2013 р. «Урядовий кур'єр» концентрує свій погляд на найважливіших здобутках України за всі роки незалежності: президентська держава; без'ядерний статус; перше «золото» Олімпіади; своя антарктична станція; Конституція; власна валюта; «великий договір» з Росією; перший космонавт; єдиний податок; немає колгоспів; морський старт (плавучий космодром для запуску ракет «Зеніт-3SL»); кардіохірургія для новонароджених; Клички зібрали пояси; вершина Євробачення; щоб народжували (допомога при народженні дитини); Золото Канн; ЗНО замість вступних іспитів; нарешті в СОТ; старт адмінреформи; житло стає доступнішим; з інтернатів – до сім'ї; Євро-2012 [111]. Цей перелік пропонується як впізнаваний кожним українцем маркер символічної репрезентації громадянської ідентичності. Проте з наведеного переліку, тільки маркери «Клички зібрали пояси», «вершина Євробачення», «Євро-2012» символічно зв'язують громадянина з державою, оскільки саме вони свого часу потужно актуалізувалися в інформаційному просторі України.

Дискурс свята День Незалежності України, характерний для «Дзеркала тижня», особливо періоду 2010–2013 рр., не створює підстав для того, щоб українці пишалися своєю країною. Стверджуючи, що у більшості громадян України «цей синьо-жовтий день календаря викликає не більше емоцій, ніж День працівника вітчизняної харчової промисловості або Міжнародний день ліквідації рабства» [95], на сторінках щотижневика ставиться питання – «Що нас єднає? Конституція? Покалічена, осквернена, ніким не виконувана і всіма проклята? Мова, яку дозволено ігнорувати,

перекручувати, називати телячою й заперечувати сам факт її існування? Герб, що ось уже п'ятнадцять років чекає законодавчого затвердження? Історія, яка так і не написана, але вже всіх пере-сварила? Церква? Яка саме? Можливо, державний прапор?» [112]. Ми погоджуємося з редакторською позицією, що поширення й ствердження громадянських ідентичностей має ініціюватися політичною елітою («Відсутність страху перед великими завданнями, дерзновенність задуму, щира впевненість в успіху, яка заражає всіх довкола і в природний спосіб створює те, що має називатися елітами» [95]), але за тривалої відсутності в країні дієвої в інтересах нації політичної еліти ці функції мають активно виконувати інститути громадянського суспільства та ЗМІ. Проте «Дзеркало тижня» у своїх глибоко аналітичних, проблемних статтях вдається до ото-тоження країни (Батьківщини) та політичного режиму, що робить неможливим репрезентацію громадянських ідентичностей – негативне ставлення до політичного режиму підсвідомо формує негативне ставлення до країни (Батьківщини) та не сприяє сприйняттю символів громадянських ідентичностей, до яких належать і політичні свята. Наприклад, 2012 року видання надрукувало результати соціологічного дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи», але стиль подання інформації, що супроводжувалася надто великою кількістю метафор швидше вказує на скептично-негативне ставлення до режиму В. Януковича, ніж на характер громадянських ідентичностей, сформованих/ несформованих за період незалежності [113]. У № 29 за 2014 р. «Дзеркала тижня. Україна» матеріалів з вітаннями з нагоди Дня Незалежності не розміщено. Редакція розміщує статтю, яка опосередковано провокує читача до роздумів – чи варто ідентифікувати себе з залежною державою? Відповідь ствердна («24 серпня – День незалежності громадян від залежності держави. День незалежності людей дії: тих, які воюють, які рятують, які дають прихисток, які генерують реформи, які пропонують виходи, які проводять розслідування злочинів старої і нової влади, які заявляють про здирництво, які не дають хабарів. Це День людей, які відмивають, чистять, ремонтують те, що вони готові фарбувати в кольори українського прапора»), але відкритим залишається питання незалежності України – «У переддень Дня незалежності ми переживаємо найбільшу їй загрозу. І не

тільки тому, що йде війна, а тому, що на самовизначення нашої країни як ніколи намагаються впливати майже всі значимі світові столиці» [114].

Порівняно з урядовими та аналітичними друкованими ЗМІ, масовий суспільно-політичний «День» на своїх шпальтах пропонує механізми символічної репрезентації громадянських ідентичностей, зорієнтовані на їх інструментальне використання громадянами.

По-перше, подібно до усіх «цивілізованих країн, де День Незалежності – одна з найбільш значимих дат у календарі», пропонується «заповнювати вакуум державницьких та патріотичних настроїв шляхом виробництва якісного контенту, передовсім, телевізійної документалістики. ... цілком очевидно – що і як громадяни думають, говорять, як вони сприймають дійсність, якою бачать свою роль у країні, а країни – у світі та, зрештою, за кого завтра осмислено проголосують – значною мірою залежить від того, чим їх сьогодні «годують» на ТБ» [115]. Зважаючи на те, що у 2013 р. передачі подібного характеру були запропоновані тільки трьома українськими каналами – УТ-1, «Інтер», «5 канал» – журналісти звернулися до медіа-експерта О. Довженка з проханням пояснити таку неухважність українських телевізійників до трансляції передач, що формують та стверджують, підживлюють громадянську ідентичність. Нагадаємо, що згідно з президентським указом 2013 р. щодо святкування Дня Незалежності України, саме на телебачення покладалося завдання інформаційного супроводу цього свята. Однак О. Довженко вважає, що потрібно розділяти свята і знакові дати: «Прикладом світських свят для українців є лише Новий рік. День Незалежності чи День Конституції України – це лише знакові дати. У суспільстві не з'явилося жодних знакових ритуалів, пов'язаних із цими датами, і я не думаю, що колись з'являться. А оскільки на комерційних телеканалах працюють люди з тверезим розрахунком, то вони розуміють, що якщо для їхньої аудиторії це звичайний день, відповідно мають працювати тематичні й жанрові преференції звичайного вихідного дня. Канали з патріотичним «продуктом» у цей день, на жаль, просто не будуть дивитися» [115]. Така відвертість експерта провокує думку, що телерадіопростір України не зацікавлений в інформаційному підживленні громадянських ідентичностей, їх актуалізації тощо. Проте телевізійний ефір Дня Незалежності України 2014 р. наочно продемон-

стрував важливість трансляції телепередач, що насичені смислами та символами української державності, що є прямими маркерами громадянської ідентичності. І найголовніше, глядацька аудиторія дивиться «канали з патріотичним «продуктом»».

По-друге, масово демонструвати символи громадянської ідентичності під час політичних свят. Зокрема, за ініціативи видання «День» (2013) було запропоновано демонструвати свою громадянську ідентичність на символічному рівні саме в День Незалежності України. Напередодні редакція провела опитування в різних містах України, результати якого були надруковані на шпальтах видання. Опитувані були однотайні в оцінках необхідності такої символізації громадянської ідентичності під час політичного свята, наголошуючи, що «Вдягти вишиванку – означало задекларувати свою громадянську позицію»; «Кожен свідомий громадянин України розуміє, що День Незалежності – це свято, атрибутом якого обов'язково має бути деталь-символ належності до великої нації українців»; «Нам потрібно об'єднувати країну цими символами [вишиванка та українська мова], а не протиставлятися ними»; «Ініціатива газети «День» запропонувати українцям ідентифікувати себе з вишиванкою в День Незалежності є дуже вдалим способом продемонструвати реальну кількість небайдужих»; «День Незалежності – це якраз те свято, коли варто вдягнути вишиванку без зайвих роздумів»; «Є символи, які визначають ідентичність народу, належність до одного кореня, його культурний рівень»; «Коли як не в День Незалежності кожен українець може підкреслити своє ставлення до Батьківщини, виказати їй своє шанування»; «Ідея вдягти вишиванку на День Незалежності є своєчасною. Навіщо створювати ці ідентифікатори штучним шляхом, якщо можна згадати і повернутися до вже існуючих?» [116]. Наведені позиції громадян засвідчують, що позиція медіа-експерта щодо недоречності трансляції телевізійних передач патріотичного змісту, зорієнтованих на підкріплення громадянських ідентичностей у святковий День Незалежності України, є такою, що не відповідає інтересам частини громадян. Безумовно, телевізійна аудиторія, так само, як і читацька аудиторія друкованих ЗМІ, має достатньо визначену цільову аудиторію зі своїми вимогами до інформаційного продукту, проте державне політичне свято (один день на рік), так само як

актуалізує потребу одягнути вишиванку, актуалізує потребу отримання інформації, яка стверджує громадянські ідентичності.

Зауважимо, що в останньому випуску напередодні Дня Незалежності України 2014 р. «День» відійшов від традиційної структури свого медіа-дискурсу. Насамперед йдеться про відсутність вітань та надрукованих позицій громадян України з оцінками цього політично свята, в яких віддзеркалюються смисли громадянської ідентичності. Натомість, на шпальтах видання розміщено дві позиції, які є до певної міри опозиційними одна одній в оцінках того, що таке незалежність для України в умовах зовнішньої агресії та анексії. Зокрема, друкуючи позицію співголови Польсько-російської групи зі складних питань А. Ротфельда (*«З'явилося нове явище: українське суспільство віднайшло відчуття власної ідентичності, власних цілей та амбіцій. Воно буде готове заплатити високу ціну за власний вільний вибір шляхів сучасного розвитку. Однак ці зміни вимагають часу. Жодних видовищних рішень не буде, нічого не відбудеться відразу»* [117]), редакція розміщує статтю С. Тримбача «Держава/недержав», яку автор починає словами «Відзначатимемо 23-тю річницю Незалежності Української держави», а завершує «І нині ми практично не бачимо того, що відбувається на Донбасі. ... А що показувати? Як крадуть під час війни, як на війні наживаються? Як зраджують нібито ж своїх? Кидають їх напризволяще? А потім «правильні» люди промовляють «правильні» слова про служіння Вітчизні... Це найстрашніше, з чим ми зустрічаємо свято Незалежності. Ми залежні від людей без честі й совісті, від крадіїв у космічних масштабах. Для яких війна не є ступором, вона для них – звичне середовище. З нами ведуть війну уже багато десятиліть. І весь час ми програємо. ... Може, хоч цього разу ми не програємо?» [118]. Вперше на сторінках видання за період 2010–2014 рр. свято Незалежності України очами українського журналіста подається в мініорних нотах з багатьма відкритими питаннями, які має вирішувати наша держава, тоді як позиція закордонного політика, навпаки, вказує на те, що громадянська ідентичність для українців стала невід'ємною частиною їхньої свідомості.

Отже, здійснений аналіз трьох типів інформації – офіційні вітання, громадська думка, редакційна позиція, які були надруковані в ЗМІ з нагоди Дня Незалежності України, засвідчує, що симво-

лічна репрезентація громадянської ідентичності в рамках інформаційного супроводу цього політичного свята суттєво відрізняється в офіційних, аналітичних, суспільно-політичних та бізнес-виданнях (у друкованих версіях останніх інформація щодо Дня Незалежності взагалі відсутня) не тільки за характером, але й за тональністю інтерпретації. Це дозволяє стверджувати, що відсутність домінуючої кількості тотожних значень/інтерпретацій Дня Незалежності як політичного свята, що транслуються друкованими ЗМІ України, не дозволяє говорити про високий рівень засвоєння українським суспільством змісту Дня Незалежності як політичного свята.

На тлі незначного інформаційного супроводу Дня Незалежності друкованими ЗМІ України ще менша кількість інформації стосується Дня Державного прапора (23 серпня) та Дня Конституції (29 червня). Чималий потенціал цих політичних свят у символічній репрезентації громадянських ідентичностей друкованими ЗМІ фактично не використовується. Наприклад, інформація про День Державного прапора зазвичай обмежується стандартною фразою: «День Державного Прапора відзначається щорічно 23 серпня. На честь свята відбувається здійснення комплексу урочистих заходів ...» [119]. І тільки в окремих випадках на сторінках періодичних видань знаходимо інформацію, яка спонукає замислитися над тим, яке значення має Прапор України для кожного громадянина, що він символізує і як пов'язує громадянина з державою. Журналісти «Дня» справедливо констатують, що «в Україні сьогодні немає культу національного Прапора. А заяви від деструктивних політиків про те, що символи незалежності країни потрібно змінити, ще більше підривають віру в них. Адже прапор треба любити! Прапор треба поважати! Прапор треба оберігати!» [120].

Подібна ситуація спостерігається й з інформаційним супроводом святкування Дня Конституції. Зауважимо, що День Конституції України менше 40 % громадян України визнають справді великим святом або звичайним святом, як і інші офіційні свята (32,9 %); для 41,2 % – це не свято, а звичайний вихідний день; 11,7 % не визнають День Конституції святом та вважають, що цей день повинен бути робочим [121]. На тлі постійної «гри з Конституцією» в політичному процесі, друк в «Урядовому кур'єрі» матеріалів, які вважають можливим довільну інтерпретацію символічного навантаження Основного Закону (*«Що таке Конституція для кожного з нас? На пер-*

ий погляд, просте запитання. Аж ні. Гадаю, кожен дасть свою обґрунтовану відповідь. Політики розкажуть про внесок у творення Основного закону країни. Науковці зосередяться на тлумаченні та історичних паралелях. Відповіді пересічних громадян теж будуть різними. Вони не збігатимуться, приміром, у тих, хто має роботу, і безробітних» [122]) та оцінюють День Конституції як свято «справді з тривожним присмаком» [122], навряд чи є сенс взагалі шукати символи громадянської ідентичності, яка фактично заперечується.

Офіційні атрибути державності (Прапор України, Гімн України, Герб України) як інструменти символічної репрезентації громадянської ідентичності. На відміну від політичних свят, які не супроводжують політичне життя країни та громадянина щодня, прапор, гімн та герб є символами, що «стабілізують наше почуття колективної ідентичності» [123, с. 16], отже, щодня виконують функцію символічної репрезентації громадянської ідентичності. Прапор, Герб та Гімн України є тими політично значимими об'єктами індивідуального сприйняття, які формують і регулюють відносини між громадянином та політичною системою шляхом пробудження інтересу до політики, який є невід'ємною частиною громадянської ідентичності. Загалом, українці позитивно ставляться до символічних атрибутів незалежної Української держави: Прапором України пишаються 26,3 %, Гербом України – 24,9 %, Гімном України – 22,5 % та позитивно ставляться, відповідно, 66,8 %, 64,8 %, 53,9 % [124].

Про важливість офіційних атрибутів державності як символів репрезентації громадянської ідентичності свідчить і Указ Президента України П. Порошенка від 23 серпня 2014 р. «Про деякі заходи щодо унормування питань опису, порядку використання і захисту державних символів України» [125]. Цим Указом Кабінету Міністрів України доручається з метою прискорення унормування відповідно до Конституції України порядку використання і захисту державних символів України, виховання у громадян поваги до цих символів підготувати та внести в установленому порядку на розгляд Верховної Ради України законопроект про опис, порядок використання і захист державних символів України; розробити і затвердити заходи щодо популяризації державних символів України, виховання поваги до них у суспільстві та забезпечити реалізацію цих заходів; врегулювати вимоги щодо використання на території

України державних символів іноземних держав, обмежень, заборони використання символіки тоталітарних та інших недемократичних режимів, самопроголошених квазідержавних утворень, терористичних, сепаратистських організацій чи груп.

Одним із суб'єктів виховання у громадян поваги до державних символів і тим самим актуалізації громадянської ідентичності є друковані ЗМІ. Характер символічної репрезентації громадянської ідентичності у друкованих ЗМІ є відображенням процесу використання символічних ресурсів влади для її легітимації та особливостей формування й ствердження рамок політичних дій громадян. Дієвість політичної символіки визначається насамперед тим, якою мірою вона сприяє визнанню громадянами існуючого політичного порядку. Для друкованих ЗМІ особливе значення має факт того, чим більш абстрактним є політичний символ, тим ширшим є поле його метафоричного подання та інтерпретації. Водночас, незважаючи на те, що йдеться про політичні символи найвищого рівня, сучасні медіа можуть вдаватися до їх інтерпретації, виходячи з принципів редакційної політики. Прелімінарний огляд визначеного у дослідженні спектра друкованих ЗМІ України дозволяє стверджувати, що рейтинг згадувань державних символів як репрезентантів громадянської ідентичності є таким – Прапор України (238 згадувань), Гімн України (192 згадування), Герб України (37 згадувань). Суттєво менша кількість згадувань Герба України пояснюється, на нашу думку, тим, що до сьогодні Україна має тільки малий Герб.

Застосування методу критичного дискурс-аналізу дозволило встановити, що у символічній репрезентації громадянської ідентичності за допомогою апеляції до офіційних атрибутів державності медіа-дискурс друкованих ЗМІ чітко поділяється на два періоди в рамках визначених хронологічних меж дослідження (2010–2014 рр.): перший період датується 2010 – кін. 2013 рр.; другий – кін. 2013 – до сьогодні, де подією, що їх розмежовує, є *революція гідності*.

Використання Прапора України як маркера символічної репрезентації громадянської ідентичності на сторінках друкованих ЗМІ у період 2010 – кін. 2013 рр. відбувалося, *по-перше, через звернення до історії використання українського прапора*, яка переважно не виходить за межі періоду незалежності України. Зокрема, йдеться про використання української символіки ще до проголошення неза-

лежності на міжнародному рівні («ще до проголошення Незалежності, 1990 року, депутатів В'ячеслава Чорновола і Михайла Гориня приймав міністр оборони США Дік Чейні. ... У міністерстві оборони США, до речі, того дня [1990 р.] вперше замайорів український прапор ...» [126]) або про її використання як символу української громадянськості під час процесів перебудови [127].

По-друге, Прапор України як маркер символічної репрезентації актуалізувався друкованими ЗМІ через його позиціонування як символу визнання досягнень України. Досягнення України та українців, що символічно підкріплювалися офіційним символом держави, переважно стосуються визнання на міжнародному рівні («На честь нашого співвітчизника [головний лікар Чернігівського обласного протитуберкульозного диспансеру здобув одну з найпрестижніших в Азії премій – премію миру Гузі] в Манілі, столиці Філіппін, підняли український прапор» [128]; «На церемонії нагородження з гордістю піднімали прапор своєї країни щоразу, коли вручали медаль товаришеві по команді [На престижному інтелектуальному чемпіонаті серед представників 97 країн українські школярі посіли 16-те місце у світі і 3-тє в Європі]» [129]; «Уявіть, що плакатами зі словом «Україна» була обклеєна вся французька провінція! У центрі кожного містечка на флагштоку майорів український прапор. Наприклад, у самому центрі Коньяку, поряд із пам'ятником королю Франсуа I, – український прапор» [130]; «З першого слова кілька сотень людей підхоплювали гімн ... пишалися тим, що в руках у нас прапор тих самих кольорів, під якими виходить в ринг неперевершений чемпіон хевівейту» [131]; «Скромний молодий винахідник зізнається, що український прапор на нагородженні розгортав з гордістю» [132]) та фактично не стосуються досягнень українців, що не виходять за межі України («на високій башті якого [історико-культурний комплекс *Замок Радомисьль*] майорить український прапор і періодично дзвонить дзвін» [133]). На нашу думку, це дозволяє стверджувати, що у період 2010 – кін. 2013 рр. офіційна влада не була зацікавлена у встановленні емоційного зв'язку між державною та громадянином на символічному рівні, що опосередковано вказує на відсутність потреби у ствердженні громадянських ідентичностей, які імовірно розумілися як загроза існуючому політичному режиму та системі

влади. Відповідно, відсутність інформаційних приводів не давала змоги друкованим ЗМІ України подавати відповідну інформацію.

По-третє, нечисленна частка публікацій у ЗМІ України засвідчує те, що Прапор України виконує функцію громадянської ідентифікації, є чинником пробудження/актуалізації громадянських ідентичностей на символічному рівні. Ситуації, у яких це відбувається, стосувалися абсолютно різних аспектів саме буденного, а не політичного життя українців, зокрема: (1) *початку навчального року* («Ось підняли національний прапор, усі виструнчилися, зазвучав гімн. Скажу без іронії – від несподівано прекрасної його мелодії на тлі всієї цієї суєти защипало в очах. І зів'яла гордість, бита поганими дорогами, відвертим пофігізмом чиновників усіх мастей, принизливим побутом, ворухнулася десь у сонячному сплетінні: ми – українці» [134]); (2) *вирішення екологічних проблем* («Вже о 4-й ранку 21 травня міліція, застосовуючи силу, іноді надмірну, намагалася розігнати захисників дерев, аби не заважали вирубці. ... Усі мали тільки зелені стрічки і єдиний прапор – Національний прапор України» [152]); (3) *туризму* («Хіба можна побувати на Буковині і не добратися до Верховини! Автобус накручує петлі гірського серпантину. Зупинка. ... Хазяї вже здалеку вітають нас, розгорнувши синьо-жовтий прапор. Свої!» [136]); (4) *повсякденності* («... громадянин провінційного Щорса (Чернігівська область) Павло Семененко щодня встановлює на своїй садибі синьо-жовтий прапор. ... Досить приємне відкриття чекало на мене в містечку Старий Крим [АРК]. Там Державний Прапор високо майорить над садибою Олексія та Людмили Супрунів. Його видно здалеку, тому всі місцеві жителі знають: тут живуть українці» [137]). Наведені приклади наочно демонструють, що поряд з позицією політичного режиму щодо виведення Прапора України як політичного символу за межі громадянської ідентичності, звуження його функцій тільки до рівня зовнішньополітичної ідентичності України українці продовжували його використовувати для маркування власної громадянської ідентичності. На нашу думку, поширення ЗМІ інформації у 2010–2013 рр. про такі приклади можна визначити як підтримку громадянських ідентичностей.

По-четверте, у друкованих ЗМІ України періоду 2010 – кін. 2013 рр. представлені численні публікації, у яких ідеться про

необхідність захисту Державного прапора України як символу громадянської ідентичності, по-перше, як це не болісно, *від власної влади та органів місцевого самоврядування* – «У низці сіл під Одесою на будинках сільрад вивішено прапор Партії регіонів. Поруч із Державним прапором [інакше й бути не може, тому що в сільській раді всі за Партію регіонів]» [138], навіть незважаючи на протести селян; «На жаль, сьогодні Національний прапор для херсонців не має великого значення. У цьому, передусім, провина керівництва міста, яке налаштоване не на культивування національних цінностей, а на заробляння грошей» [127]; «... українська депутатська меншість підтримала угорську більшість у цьому делікатному питанні [щодо угорського гімну – *Н. Р.*]. Тим більше що угорський національний прапор, поряд із українським, а також прапором Березівського району, майорить на будівлі райдержадміністрації й райради вже багато років (обласна прокуратура жодних порушень у цьому не виявила)» [139]; по-друге, *від зовнішніх «сатирів»* – («Суспільство великодушно прощає і російського блазня, який публічно називає державний прапор «трусами Ющенка» [«Це що – те, що від Ющенка лишилося?...» *Зал аплодує...* [140]], і американського «сатира», який дозволяє собі привселюдно мочитися на символ країни» [95]); по-третє, *від спроб заміни* – («Чотири роки тому колишній бютівець Олег Антипов ... зареєстрував у секретаріаті Верховної Ради свій перший законопроект. У якому пропонував змінити Державний прапор України. Кольори залишити тими самими, але смуги поміняти місцями – жовту зробити верхньою, а синю – нижньою» [141]; «Як справжньому комуністові, Олександрові Володимировичу значно ближчий червоний колір, що на державному прапорі зараз не представлений узагалі. ... Спочатку Голуб запропонував внести до Основного закону поправку про червоний прапор. А тепер ось – про малиновий» [141]). Відсутність офіційної реакції української влади на поширену у ЗМІ інформацію, яка вказує фактично про порушення законодавства України (маємо на увазі перші два випадки), ще раз підтверджує, що режим Януковича не був зацікавлений у символічній репрезентації громадянської ідентичності за допомогою офіційних атрибутів держави. Щодо спроб замінити кольори української державної символіки, то, на нашу думку, варто розробити й затвердити спеціальне

законодавство про державні символи України, що цілком можливе після ухвалення Великого державного Герба України.

З початком *революції гідності* медіа-дискурс друкованих ЗМІ щодо символічної репрезентації громадянської ідентичності за допомогою офіційних символів наповнився новим змістом. Найчастіше ЗМІ друкували інформацію, об'єднану ідеєю *Прапор України – це символ політичного суверенітету та громадянської належності до української нації*. Найбільш узагальнені визначення жовто-блакитного прапора як символу громадянської ідентичності – («Люди вийшли не за політиків. Там не майорів прапор певної партії. Домінував синьо-жовтий колір» [142]; «Цей рік став для українців роком набуття державними символами реального сенсу. Сьогодні за синьо-жовтим стягом стоять справжні герої, справжні події, справжнє емоційне і смислове переродження. Ми стали нацією» [143]; «Так само, як канадці, народ України включає в себе велике розмаїття національностей та вірувань. Утім, спільним знаменником, який єднає їх, є їхня країна, її суверенітет і Державний прапор» [144]) – розкриваються через розуміння прапора як:

1) *символу належності території до України*: «Сьогодні на всіх адміністративних будівлях міста Маріуполя вже вивішують українські прапори. Насамперед такий прапор було вивішено на Маріупольській міській раді ...» [145]; «У нас зустріч із Борисом Філатовим. ... що збунтувався і наприкінці січня перший у Дніпрі вивісив український прапор. І прапор ЄС» [146];

2) *символу належності до Ми – громадяни і патріоти України* та дистанції з Вони (Вороги) – *загарбники чи їх прибічники*, у яких інший прапор, а й отже, інша громадянська ідентичність: «Мені неприємно дивитися, коли по Луганську висять прапори іншої держави, коли мені кажуть, що жовто-блакитний прапор – це символ фашистів і України ніколи існувало» [147]; «Якщо тримаєш український прапор, ти – ворог [Севастополь]. Тепер проукраїнські люди бояться на вулицю виходити» [148]; «Ми зняли прапор України у дворі школи [Севастополь] ... Не тому, що так наказали, а тому, що страшно. Не можу собі уявити, що на лінійці наприкінці навчального року виноситимуть уже не рідний, синьо-жовтий, а прапор Росії. Я не звикну до цього» [149];

3) *інструменту унаочнення громадянських ідентичностей*: «У Санкт-Петербурзі українська художниця Марія Куликовська ...

накрилася синьо-жовтим прапором та півгодини лежала на сходах мов нежива» [150];

4) *символу вірності громадянському обов'язку*: «... побили під час спроби захистити український прапор на будівлі УВС Горлівки. На щастя, він залишився живим і продовжує керувати правоохоронцями з лікарняного ліжка [151]; «Присягу складають один раз. Доки тут висить український прапор, я виконуватиму свій обов'язок...» [152];

5) *геополітичного маркера громадянської позиції*: «В якусь мить львівська молодь прозріла, що синій прапор із 12-ма золотими зірочками – це їхній рідний прапор. І що синьо-жовтий стяг нічого не означає сам по собі – якщо поруч немає прапора Євросоюзу» [153]; «Європейський Союз для багатьох на Південному Сході став ірраціональним образом. І це – образ зла. І коли одні малюють єдину Україну і носять стрічечки з українською і євросоюзівською символікою – інші під оплески й улюлюкання спалюють прапор Євросоюзу, скидають українські і піднімають на адмінбудівлях російські триколори, пояснюючи це тим, що в МС нібито немає свого прапора» [154].

Подібні тенденції у змінах смислового навантаження громадянських ідентичностей є характерними і під час звернення до Державного гімну України як маркера символічної репрезентації ідентичностей. Якщо до кінця 2013 р. Гімн України згадувався на сторінках друкованих ЗМІ *в контексті доречності його змісту* («Знаєте, який твір був би найкращим Гімном України? «Реве та стогне Дніпр широкий...» Тараса Шевченка. І за музикою, і за змістом – це справжній гімн.... Може, слід було б змінити Гімн України? Попри всю повагу до нього, ви мені вибачте... Ми що, «вмирати» налаштувалися? Чи хтось чекає нашої смерті? І про яких «воріженьків» мовиться? Де – одвічна українська доброта, глибина, філософія народна?.. Натомість – смерть, вороги... А хіба нормально – сваритися зі своїм сусідом? Просто не треба бути слугою – і втрачати свою гідність...» [155]) *чи в контексті неповаги до нього*, яку доводиться тільки констатувати («9 вересня і 17 червня депутатський корпус [Берігівської районної ради] майже одноставно висловився за виконання перед початком кожної сесії як українського, так і угорського гімнів» [156]; «Попри те, що «православну» частину інавгурації постаралися не акцентувати,

вона стала чи не найбільш обговорюваним епізодом посвяти нового президента. Поряд із тим, як він НЕ співав гімн» [157]), то з кінця 2013 р. ситуація радикально змінюється. Подібно до Прапора України, Гімн стає:

– *символом української громадянської позиції* («Всю зиму виходили до пам'ятника Шевченку [Луганськ] читати українські вірші і співати гімн» [158]; «Пригадайте сміливий вчинок юних нахімовців, які під час перепідпорядкування Севастопольської військово-морської академії Російській Федерації на знак протесту заспівали Гімн України...» [159]; «... на кожен десяток поламаних мужиків-моряків, готових переприсягнути агресорові, завжди знайдеться десяток незломлених хлоп'ят-курсантів, які відважно співають наш гімн на святі їхньої ганьби. Як це було 20 березня в морській академії в Севастополі» [160]);

– *боротьби за громадянське Ми* («З 18-ї сотні важко поранили бійця. Його несли на ношах, а він до останнього подиху викрикував Гімн України» [161]; «... саме на Майдані наша національна ідея реалізовується практично: об'єднавчого значення набувають національні символи – ми співаємо гімн, за стрічками кольорів національного прапора впізнаємо однодумців ...» [162]; «Наприклад, на одному з мітингів донецького Євромайдану опоненти обзивали учасників протесту «фашистами» за те, що ті співали національний гімн»);

– *впізнаваням маркером громадянської ідентичності українців* («Шанувальники «Ляпіса Трубецького» перед початком його концертів у Донецьку й Луганську коротають час в очікуванні свого кумира, виспівуючи український гімн» [163]; «Це Ви співаєте Гімн України разом з нашою збірною з футболу, яка теж, нарешті (!!!), повним складом співає його вголос. Я чув це» [164]).

Попри відсутність великого Герба України його використання в процесі символічної репрезентації громадянських ідентичностей на сторінках друкованих ЗМІ є обмеженим, на що вказує назва більшості статей, надрукованих під назвами «Який Державний Герб потрібен Україні» [165; 166] чи «До питання про символіку Герба України» [167], у яких вказується на неухильність влади до цієї проблеми.

Отже, громадянська ідентичність формується не тільки за рахунок тих смислів, які свідомо поширюються інституціоналізованими суб'єктами політичного процесу чи різноманітними каналами полі-

тичної комунікації. Важлива роль у цьому процесі належить пасивному спогляданню символічних атрибутів держави, що відбувається щодня упродовж тривалого часу. Оцінюючи в цілому символічну репрезентацію громадянської ідентичності на сторінках друкованих ЗМІ України, варто наголосити, що: (1) офіційні, аналітичні, масові та бізнес-видання суттєво відрізняються між собою за формами та характером символічної репрезентації громадянської ідентичності, однак їх спільною рисою є відсутність домінування позитивних оцінок політичних свят, навіть у 2014 р. – більшість надрукованої інформації має проблемний характер; (2) найбільше спільних рис у символічній репрезентації громадянської ідентичності в друкованих ЗМІ України віднайдено щодо Державного Прапора України та Державного гімну України, які після листопада 2013 р. набули однозначної репрезентації як символу громадянської ідентичності; (3) бізнес-видання звертають мінімальну увагу на репрезентацію громадянських ідентичностей не тільки на символічному рівні, який вимагає достатньо високого рівня емоційного включення, але й на рівні звернення до раціонального, зокрема через традиційну для них тему економічних інтересів.

Використання образів минулого у формуванні громадянської ідентичності друкованими ЗМІ України

Історичні наративи колективної пам'яті до певної міри можна вважати фундаментом громадянської ідентичності та механізмом, що запобігає перетворенню історії на інструмент досягнення політичних цілей будь-яким суб'єктом політичного процесу. Тривалий час українські політики були стурбовані осмисленням історичного минулого України саме настільки, наскільки його інтерпретація та репрезентація дозволяли примножувати ситуативну електоральну підтримку чи наближувати визначені політичні цілі. Неувага до свого історичного минулого, нездатність до компромісів у пошуках консенсусу щодо образів минулого, які б однаково позитивно сприймалися усім населенням України, до певної міри стало провокуючим фактором для можливості анексії Криму та фактичної війни на Сході України.

Можливість використання образів минулого у самоствердженні держави в системі міжнародних відносин та у процесах формування громадянської ідентичності як фактора внутрішньої

стабільності є незаперечним фактом. Адже історія є не тільки минулим, вона є достатньо актуальним механізмом, що працює у творенні сучасності та програмуванні майбутнього. З цього приводу естонська дослідниця М. Малксо наголошувала, що всі сучасні держави прагнуть укріпити «власне самосприйняття та власний образ у системі міжнародних відносин, одночасно домагаючись підтримки своїх [національних] наративів «конститууючим Іншим» [168]. У цьому процесі для держави надзвичайно важливим є образ власного історичного минулого, що генерується політикою пам'яті – «тим перехрестям, де стикаються політика ідентичності та політика безпеки» та поширюються системою суспільних комунікацій, зокрема, і друкованими ЗМІ.

На тлі відсутності в українському суспільстві консенсусу щодо цілісного образу історичного минулого та функціональної присутності численних варіантів інтерпретації ключових моментів історії України, для визначення особливостей використання образів минулого у формуванні громадянської ідентичності друкованими ЗМІ України ми обрали тему голоду в Україні 1932–1933 рр. На нашу думку, саме ця проблема, яка насичена не тільки політичними, а насамперед людськими, ціннісними у буквальному сенсі, вимірами, може бути визначена маркером громадянської ідентифікації та громадянських ідентичностей українців. Нашим завданням є визначення смислових конструкцій, за допомогою яких здійснюється опис та символізація Голодомору як національної пам'яті друкованими ЗМІ України; характеру використання інституціоналізованих та неінституціоналізованих форм пам'яті про Голодомор, особливості функціонування образу Голодомору як образу минулого в політичному процесі.

Уперше офіційні вшанування пам'яті жертв Голодомору відбулися в 1993 р. за указом Президента Л. Кравчука, з 1998 р. у країні відзначають День пам'яті жертв Голодомору. 15 липня 2004 р. другий Президент України Л. Кучма підписав указ про щорічне відзначення в останню суботу листопада Дня пам'яті жертв голодоморів і політичних репресій, а в 2006 р. Верховна Рада України визнала Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу. На міжнародному рівні тема Голодомору 1932–1933 рр. була актуалізована набагато раніше, і на сьогодні його визнали геноцидом 23 держави світу. За даними соціологічних опитувань 67 % українців визнають

Голодомор геноцидом, що дозволяє визначати його як подію, що «об'єднує людей, бо протягом років Незалежності поступово відкривалася правда» [169]. Вивчення матеріалів різних груп друкованих ЗМІ України засвідчив, що ця тема української історії упродовж 2010–2014 рр. була постійно присутня на шпальтах періодичних видань. Особливістю її висвітлення є те, що: (1) в усіх без винятку визначених групах періодичних видань – офіційних, аналітичних, суспільно-політичних та бізнес-виданнях – тональність інформації про Голодомор має мінімально дискусійний проукраїнський характер (за поодинокими винятками, які будуть проаналізовані далі); (2) незважаючи на те, що президентський указ стосується щорічного відзначення в останню суботу листопада Дня пам'яті жертв голодоморів і політичних репресій, на сторінках друкованих ЗМІ знаходимо тільки два повідомлення про голод початку 1920-х рр. («Відаючи данину пам'яті загиблим у той страшний час, варто згадати і про голод початку 1920-х років, який за масштабами та наслідками був також жахливим» [170]) та голод 1946–1947 рр. («Голод тричі переслідував українців – у 1921–1922, 1932–1933 і 1946–1947 роках, кілька поколінь поспіль пройшли найжорстокіші випробування» [171]). На нашу думку, саме наголошуючи та об'єднуючи факти голоду 1921–1922 рр., який охопив переважно південні регіони України, Голодомору 1932–1933 рр., найстрашнішого, який охопив більшість території «Великої України», та голоду 1946–1947 рр., що ширився територіями Північної Буковини та Бессарабії, можна досягти консолідації українського суспільства та актуалізувати громадянські ідентичності як спільну в смисловому сенсі ідентичність для всієї території України.

Аналізуючи символічне звернення до *Голодомору 1932–1933 рр. як образу минулого* у формуванні громадянської ідентичності друкованими ЗМІ України, насамперед звернемося до тих смислових конструкцій, за допомогою яких здійснюється опис та символізація Голодомору. Голодомор 1932–1933 років однозначно оцінюється друкованими ЗМІ як одна «з найтрагічніших сторінок української історії», «геноцид української нації» [172], «духовне та фізичне нищення» [173], одна «з найстрашніших трагедій ХХ століття й водночас одним із найжахливіших злочинів, скоєних радянським режимом» [170], «наймасштабніша і найжахливіша трагедія нашого народу в минулому столітті» [174], про яку мають пам'ятати українці та не забувати

«вшановувати пам'ять мільйонів, які загинули від голоду» [175], йдеться як про «навмисну, сплановану партійними діями, детально обмірковану політику грабежу і знищення селян» [176].

Незважаючи на те, що «жахливий Голодомор» [177] «для більшості з нас – страшне і часом незрозуміле минуле» [178], українські друковані медіа зробили чимало в справі пояснення того, про що за радянських часів «дорослі розмовляли потай» [179]. Навіть попри заяви В. Януковича про те, що Голодомор не можна вважати геноцидом, а відповідний закон може зазнати змін, усі, у тому числі і офіційні друковані ЗМІ (можливо, не так чітко і розгорнуто, як інші типи видань), не відходили від смислового наповнення Голодомору саме як геноциду українського народу. На нашу думку, це є одним з проявів формування в Україні колективної пам'яті, що визначається нами як джерело громадянської ідентичності.

Голодомор як символ геноциду українців у XX ст. на сторінках друкованих ЗМІ представлений і в сфері раціонально-дискурсивної площини. Зокрема, можна виокремити два ракурси Голодомору, які унаочнюють політичні причини організованого голоду в Україні у 1932–1933 рр. По-перше, це ліквідація українців «як національної спільноти» [180], яка вкладалася в сталінську національну політику, в якій Голодомор «був елементом тієї самої «української політики» партії більшовиків, що й злет і падіння «українізації», репресії проти української інтелігенції» [181]. «Дзеркало тижня», на сторінках якого найчастіше знаходимо розуміння Голодомору як свідомої національної політики сталінського режиму, публікує позицію Рафаеля Лемкіна, який наголошував, що «Доки Україна зберігає свою національну єдність, доки її народ продовжує думати про себе як про українців і домагається незалежності, доти вона становить серйозну загрозу для самої суті совєтизму» [182]. Отже, національна ідентичність 1930-х рр. у контексті ідеї незалежності України була джерелом формування громадянської ідентичності. По-друге, це розуміння Голодомору як сталінської політики, яка ставила «за мету ліквідацію українського селянства як головного носія української ідентичності», «станового хребта української нації» [183], що мало «покласти край існуванню українців як окремої національної групи зі своїми традиціями, культурою, спільними уявленнями про майбутнє» [180].

Отже, визначення саме таких двох ракурсів смислового конструювання Голодомору друкованими ЗМІ України дозволяє створити символічну дистанцію між *Ми* (українці) та *Вони* (сталінський режим, радянська влада, СРСР). Навіть поширення ЗМІ дискусійних тверджень («Знищення українців у довоєнні роки відбувалося не за національною, а за класовою ознакою – знищувалося й «розпорошувалося» заможне українське селянство» [184]; «Голодомор справді був геноцидом – він поки що незнищений у свідомості нації [А чому треба знищувати національну пам'ять?][185]), не заперечує цієї символічної дистанції, яка для утвердження громадянської ідентичності в Україні має наповнюватися як історичними дослідженнями (історичне знання), так і поширенням їх результатів, зокрема, і засобами друкованих ЗМІ (елементи соціальної пам'яті).

Важливим елементом формування смислової конструкції Голодомору в ЗМІ України є шерг історичних подій, подібних за змістом та наслідками. Найчастіше смислові паралелі проводяться з Голокостом, який визнаний геноцидом більшістю держав світу («... Безансон пише про схожість і різницю між комунізмом та нацизмом, між єврейським Голокостом і Голодомором. Дехто боїться таких порівнянь» [182]; «Саме ретельна організація екекуції надала українському голодному терору характеру геноциду – другого в нашому столітті після вірменського; третім став геноцид єврейський» [186]; «Упродовж останніх п'яти років багато говорилося і про Голодомор, і про Голокост» [187]), але часом Голодомор вписується тільки в контекст української історії («А ми хочемо зфокусувати згадку українців про Батури, Крути, Голодомор» [188]; «Не легко згадувати найжахливіші моменти своєї історії, адже їх так багато. Кріпосне право, революція, Голодомор, репресії, Велика Вітчизняна війна, Йосип Сталін, Адольф Гітлер, ГУЛАГ і всі пов'язані з ними жахи» [189]).

Ще одним аспектом актуалізації Голодомору як елементу національної пам'яті є *фокусування медійного дискурсу на його політичних функціях*. Найважливішою функцією знання про Голодомор, яке позиціонується на сторінках друкованих ЗМІ, є функція громадянської ідентифікації (функція об'єднання громадян України у єдину спільноту). Але варто наголосити, що ця функція розкривається не за допомогою редакційних матеріалів, підготовлених журналістами видань, а шляхом звернення до оцінок Голодомору:

(1) *представниками політичних партій* («Заступник голови фракції «Свобода» А. Мохник висловив міркування, що загальнолюдські цінності можуть об'єднати політичні сили і суспільство. Він нагадав, що цього року в Україні відзначатимуть річницю Голодомору 1933 року» [190]); (2) *науковцями* («Пам'ять про Голодомор, яка активно відроджувалася в діаспорі у 1950–1980-тих, стала важливим елементом єднання українців, завадила їх остаточному розчиненню в еміграційному морі» [180]; «Хоч як це парадоксально, Голодомор не тільки знищував українську націю. Він її й творив» [180]); *експертами* («Є історичні події і герої, такі як Голодомор або Тарас Шевченко, які більше об'єднують, ніж розділяють українців» [191]). Проте об'єднавчі функції Голодомору як спільної для всього українського суспільства трагедії, що актуалізує загальнолюдські цінності, сприймалися не всіма політиками, насамперед членами ПАРТІЇ РЕГІОНІВ. Так, друкуючи інтерв'ю з Г. Герман, редакція «Дзеркала тижня» залишає нетипову для видання позицію, сформульовану політиком: «Наші попередники намагалися сконсолідувати суспільство навколо національної ідеї, вибудованої на трагедіях українського народу. Не вийшло, тому що саме собою знання про Голодомор чи сталінські репресії ще не означає, що суспільство, а не лише його окремі члени, готове екстраполювати ці підходи на всю українську історію» [192]. Наведена цитата вказує на приписування Голодомору функції роз'єднання українського суспільства, однак Голодомор як факт української історії був типовим для східних регіонів України, які Г. Герман визначає як такі, що неготові сприймати свою історію. Для громадянської ідентичності це означає, що національна пам'ять українців щодо Голодомору має бути зорієнтована не на протиставлення себе *Іншому* (сталінський режим, радянська влада, СРСР), а на ототожненні з ним. Події на Майдані у Києві кінця 2013 – початку 2014 рр. заперечили безперспективність «skonсолідувати суспільство навколо національної ідеї, вибудованої на трагедіях українського народу» [192], адже на ньому «разом зібралися українці з різних куточків України. Довгими морозними ночами ми спілкуємося, дізнаємося багато цікавого одне про одного. Наприклад, львів'янам цікаво слухати про голодомор, а миколаївцям, донеччанам – про УПА. ... І це найкраще патріотичне і громадянське виховання для молоді» [196]. Зрозуміло, що будь-яке суспільство у періоди гострих політичних криз актуалізує минуле, що до певної міри є ознакою

кризи національної ідентичності та неостаточно сформованої громадянської ідентичності. Проте звернення до історичного минулого, актуалізація історичної пам'яті є джерелом подолання кризи.

Інформація про Голодомор, надрукована на шпальтах ЗМІ України, поряд з функцією громадянської ідентифікації виконує функцію *референтного минулого* («Свого часу нас навіть Голодомор не злавав, а це був пекельний інструмент поневолення. А нині людей сварять між собою, немов живемо останній день» [194]; «Голодомор зробив українські села у запорізькому степу абсолютно консервативними у своїх політичних уподобаннях [195]), яка орієнтує на необхідність консолідації українського суспільства, та функцію *поглиблення символічної дистанції*, сформованої смислами Голодомору («Голодомор, запланований у Кремлі, викошує мільйон за мільйоном. Навіть українців на Кубані – нашій етнічній території – торкнулася кістлява рука голоду... Яких ще доказів «братньої любові» бракує тим, хто досі наївно тужить за радянським минулим» [196]). Отже, образ Голодомору як елементу національної пам'яті, що поширюється друкованими ЗМІ, потенційно може виконувати роль елементу національної ментальної матриці, за допомогою якої відбувається осучаснення та відтворення інформації про історичне минуле в процесі формування громадянських ідентичностей.

Цей потенціал найбільш повно розвинений на рівні *форм пам'яті про Голодомор*, які є особливим механізмом формування громадянських ідентичностей. Порівняно з інформацією про смисли та символи Голодомору, що розміщується на сторінках друкованих ЗМІ, обсяг інформації про форми пам'яті про Голодомор може бути визначений як домінуючий. Найбільш поширеними формами пам'яті, про які інформується українське суспільство, є, по-перше, *людська (народна) пам'ять*, яка відображена у родинних історіях та народному фольклорі («Великий Голод не оминув жодної української родини. ... Відходять у вічність останні свідки страшної трагедії українського народу. Розпитайте своїх рідних, сусідів, що вони пам'ятають про Голодомор. Ця правда потрібна нам усім!» [197]; «... я звертаюся до вас із проханням вписати прізвище моєї матері до Книги пам'яті жертв Голодомору. Палажка Кіндратіївна Склярук померла від голоду навесні 1933 року. Мені тоді йшов 10-й рік. Я разом з нею та батьком Сергієм Григоровичем жили в селі Свинарка Бабанського району Київської області (нині

село Свинарка Уманського району Черкаської області)» [198]; «Народна творчість про Голодомор 1932–1933 років одна з найменш досліджених. ... видавництво «Український письменник» випустило у 1993 році фольклорну збірку «Дожилася Україна...». ... І цей унікальний матеріал – одне з найправдивіших свідчень голоду 1933 року» [199]; «Я довго не вірила, що Голодомор був.... Моє переосмислення історії країни відбулося, коли почула від мами, чому вона народилася в місті Стрий Львівської області. Виявилося, що мамина бабуся на початку 1930-х тікала з Харківщини на Західну Україну разом із дітьми, аби врятувати малих від голоду» [200]).

По-друге, *виставки документів*, які традиційно приурочені до Дня пам'яті жертв Голодомору («У Державному архіві Сумської області відкрилася документальна виставка «Голодомор 1932–1933 років в Україні: скорботний біль і пам'ятка живим»» [201]; «21 листопада 2013 року у Верховній Раді України відбулося відкриття виставки «Вбивство голодом – геноцид», присвяченої 80-м роковинам Голодомору 1932–1933 рр.» [202]; «Державний архів Житомирської області відкрив виставку оригіналів архівних документів «До Дня пам'яті жертв Голодомору в Україні 1932–1933 рр.» [203]). Попри безсумнівну важливість організації таких виставок, символічний потенціал Голодомору як чинника громадянського об'єднання українців міг би використовуватися більш активно завдяки поширенню друкowanими ЗМІ інформації про постійно діючі виставки чи музейні експозиції, у яких відображена історична пам'ять про Голодомор. Однак читач, послуговуючись інформацією друкowanих ЗМІ, зрозуміє, що музейні експозиції про Голодомор – це або аматорська справа («Ці дослідження лягли в основу планшетної виставки «Голодомор. Херсонський літопис», із якою Ірина Казимирівна їздить по школах обласного центру й сільських районів. Вона не втомлюється це робити, бо вважає: молодь повинна з перших уст знати, хто й чому прирік їхніх дідів і бабусь на муки» [204]), або суспільно неважлива («Парадоксально, але навіть Голодомор у нашому краї, який належить до найбільш постраждалих, не виділено ні емоційно, ні документально. Якись два мішки, коса, вишиванка та рушник із вишитим словом «мама» аж ніяк не відображають трагізму того періоду [205]). У цьому випадку, швидше, варто вести мову не про небажання друкowanих ЗМІ поширювати інформацію про діяльність музеїв України у царині збереження та

популяризації пам'яті про Голодомор, а про звужені комунікативні можливості музеїв, що перешкоджають синхронізації смислів про Голодомор як спільну для всіх українців трагедію у часовому, предметному та соціальному вимірах.

По-третє, *наукові та науково-популярні дослідження* Голодомору як геноциду («У Національному університеті «Києво-Могилянська академія» днями презентували науково-популярну книгу «По той бік себе: соціально-психологічні і культурні наслідки Голодомору та сталінських репресій»» [206]; «Вже 17-й рік група готує видавничу серію «Польща та Україна в 30–40-х роках ХХ століття. Невідомі документи спеціальних служб». Том сьомий нашої серії вийшов у 2008 році і мав назву «Голодомор в Україні 1932–1933». Передмову до нього написали президенти Віктор Ющенко і Лех Качинський» [207]; «Про Голодомор уже написано чимало – понад 20 тисяч назв. Видані збірки архівних документів, публіцистика і художні твори» [208]; «Видання «інтерактивного демографічного проекту «Атлас Голодомору», який був створений фахівцями Українського науково-го інституту Гарвардського університету й Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи НАНУ, за активної підтримки Фонду Катедр українознавства у США» [209; 210]; «У документальному виданні «У жорнах голодоморів. Хроніки» дніпропетровського журналіста, краєзнавця та письменника Бориса Матющенка йдеться про війну більшовиків з українським селом» [211]; «Презентація нових видань про велику трагедію українського народу – Голодомор-геноцид 1932–1933 років – відбулася в Білозірській сільській бібліотеці Черкаського району» [212]).

По-четверте, *офіційні церемонії* вшанування жертв Голодомору. Найбільш поширений каркас подання інформації більшістю друкованих ЗМІ мав таку форму: «Заходи з ушанування жертв Голодомору 1932–1933 років відбулися у столиці за участі керівництва держави: Президента Віктора Януковича, його попередників – Леоніда Кравчука, Леоніда Кучми, Віктора Ющенка, Прем'єр-міністра Миколи Азарова, Голови Верховної Ради Володимира Рибка. Глава держави очолив скорботну ходу вздовж центральної алеї Національного музею «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні». А потім урядовці разом із представниками громадськості встановили символічні композиції з колосків пшениці та квітів до скульптури «Гірка пам'ять дитинства» [213; 214].

Сам факт одночасної присутності на офіційній церемонії всіх Президентів України вказує на те, що саме трагедія Голодомору має потужний об'єднуючий потенціал, оскільки будь-яка ідентичність заснована на пам'яті та спогадах про минуле.

По-п'яте, *символічне запалення Свічі пам'яті* (вперше акція відбулася в 2003 р.). ЗМІ називають Свічу пам'яті «зворушливим символом шани» [215] жертв Голодомору, «скорботною акцією» [216], що символізує пам'ять по загиблих та ненароджених [214; 217–219]. Проте Свіча як центральний символ Голодомору після 2010 р. (року приходу до влади В. Януковича) поступово втрачає вагу в структурі інформації про символічну політику. Відбувається нейтралізація цього символу, що відповідно позначається на характері інформації про Свічу пам'яті: якщо до 2011 р. у більшості ЗМІ анонсувалися акції «Запали свічку!», то з 2011 р. інформація подається постфактум.

Поряд з активним поширенням інформації про різноманітні форми пам'яті про Голодомор друковані ЗМІ звертаються до висвітлення проблеми *інституціоналізації пам'яті про Голодомор*. Серед усіх типів проаналізованих видань, тільки «Дзеркало тижня» висвітлює процес інституціоналізації національної пам'яті. Створений 2006 р. як урядовий орган, Український інститут національної пам'яті мав стати основним інституціоналізованим інструментом формування громадянських ідентичностей в Україні, виконуючи завдання, подібні до діяльності аналогічних структур у Східній Європі [219]. Проте, як інформує видання, Україна стала єдиною державою на посткомуністичному просторі, де було створено Інститут національної пам'яті «з головним завданням вивчити й дати оцінку злочинам комунізму, який... очолив представник Комуністичної ж партії. Вже через місяць Янукович у рамках так званої оптимізації влади фактично ліквідував інститут, перетворивши його з органу влади в науково-дослідну установу при Кабінеті Міністрів» [220]. Паралельно, В. Янукович в одному з перших виступів на міжнародному рівні в Парламентській асамблеї Ради Європи «відмовився від визначення Голодомору як геноциду, назвавши його «спільною трагедією всіх народів Радянського Союзу» [219]. «Дзеркало тижня» звертає увагу читача на те, що, незважаючи на зусилля інституту з увічнення пам'яті жертв Голодомору – створення багатотомної Національної книги пам'яті зі списками загиблих у

1932–1933 рр., спорудження в центрі Києва меморіалу тощо, режим В. Януковича був незацікавлений у збереженні інституцій, які б системно займалися виробленням принципів національної символічної політики, спрямованої на ствердження громадянських ідентичностей. У 2014 р. на шпальтах видання з'являється інформація про перспективи діяльності УНП «у царині відновлення історичної пам'яті», які новою дирекцією пов'язуються з «незалежністю інституту і, відповідно, політики національної пам'яті», що дотягати-меться «шляхом досягнення балансу між контролем інституту з боку різних гілок влади та громадянського суспільства» [221].

Отже, проаналізовані вище репрезентації Голодомору в друкованих ЗМІ як образу історичного минулого України, що створює впізнаваний символ громадянської ідентичності, дозволяє зробити висновок, що попри неухагу влади до політики національної пам'яті Голодомор у смисловому сенсі набув в інформаційному просторі ознак маркера громадянської ідентифікації, створивши символічну дистанцію між *Ми* (українці) та *Вони* (сталінський режим, радянська влада, СРСР). На нашу думку, зважаючи саме на те, що Голодомор як символ нищення української спільноти сталінським режимом виконував функцію громадянської консолідації, на сторінках офіційних видань з'являються публікації, у яких *ставиться під сумнів факт Голодомору* («Зараз акція про голодомор іде, ось вони і намагаються все страшніше подати. А я вважаю, та й тато так каже, бомжували просто тоді, як і зараз, працювати не хотіли, ось і не було що жерти їм» [222]) та *доречність його символізації в суспільно-політичному дискурсі* («Бо більшість розрекламованих газет публікують статті про Голодомор, вбивства та інші жахи й нісенітницю. А ми хочемо знати про те, що позитивного відбувається в країні, що робиться для того, щоб життя поліпшилося» [223]). Зауважимо, що наведені приклади не є офіційною редакційною політикою, джерелом інформації постають дописувачі, що дозволяє припустити, особливо у другому випадку, що поява цих «думок» була простимульована ззовні. На наявність такої можливості вказує низка фактів, про яку так само згадують друковані ЗМІ:

– *Офіційне заперечення Голодомору як геноциду українського народу українською владою*: «Виступаючи перед депутатами Парламентської Асамблеї Ради Європи, Президент Віктор Януко-

вич сказав, що «визнавати Голодомор як факт геноциду щодо того чи іншого народу, ми вважаємо, буде неправильно, несправедливо. Це була трагедія, спільна трагедія держав, що входили до СРСР» [215]; «У квітні 2010 року лідер ПР Віктор Янукович заявив, що не вважає Голодомор 1932–33 років геноцидом українського народу» [224]; «Янукович у своєму виступі в ПАРЕ під оплески російської делегації заявив, що «визнавати Голодомор як факт геноциду якогось народу неправильно і несправедливо. ...Єдиним поясненням поведінки Януковича є його бажання сподобатися Росії» [220]; «Цей злочин сталінського режиму кваліфікується як геноцид українського народу, і публічне порушення його на догоду Кремлю президентом Януковичем, котрий у квітні 2010 року у Страсбурзі, по суті, зрікся національної пам'яті» [225].

– *Заперечення Голодомору як геноциду Росією*, на яку був зорієнтований режим В. Януковича: «Ліквідували українські організації за організацію заходів пам'яті про Голодомор в Україні, за конференцію «Україністика в Росії: історія, стан, тенденції розвитку». Ліквідували тому, що Кремль не бажає, щоб у Росії були українські організації, які об'єднували б етнічних українців» [226].

– *Переписування шкільних підручників історії*: «У підручнику В. Мисана для 5-го класу зникло формулювання «штучний голодомор» ... Немовби цього не було, і конче мусимо «виправляти» історію, щоб створити неагресивний образ нашого північного сусіда?» [227]; «І ось уже вилучають зі шкільної програми роман про Голодомор» [228]. Свого часу Е. Сміт, міркуючи над питанням про те, чому всі політичні режими спонукають молодь вивчати історію, дійшов до важливого висновку: «Не для того, щоб розуміти своє суспільство та як воно змінюється, а для того, щоб прийняти це суспільство як своє, пишатися ним та стати хорошим громадянином США чи Іспанії, чи Гондурасу, чи Іраку. ... Історія як форма натхнення та як ідеологія вбирає в себе здатність ставати самовиправдовувальним міфом» [229, р. 53]. Обмежене, позбавлене символічного наповнення вивчення Голодомору в шкільному курсі історії звужує простір громадянської консолідації та перешкоджає створенню антирадянського національного наративу.

Отже, здійснений аналіз використання друкованими ЗМІ України образів минулого у процесі формування громадянської іден-

тичності дозволяє стверджувати, що: (1) всі типи проаналізованих видань – офіційні, аналітичні, масові та бізнес-видання, позиціонують Голодомор 1932–1933 рр. як маркер громадянської консолідації та ідентифікації; (2) позиціонування Голодомору як спільного для всіх українців минулого дозволило здійснити консолідацію його смислового наповнення в інформаційному просторі друкованих медіа; (3) навіть незважаючи на офіційне заперечення Голодомору як геноциду українців, яке так само трансливалося друкованими ЗМІ, їх позиція у період 2010–2014 рр. позначена чітким виокремленням суті *Ми* (українці) та *Вони* (сталінізм, радянське, СРСР). Саме це дозволяє стверджувати, що спільне минуле, яке зазнає однакової інтерпретації на сторінках друкованих ЗМІ, може стати базисом для ствердження та інструментального використання громадянських ідентичностей в Україні.

Дослідження друкованих ЗМІ як суб'єкта формування громадянських ідентичностей в Україні дозволило встановити, що основними напрямками цього процесу є: (1) конструювання смислів громадянської ідентичності, (2) її символічна репрезентація та (3) насичення громадянської ідентичності смислами образів історичного минулого України. Характер інформаційного насичення цих напрямів визначається типом видання. Найбільш комплексно та повно усі три напрями формування громадянських ідентичностей використовуються аналітичними та масовими виданнями з суспільно-політичним компонентом як під час президентства В. Януковича, так і після його втечі. Для офіційних видань характерним є більш активне використання Голодомору 1932–1933 рр. як образу історичного минулого України, що однозначно упродовж 2010–2014 рр. оцінювався як механізм громадянської консолідації та маркер громадянської ідентифікації та формалізації проблеми конструювання смислів громадянської ідентичності через впізнавані електоральні маркери мови та національності (2010–2013 рр.). Щодо бізнес-видань, то ми зафіксували розрив у постановці проблеми громадянської ідентичності та громадянської ідентифікації на рівні друкованої версії та сайту видання. Зокрема, якщо обсяг інформації щодо смислів громадянської ідентичності, її символічного та образного наповнення на сторінках бізнес-видань не виходить за межі десяти назв упродовж 2010–2014 рр. (жодне з аналізованих бізнес-видань не розмістило вітання чи тематичного мате-

ріалу з приводу Дня Незалежності України як політичного свята), то обсяг сукупної інформації на сайтах видань за період дослідження вимірюється в межах десяти тисяч назв.

Поряд з визначеними відмінностями, між усіма типами видань є спільні риси, які дозволяють стверджувати, що друковані ЗМІ є механізмом формування громадянських ідентичностей. По-перше, конструювання смислів громадянської ідентичності відбувається через: (1) категорію «громадянство», яке змістовно наповнюється через категорії «мова», «національна ідентичність», «регіональний розкол», «цивілізаційний вибір», «геополітичний вимір», «історична пам'ять», «європейська ідентичність», що формує комплекс проблемних питань сфери громадянської ідентичності; (2) «подвійне громадянство» як явище, що має деструктивний характер стосовно громадянської ідентифікації в Україні; (3) «патріотизм» як «пошук національної ідеї», «суть української держави», «національне та громадянське», «патріотичне виховання», «регіональний та національний патріотизм». По-друге, символічна репрезентація громадянської ідентичності на сторінках друкованих ЗМІ України позначена відсутністю домінування позитивних оцінок політичних свят та активним позиціонуванням Державного прапора України та Державного гімну України як символів громадянської ідентичності. По-третє, для усіх типів видань характерним є позиціонування Голодомору як спільної трагедії в історичному минулому, образ якого в інформаційному просторі друкованих ЗМІ перетворився на впізнаваний маркер громадянської ідентичності.

1. Соціологічне опитування. Хто має представляти Ваші інтереси у суспільних процесах в першу чергу? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=154

2. Соціологічне опитування. Уявлення про те, що означає бути громадянином... (регіональний розподіл) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=765

3. Інтелектуальний міст з Євросоюзом. Українському вільному університету – 90 років // Голос України. – 2011. – 4 червня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=227408>

4. Ігор Зварич: «Не поділяю Україну на Західну та Східну» // Голос України. – 2012. – 16 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=251395>

5. Середюк О. Хто ми, чиїх батьків діти? / О. Середюк // *Голос України*. – 2013. – 13 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=280380>

6. Сапієнс Г. Замовте жетон чи значок «Я – українець» / Г. Сапієнс // *Голос України*. – 2013. – 20 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=281214>

7. Луценко: Тимошенко – це термінатор, який потрібен, аби покінчити з системою // *Дзеркало тижня. Україна*. – 2014. – 26 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/lucenko-timoshenko-ce-terminator-yakiy-potriben-abi-pokinchiti-z-sistemoyu-138369_.html

8. Покальчук О. «Кочка» зору як національна ідея / О. Покальчук // *Дзеркало тижня. Україна*. – 2013. – 13 вересня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/socium/kochka-zoru-yak-nacionalna-ideya-_.html

9. Шибалов Є. Сповідь донецького / Є. Шибалов // *Дзеркало тижня. Україна*. – 2010. – № 28. – 6 серпня.

10. Дроздов О. Західна Україна – на вихід / О. Дроздов // *Дзеркало тижня. Україна*. – 2014. – № 13. – 11 квітня.

11. Дроздовський Д. Оксана Пахльовська: «Нас очікує євроінтеграція» українських чингісханів в альпійські курорти та швейцарські банки / Д. Дроздовський // *Дзеркало тижня. Україна*. – 2010. – № 13. – 2 квітня.

12. Бжезінський: Україна стане частиною Європи, а Росія піде за нею. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/bzhezinskiy-ukrayina-stane-chastinoyu-yevropi-a-rosiya-pide-zapeyu-133739_.html

13. Карасьов В. Україна – Росія: несиметричне партнерство / В. Карасьов // *Дзеркало тижня. Україна*. – 2010. – № 11. – 19 березня.

14. Кириченко І. Масова свідомість: коливання та поступ / І. Кириченко // *Дзеркало тижня. Україна*. – 2012. – № 40. – 9 листопада.

15. Виклики в гуманітарній сфері України і національна пам'ять // *Дзеркало тижня. Україна. Україна*. – 2013. – № 3. – 25 січня.

16. Паньо К. Віктор Неборак: «Моя українська ідентичність виникла як внутрішня незгода з несправедливістю» / К. Паньо // *Дзеркало тижня. Україна*. – 2011. – № 7. – 25 лютого.

17. Грабовський С. Українська ідентичність: проблеми та виклики. Від того чи іншого способу їхнього розв'язання залежить і майбутнє України / С. Грабовський, І. Лосєв // *День*. – 2013. – № 207.

18. Ковальчук М. Хто ми є? Львівський соціолог Наталія Черниш: «Ідентичність має реалізуватися у повсякденних практиках людей» / М. Ковальчук // *День*. – 2013. – № 32.

19. Капсамун І. Філософія «мандрівника». Євген Головаха: «На європейському шляху ми можемо зберегти свою цілісність і сформувати загальноукраїнську ідентичність / І. Капсамун, М. Юзич // День. – 2013. – № 142.

20. Грабовский С., Лосев И. Украинская идентичность: проблемы и вызовы (Продолжение) / С. Грабовский, И. Лосев // День. – 2013. – № 211.

21. Парусинський Я. До питання про європейську ідентичність України / Я. Парусинський // День. – 2010. – № 39.

22. Гривінський Р. «Інформаційна війна дозволяє економити на військових засобах». Сарміте Елерте – про право демократії на самозахист / Р. Гривінський // День. – 2014. – № 92.

23. Виступ Президента України Петра Порошенка на сесії Парламентської асамблеї Ради Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=339891>

24. Духнич О. Майдан. Як це бачать із Криму / О. Духнич // День. – 2013. – № 226.

25. Соціологічне опитування. Чи відмовилися б Ви від громадянства України заради отримання іншого громадянства? (регіональний розподіл) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=777

26. Соціологічне опитування. Якби у Вас була можливість отримати, крім українського, громадянство іншої країни, яке громадянство Ви обрали б? (регіональний розподіл) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=776

27. Бережнюк О. Довга дорога до... українського паспорта / О. Бережнюк // День. – 2014. – № 53.

28. Мартин В. Мовчанка — знак згоди? З початку року закордонні угорці отримали право на громадянство своєї історичної батьківщини / В. Мартин // Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – № 6. – 18 лютого.

29. За подвійне громадянство українців обмежуватимуть у правах? // Дзеркало тижня. Україна. – 2010. № 5. – 19 лютого.

30. Муравський А. Українців хочуть відвадити від «купівлі» громадянства / А. Муравський // День. – 2014. – № 27.

31. Передвиборна програма Всеукраїнського об'єднання «Свобода» // Голос України. – 2012. – 19 вересня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/search.aspx?keyword=%u0433%u0440%u043e%u0430%u0434%u044f%u043d%u0441%u0442%u0432%u043e>

32. Передвиборна програма партії «Руський блок» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/search.aspx?keyword=%u0433%u0440%u043e%u043c%u0430%u0434%u044f%u043d%u0441%u0442%u0432%u043e>

33. Заява Компартії України, її фракції у Верховній раді щодо можливих змін до Конституції України // Голос України. – 2014. – 12 січня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=314333>

34. Орбан вимагає подвійного громадянства для угорців Закарпаття // Голос України. – 2014. – 14 травня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=331226>

35. Мартин В. Труднощі перекладу чи ніж у спину? / В. Мартин // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – № 16. – 16 травня.

36. Угорці на Закарпатті уже мають автономію ... культурну // Голос України. – 2014. – 17 травня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=332229>

37. Мартин В. Українсько-угорська безкомпромісність / В. Мартин // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – № 2. – 20 січня.

38. Самокиш І. Варшава дозволила подвійне громадянство. Що це для українців — «послуга» чи «загроза державі»? / І. Самокиш // День. – 2012. – № 45.

39. Мартин В. Подарунок для ультраправих. Рішення Берегівської районної ради про виконання на сесіях національного гімну Угорщини вкотре загостило «угорське питання» на Закарпатті / В. Мартин // Дзеркало тижня. Україна. – 2001. – № 23. – 24 червня.

40. Слісаренко І. Подвійне громадянство: «за» і «проти», або Навіщо Україні створювати «підґрунтя для зовнішнього втручання» / І. Слісаренко // День. – 2010. – № 12.

41. Клепс С. Із життя мешканців Криму / С. Клепс // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – № 12. – 4 квітня.

42. Івкова К. Зараз перед усіма постало питання: чи приймати громадянство РФ? / К. Івкова // День. – 2014. – № 58.

43. Соціологічне опитування. Чи вважаєте Ви себе патріотом України? [20–27 грудня 2005 року] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=282

44. Соціологічне опитування. Чи вважаєте Ви себе патріотом України? [21–25 грудня 2013 року] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=932

45. Гучне слово «Патріотизм» // Голос України. – 2013. – 4 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=276910>

46. Соборність і регіоналізм // Голос України. – 2012. – 19 травня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=256963>

47. Криза духу // Голос України. – 2011. – 25 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/search.aspx?keyword=%u043f%u0430%u0442%u0440%u0456%u043e%u0442>

48. Держава сильна тоді, коли національно єдина // Голос України. – 2013. – 26 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=284545>

49. Гай-Нижник П. Як влада збирається виховувати у нас патріотизм / П. Гай-Нижник // День – 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/yak-vlada-zbirayetsya-vihovuvati-u-nas-patriotizm.html>

50. Голобородько В. Тези й антитези / В. Голобородько // Голос України. – 2001. – 20 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/search.aspx?keyword=%u043f%u0430%u0442%u0440%u0456%u043e%u0442>

51. Сільські громади стають осередками активності // Голос України. – 2013. – 14 червня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=294991>

52. Армії скорочуються, а солдати потрібні // Голос України. – 2012. – 28 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=250016>

53. Торба В. «Саме зараз час виявити патріотизм» У Луганську вчора відбувся студентський мітинг та об'єднавчий форум / В. Торба // День. – 2014. – № 71.

54. Громадянин – патріот і трудівник // Голос України. – 2001. – 12 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=212640>

55. Факультет юристів-господарників: навчаємо, виховуємо. Працевлаштовуємо // Голос України. – 2011 – 23 липня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=231412>

56. Гриневич В. П'ятирічка патріотизму у відсотках / В. Гриневич // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – 2 березня.

57. Миколук О. Патріотизм український – ритуал радянський. Влада сумнівається, що ми – патріоти. Нас хочуть навчити любити Україну / О. Миколук // День. – 2012. – № 21.

58. Деревляний В. Євген Коновалець: «У вогні перетоплюється залізо у сталь, у боротьбі перетворюється народ у націю» / В. Деревляний // Голос України. – 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=228785>

59. 1999–2000: другий термін Президента Леоніда Кучми та «оксамитова революція» в парламенті // Голос України – 2011. – 6 червня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/search.aspx?keyword=%u043f%u0430%u0442%u0440%u0456%u043e%u0442>

60. Пам'яті Станіслава Івановича Гуренка // Голос України. – 2013. – 17 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=287709>

61. Триває рік Драгоманова // Голос України. – 2011. – 10 липня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=232651>

62. Титаренко Л. «Він цю батьківщину любив...» / Л. Титаренко // Голос України. – 2001. – 20 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=213555>

63. Краще рано згоріти, ніж до старості тліти // Голос України. – 2011. – 17 червня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=228691>

64. Голові Конституційного Суду України А.С. Головіну // Голос України. – 2012. – 2 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=247338>

65. Яблука Шестопалового саду // Голос України. – 2012. – 30 серпня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=265500>

66. Василь Ломаченко: «Я люблю свою країну, своїх людей» // Голос України. – 2013. – 14 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=306187>

67. Усик залишати Крим не збирається // Голос України. – 2014. – 30 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=329653>

68. 88-Річний росіянин не хоче лежати в могилі на окупованій Кримській землі // Голос України. – 2014. – 27 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=324927>

69. Вінницька міськрада нагородила Юлія Мамчура // Голос України. – 2014. – 5 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=326125>

70. Нагороду командира отримала донька // Голос України. – 2014. – 16 квітня // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=327377>

71. А козацькі вуса, ніби шаблі гострі // Голос України. – 2011. – 28 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=214472>

72. Добре знаний в Європі професор з Карпат // Голос України. – 2011. – 26 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=222144>

73. Чи віддадуть зелену зону добровільно? // Голос України. – 2011. – 31 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=222779>

74. Битва за Дніпро: затишшя перед бурею? // Голос України. – 2011. – 7 липня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=230201>

75. Глибинка стала ... центром // Голос України. 2011. – 31 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=244941>

76. Писанська В. Столичний гідропарк – на межі катастрофи / В. Писанська // Голос України. – 2012. – 14 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=272409>

77. Антіпова А. Хто знає – той і любить / А. Антіпова // Голос України. – 2012. – 4 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=247759>

78. Аптекарі зловживають, а благодійники нарікання викликають // Голос України. – 2012. – 22 березня <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=252059>

79. Гейніш В. У книжці переплетено душу, серце, долю / В. Гейніш, В. Пилипчинець, В. Нитка // Голос України. – 2013. – 23 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=284228>

80. Клименко О. У громаді, як у родині / О. Клименко // Голос України. – 2012. – 11 вересня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=266368>

81. Апогей патріотизму: від жовто-блакитного манікюру до автовишиванок // Голос України. – 2014. – 5 червня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=336228>

82. Соціологічне опитування. Чи сприймаєте Ви Україну як свою Батьківщину? (регіональний, віковий та груповий розподіли) [31 травня – 18 червня 2007 року] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=775

83. Соціологічне опитування. Чи сприймаєте Ви Україну як свою Батьківщину? [21–25 грудня 2013 року] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=931

84. National day's: constructing and mobilizing national identity / Ed. By McCrone D. and McPherson G. – N.Y.: Palgrave Macmillan. – 2009. – 288 p.

85. Постанова Верховної Ради України «Про День незалежності України» № 2143-XII від 20 лютого 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 20. – Ст. 279.

86. Постанова Президії Верховної Ради України «Про відзначення Дня незалежності України» № 2564-XII від 22 липня 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 39. – Ст. 585.

87. Постанова Президії Верховної Ради України та Президії Кабінету Міністрів України «Про відзначення Дня незалежності України» № 3410-XII від 4 серпня 1993 року // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 38. – Ст. 382.

88. Розпорядження Президента України «Про відзначення 6-ої річниці незалежності України» №230/97-рп від 4 червня 1997 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/230/97-%D1%80%D0%BF>

89. Указ Президента України «Про відзначення 15-ї річниці незалежності України» № 592/2006 від 3 липня 2006 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/592/2006>

90. Указ Президента України «Про відзначення 16-ї річниці незалежності України» № 585/2007 від 3 липня 2007 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/585/2007>

91. Указ Президента України «Про відзначення 22-ї річниці незалежності України» № 198/2013 від 8 квітня 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/198/2013>

92. Указ Президента України Про відзначення 23-ї річниці незалежності України 21 липня 2014 року № 608/2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/608/2014>

93. Як Ви ставитеся до свята – Дня Незалежності України? (динаміка, 2002-2012) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=321

94. Як Ви ставитеся до свята – Дня Незалежності України? (регіональний розподіл), 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=478

95. Рахманін С. Про роль зухвалості в історії // «Дзеркало тижня. Україна. Україна». – 2013. – № 30. – 22–30 серпня.

96. Sarcinelli U. Symbolische Politic. Zur Bedeutung symbolischen handelns in der Wahlkampfkommunikation der Bundesrepublik Deutschland. – Opladen: Westdeutscher Verlag 1987. – 301 s.

97. Азаров М. З Днем Незалежності, Україно! / М. Азаров // Урядовий кур'єр. – 2011. – № 154. – 23 серпня.

98. Яценюк П. З Днем Незалежності, Україно! Шануймося, бо ми того варті! / П. Яценюк // Урядовий кур'єр. – 2014. – 23 серпня. – № 154.

99. Азаров М. З Днем Незалежності! / М. Азаров // Урядовий кур'єр. – 2012. – № 152. – 23 серпня.

100. Азаров М. З Днем Незалежності, Україно! / М. Азаров // Урядовий кур'єр. – 2013. – № 153. – 23 серпня.

101. Вітання Президента України Віктора Януковича з нагоди 20-ї річниці Незалежності України! // Урядовий кур'єр. – 2011. – № 154. – 23 серпня.

102. Янукович В. Двадцять років України: Наш шлях лише починається / В. Янукович // Дзеркало тижня. Україна. Україна. – 2011. – № 29. – 19 серпня.

103. Данкевич М. Перш за все потрібно преображення людини, її мислення і дії / М. Данкевич // День. – 2013. – № 150.

104. Ештон К. Європейський вибір України вимагає конкретних дій / К. Ештон // День. – 2013. – № 150.

105. Як на ваше життя вплинула незалежність держави? Опитування «Урядового кур'єра» // Урядовий кур'єр. – 2012. – № 152. – 23 серпня.

106. Шпарик В. Незалежність України – найдорожчий скарб народу / В. Шпарик // День. – 2013. – № 150.

107. Палій О. Незалежність – щоб творити добро / О. Палій // День. – 2013. – № 150.

108. Івкова К. Діставши можливість вільно мислити, ми не навчилися культури мислення / К. Івкова // День. – 2013. – № 150.

109. Як на ваше життя вплинула незалежність держави? Опитування «Урядового кур'єра» // Урядовий кур'єр. – 2012. – № 152. – 23 серпня.

110. Лучик Ю. Левко Лук'яненко: «24 серпня 1991 року українська нація поставила величезний знак оклику, досягнувши того, за що боролася протягом попередніх семи століть» / Ю. Лучик // День. – 2013. – № 150.

111. 22 миттєвості новітньої України // Урядовий кур'єр. – 2013. – № 153. – 23 серпня.

112. Рахманін С. 20 років самотності / С. Рахманін // Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – № 29. – 19 серпня.

113. Шангіна Л. Незалежність країни на тлі й напередодні / Л. Шангіна // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – № 29. – 22–31 серпня.

114. Мостова Ю. На фарбу? / Ю. Мостова // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – № 29. – 21–29 серпня.

115. Свентах А. Телеканали забули про День Незалежності? Спеціальні програми до 24 серпня готують лише Перший Національний та «Інтер» / А. Свентах // День. – 2013. – № 150. – 23 серпня.

116. Семенченко М. Жест не політичний, а естетичний / М. Семенченко, Т. Козирєва, І. Антипенко // День. – 2012. – № 148. – 23 серпня.

117. Сірук М. Україна остаточно відірвалася від «руського мира» / М. Сірук // День. – 2014. – № 155. – 22 серпня.

118. Тримбач С. Держава/недержави / С. Тримбач // День. – 2014. – № 155. – 22 серпня.

119. Сьогодні Україна святкує День Державного Прапора // День. – 2013. – № 150. – 23 серпня.

120. Завтра – День Державного Прапора // День. – 2012. – № 148. – 22 серпня.

121. Як Ви ставитеся до Дня Конституції України? (динаміка, 2003-2008) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=150

122. Петрушенко М. Сила закону – в його дієвості / М. Петрушенко // Урядовий кур'єр. – 2014. – № 115. – 27 червня.

123. National day's: constructing and mobilizing national identity / Ed. By McCrone D. and McPherson G. – N.Y.: Palgrave Macmillan. – 2009. – 288 p.

124. Як Ви ставитеся до наведених атрибутів незалежної української держави? (динаміка, 2011-2012) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=779

125. Указ Президента України «Про деякі заходи щодо унормування питань опису, порядку використання і захисту державних символів України» № 667/2014 від 23 серпня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/18000.html>

126. Войтко А. Кабінет з вікнами на Білий дім / А. Войтко // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – № 42. – 15 листопада.

127. Лубчак В. Херсон. «Прапор купили в Народному русі України за 3 карбованці 50 копійок» / В. Лубчак // День. – 2012. – № 148.

128. Скрипник О. Академік Валерій Запорожан: «Клонування може бути небезпечнішим за водневу бомбу» / О. Скрипник // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – № 34. – 20 вересня.

129. Онищенко О. Діти виграли, а Україна? / О. Онищенко // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – № 30. – 22 серпня.

130. Константинова К. Письменник Андрій Курков: «У свідомості Заходу Femen укоренилися як символ нової України» / К. Константинова // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – № 44. – 30 листопада.

131. Прядко І. Відлуння ударів. Враження від протистояння Кличка з Поветкіним / І. Прядко // Кореспондент. – 2013. – № 40. — 11 жовтня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/journal/1614541-korrespondent-vidlunnya-udariv-vrazhennya-vid-protistoyannya-klichka-z-povetkinim>

132. Прядко І. Розумники і розумниці. Вітчизняні вундеркінди завоюють світовий науковий олімп / І. Прядко // Кореспондент. – 2013. – № 32. – 17 серпня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/journal/1386085-korrespondent-rozumniki-i-rozumnici-vitchiznyani-vunderkindi-zavoyuyut-svitovij-naukovij-olimp>

133. Ілюшина І. Дім усіх святих. Український лікар зібрала найбільшу колекцію ікон і відродила замок під музей для них // Кореспондент. – 2012. – № 26. – 6 липня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/journal/1370539-korrespondent-dim-usih-svyatih-ukrayinskij-likar-zibrala-najbilshu-kolekciyu-ikon-i-vidrodila-zamok>

134. Савінова В. «А шарик летит...» або Сумбурні роздуми на першOVERесневій лінійці / В. Савінова // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – № 33. – 21 вересня.

135. Захаров Є. Нагородження винних і покарання безвинних? / Є. Захаров // Дзеркало тижня. Україна. – 2010. – № 26. – 9 липня.

136. Смаль О. Любіть Буковину! / О. Смаль // Дзеркало тижня. Україна. – 2010. – № 47. – 17 грудня.

137. Лашенко С. Від півночі до півдня. Державний Прапор на обійсті. За покликом серця / С. Лашенко // День. – 2012. – № 149.

138. Перстньова Н. Чужі тут не ходять / Н. Перстньова // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – № 27. – 10 серпня.

139. Мартин В. Подарунок для ультраправих. Рішення Берегівської районної ради про виконання на сесіях національного гімну Угорщини вкотре загострило «угорське питання» на Закарпатті / В. Мартин // Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – № 23. – 24 червня.

140. Вергеліс О. Порча державної совісті (про прапори і «подонків») / О. Вергеліс // Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – № 19. – 27 травня.

141. Мустафін О. Несвоєчасний фен-шуй / О. Мустафін // Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – № 23. – 24 червня.

142. Константинова К. «Голос Майдану» Євген Нишук: «Дві революції на одне життя – це багато» / К. Константинова // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – № 1. – 17 січня.

143. Гаврилюк А. Воля до волі, або як набувають сенсу державні символи / А. Гаврилюк // День. – 2014. – 22 серпня. – № 155.

144. Баїрд Дж. Втрачені життя не повинні бути марними / Дж. Баїрд // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – № 7. – 28 лютого.

145. Маріуполь став тимчасовою столицею Донбасу // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – № 21. – 13 червня.

146. Ковальова О. Борис Філатов: «Дніпропетровськ виглядає так, ніби він уперше закохався» / О. Ковальова // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – 27 червня. – № 23.

147. Качкан А. Врятувалися. Три історії українських біженців / А. Качкан // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – № 23. – 27 червня.

148. Закагайло О. Катитесь во Львов, если так любите Украину! / О. Закагайло // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – № 9. – 14 березня.

149. Онищенко О. Заручники / О. Онищенко // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – № 11. – 28 березня.

150. Прокопенко М. Це синьо-жовтий прапор! Терміново кличте міліцію! / М. Прокопенко // День. – 2014. – № 122.

151. Шибалов Є. Кривавий рахунок. Жертви сепаратистів / Є. Шибалов // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – № 15. – 25 квітня.

152. Савченко В. Захисниці вітчизни / В. Савченко, С. Клепс, К. Трутньо // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – № 8. – 6 березня.

153. Дроздов О. Листопадовий зрив Єврольвова / О. Дроздов // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – № 47. – 13 грудня.

154. Ведернікова І. Південний Схід: гілка дерева нашого / І. Ведернікова, Ю. Мостова, С. Рахманін // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – № 14. – 18 квітня.

155. Кіпніс О. Співак Анатолій Кочерга: «Може, варто було б змінити гімн України?» / О. Кіпніс // Дзеркало тижня. Україна. – 2010. – № 8. – 26 лютого.

156. Мартин В. Війна гімнів / В. Мартин // Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – № 33. – 16 вересня.

157. Щоткіна К. «Особиста справа» президента / К. Щоткіна // Дзеркало тижня. Україна. – 2010. – № 8. – 26 лютого.

158. Касьяненко С. «Мистецтво» жити в Луганську: поміж музою й війною / С. Касьяненко // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – № 23. – 27 червня.

159. Розвадовська О. Діти'14: нериторичні запитання до дорослих / О. Розвадовська // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – № 19. – 30 травня.

160. Рахманін С. Свої / С. Рахманін // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – № 10. – 21 березня.

161. Савченко В. У війни не жіноче обличчя? / В. Савченко // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – № 8. – 6 березня.

162. Павлюх М. Феномен українського Майдану: історична й генетична пам'ять / М. Павлюх // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – № 49. – 27 грудня.

163. Шибалов Є. Донбас: українська весна / Є. Шибалов // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – № 12. – 4 квітня.

164. Вакарчук С. Звернення до молодих / С. Вакарчук // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – № 46. – 6 грудня.

165. Редько В. Який Державний Герб потрібен Україні / В. Редько // Дзеркало тижня. Україна. – 2010. – № 18. – 14 травня.

166. Белов О. Герб України — які ідеї він містить у собі? / О. Белов, Г. Шаповалов // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – № 8. – 2 березня.

167. Цуркін В. До питання про символіку Герба України / В. Цуркін // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – № 13. – 6 квітня.

168. Mäklsoo M The Memory Political Horizons of Estonian Foreign Policy // Diplomaatia. – 2010. – № 82. – June [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.diplomaatia.ee/en/article/the-memory-political-horizons-of-estonian-foreign-policy/>

169. Грабська А. Маємо засвоїти уроки жертовності свого народу / А. Грабська // Голос України. – 2011. – 26 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=241452>

170. Соколов Д. Великий голод у Криму / Д. Соколов // Дзеркало тижня. Україна. – 2010. – № 41. – 5 листопада.

171. Кульчицький С.: «Українська діаспора спромоглася донести світові правду про голод» // Урядовий кур'єр. – 2013. – 30 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/stanislaw-kulchickij-ukrayinska-diaspora-spromogla/p/>

172. Із виступів уповноважених представників депутатських фракцій // Голос України. – 2013. – 20 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://golosukraine.com/archive/2013/11/20/?page=1>

173. Пам'ятайте, звідки ви родом // Голос України. – 2013. – 23 серпня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=300280>

174. Не маємо права забувати про жодну знищену голодом людину // Голос України. – 2013. – 16 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=306423>

175. Щоб і через віки пам'ятали // Голос України. – 2013. – 22 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=306904>

176. Мельник В. І навіщо оце все треба було видумувати? / В. Мельник // Урядовий кур'єр. – 2013. – 17 серпня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/i-navisho-vam-oce-vse-treba-bulo-vidumuvati/>

177. Камо грядеше, країно? // Голос України. – 2014. – 11 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=231358>

178. Квітка конюшини і сірі привиди // Голос України. – 2013. – 27 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=307229>

179. З пошти. Стаття повернула в юність // Голос України. – 2013. – 11 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=277377>

180. В'ятрович В. Як Голодомор зробив нас нацією / В. В'ятрович // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – № 43. – 22 листопада.

181. Мирослав П. Сталін. З ним і без нього / П. Мирослав // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – № 8. – 1 березня.

182. Шаповал Ю. Поза кон'юктурою / Ю. Шаповал // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – № 42. – 23 листопада.

183. Кисельов Є. Точка зору. Післямова до історії з Ургантом / Є. Кисельов // Кореспондент. – 2013. – №16. – 26 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/journal/1553458-korrespondent-tochka-zoru-pislyamova-do-istoriyi-z-urgantom>

184. Соболев Ю. Радянська спадщина України: національне питання / Ю. Соболев // Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – № 29. – 19 серпня.

185. Кириченко І. Людина-бонсай / І. Кириченко // Дзеркало тижня. Україна. – 2010. – № 40. – 29 жовтня.

186. Марусик Т. Ален Безансон: людина, яка не захотіла бути частиною імперії брехні / Т. Марусик // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – № 18. – 18 травня.

187. Лашенко С. Світла людинолюбна пам'ять / С. Лашенко // Дзеркало тижня. Україна. – 2010. – № 29. – 13 серпня.

188. ДДС – подумайте самі // Голос України. – 2013. – 7 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=356786>

189. Боровіц Дж. Точка зору. Подвійне життя / Дж. Боровіц // Кореспондент. – 2012. – № 23. – 16 червня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/journal/1362365-korrespondent-tochka-zoru-podviijne-zhittya>

190. Європейські цінності можуть стати об'єднавчим чинником // Голос України. – 2013. – 2 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=280162>

191. Умланд А. Чотири виміри української інтеграції в Європу. Внутрішньо- і зовнішньополітичні вигоди зближення між Україною і ЄС / А. Умланд // Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – № 17. – 13 травня.

192. Герман Г. Услід за Тойнбі / Г. Герман // Дзеркало тижня. Україна. – 2010. – № 13. – 2 квітня.

193. Онищенко О. Командир загону самооборони Майдану: «Усе в нас буде добре» / О. Онищенко // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – № 46. – 6 грудня.

194. Наша прерогатива номер один – припинити чвари // Голос України. – 2014. – 28 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=325060>

195. Як воно починалося // Голос України. – 2013. – 17 липня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=297548>

196. Коханець Л. Хай Гондурас їм буде братом / Л. Коханець // Голос України. – 2014. – 30 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://golosukraine.com/publication/main/statti/25303-haj-gonduras-yim-bude-bratom/#.VE-AzfmsWSo>

197. Тютюнник Є. Щодня в інституті стояли домовини ... / Є. Тютюнник // Урядовий кур'єр. – 2013. – 23 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/shodnya-v-instituti-stoyali-domovini/>

198. Андрій Склярук із Запоріжжя просить записати у список жертв Голодомору свою матір Палажку Кіндратівну // Урядовий кур'єр. – 2013. –

22 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/andrij-sklyaruk-iz-zaporizhzhya-prosit-zapisati-u/>

199. Івашко О. Серп і молот принесли голод / О. Івашко // Урядовий кур'єр. – 2013. – 22 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/serp-i-molot-prinesli-golod/>

200. Івашко О. В один голос – про один голод / О. Івашко // Урядовий кур'єр. – 2013. – 16 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/v-odin-golos-pro-odin-golod/>

201. Документи зі згасаючим текстом // Голос України. – 2013. – 23 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=306952>

202. У Верховній раді розпочала роботу виставка «Вбивство голодом – геноцид» // Голос України. – 2013. – 23 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=307083>

203. Виставка «говорить» мовою архівних документів // Голос України. – 2012. – 23 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=273395>

204. Таємничі острови // Голос України. – 2013. – 23 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=307058>

205. Орел С. Музей — місце, де нація пізнає себе? / С. Орел // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – № 23. – 27 червня.

206. По той бік себе // Голос України. – 2013. – 23 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=306963>

207. Шаповал Ю. Шлях довжиною у 17 років / Ю. Шаповал // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – № 7. – 22 лютого.

208. Станіслав Кульчицький: «Великий голод ліквідував загрозу розпаду СРСР з боку України» // Урядовий кур'єр. – 2013. – № 196. – 22 листопада.

209. Найбільше потерпіли лісостепові райони Київщини й Харківщини, які не відігравали провідної ролі у хлібозаготівлях // Урядовий кур'єр. – 2013. – № 195. – 22 листопада.

210. В Києві презентували електронний «Атлас Голодомору» // Урядовий кур'єр. – 2013. – № 195. – 22 листопада.

211. Борис Матюшенко: «Метою голодоморів було придушення українського селянства» // Урядовий кур'єр. – 2013. – № 177. – 28 вересня.

212. Кирей В., Конарева Л. Згадували зі сльозами на очах // Урядовий кур'єр. – 2013. – № 216. – 22 листопада.

213. Героїчне й трагічне як фундамент майбуття // Урядовий кур'єр. – 2013. – № 218. – 26 листопада.

214. Сьогодні – День пам'яті жертв голодоморів // Голос України. – 2012. – 24 листопада

215. Маємо засвоїти уроки жертовності свого народу // Голос України. – 2011. – 26 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=241452>

216. ...Кожен може прийти з лампадкою // Голос України. – 2012. – 23 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=273396>

217. Запали свічку пам'яті! // Урядовий кур'єр. – 2013. – 23 листопада.

218. Згадай загиблих, засвіти свічку! // Урядовий кур'єр. – 2013. – № 213. – 19 листопада.

219. В'ятрович В. (Не)подоланий тоталітаризм. Український урок / В. В'ятрович // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – № 10. – 21 березня.

220. В'ятрович С. Президент та історичні торги / С. В'ятрович // Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – № 4. – 4 лютого.

221. Махун С. Володимир В'ятрович: «Щойно фактів буде достатньо, минуле перестане ділити українців» / С. Махун // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – № 14. – 18 квітня.

222. Бондар-Терещенко І. Сергій Лобода, «Відлуння». Видавництво «Кальварія» / І. Бондар-Терещенко // Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – № 11. – 26 березня.

223. Актуальна інформація – в центральних виданнях // Голос України. – 2013. – 2 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=285848>

224. Комуністи і ПР просять поляків назвати Волинську трагедію геноцидом // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – № 25. – 5 липня.

225. Сидорук А. Велич і трагедія Джеймса Мейса / А. Сидорук // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – № 6. – 17 лютого.

226. У Росії заборонили українські організації // Голос України. – 2012. – 22 травня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=257164>

227. Махун С. «Трубадури імперії», або Реванш на історичній ниві / С. Махун // Дзеркало тижня. Україна. – 2010. – № 32. – 3 вересня.

228. Рахманін С. Час роЗЛУКИ / С. Рахманін // Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – № 4. – 4 лютого.

229. Smith A.D. Nations and nationalism in a global era. – Cambridge: Polity Press, 1995. – 211 p.

РОЗДІЛ 7. НОВІТНІ КОМУНІКАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ І ГРОМАДЯНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ: РОЛЬ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ У ГРОМАДЯНСЬКОМУ САМОВИРАЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ

Громадянська ідентичність людини формується під впливом низки чинників: державної політики, виборчих кампаній політичних партій та лідерів, медійного дискурсу та безпосередньо у процесі громадської активності людини. Громадянська ідентичність як отождення самого себе зі спільнотою громадян певної країни передбачає не тільки усвідомлення формального зв'язку в форматі «права-обов'язки» (який уособлює позиція «Я – громадянин»), а і відчуття громадянської солідарності, що виникає на основі спільних цінностей та досвіду громадянської співпраці. Діяльність людини, що має громадянську ідентичність, у більшості випадків не спрямована на боротьбу за владу та її використання для задоволення своїх приватних чи групових інтересів. Маючи громадянську ідентичність, людина своєю діяльністю виявляє ставлення до наявного політичного ладу як спільних умов існування, критичне чи лояльне сприйняття інституцій держави та «правил гри» в політиці, здатність відповідати за використання своїх прав і свобод та здатність ставати на їх захист [1], тому залишаючись у політиці у статусі «громадянина», людина, без ідеологічних ярликів, не набираючи статусу «політика» чи «партійного функціонера», «державного діяча», своїми діями намагається впливати на політичну систему.

Як і будь-яка інша ідентичність особистості, громадянська ідентичність конструюється в комунікативному середовищі і спирається на матрицю маркерів, що дозволяють людині, перебуваючи у суспільному просторі, розрізнявати інших як «своїх» і «чужих», самостверджуватися у своїй громадянській позиції.

Світові практики залучення громадян до громадської та політичної участі через соціальні мережі* продемонстрували, що вір-

---

* Філіппіни у 2001 р., Іспанія у 2004 р., США у 2008 р., «Арабська весна» 2010–2011 р., Росія у 2011 р.

туальний комунікативний простір є одним з сприятливих середовищ формування громадянської ідентичності і має потужний потенціал суспільної самоорганізації, який може бути успішно використаний для зміцнення громадянського суспільства, а також у політичних цілях – впровадженні масштабних (революційних) змін у країні.

Соціальні мережі як середовище політичної комунікації

В Україні серед розмаїття соціальних мереж найбільшу популярність у інтернет-користувачів (станом на квітень 2014 р.) мають Vkontakte, Facebook, Odnoklassniki, Twitter. З 18,5 млн української інтернет-аудиторії* Vkontakte користується 62,59% (11,5 млн осіб), Facebook – 29,9% (5,5 млн) [2]. Прикметно, що над домінуючою у світі соціальною мережею Facebook (у 127 з 137 країнах світу) у нашій країні віддають перевагу Vkontakte, яка за охопленням інтернет-аудиторії є лідером лише на пострадянському просторі [3]. Створена у США у 2004 році мережа Facebook почала набувати популярності в Україні з 2009 року, однак її україномовна версія з'явилася пізніше, у 2011 р. Російську соціальну мережу Vkontakte було створено 2006 року за аналогією Facebook й через два роки, у лютому 2008 року, інтерфейс Vkontakte став доступний українською мовою. На відміну від Facebook, де пріоритетним є активне спілкування й обмін інформацією, мережа Vkontakte стала середовищем для презентації індивідуальних якостей особистості (звичок, хобі, дозвілля) і зручним ресурсом для зберігання аудіо- та відео файлів. Ці відмінності спілкування відобразилися на політичному контенті та технологіях позиціонування громадських активістів та політиків в обох мережах. Третьою за популярністю мережею в Україні є російська мережа Odnoklassniki (створена у 2006 р.). Вона охоплює 26,93% (4,9 млн) інтернет-користувачів [2]. Політики і громадські активісти в Україні використовують її рідше, ніж дві попередні: політичний контент фрагментарно з'являється у стрічці (новин) й активності мережеских груп. Оскільки пріоритетом спілкування в межах цієї мережі є відновлення давніх зв'язків і розваги (ігри, музика), то тут мають попит демотиватори, вирізки з телевізійних інтерв'ю, політичних ток-шоу та іншого роду відеосюжети на політичну тематику.

---

* Віком 14+.

Twitter серед чотирьох мереж має найменшу в Україні аудиторію – 11,22% (2 млн.) [2]. Створена у 2006 р. ця мережа мікроблогів (миттєвих повідомлень), адаптованих для мобільних пристроїв, почала розвиватися в Україні з 2010 р., набувши популярності переважно серед громадських активістів, журналістів і політиків. За допомогою гештега (слово, якому передуює знак #) учасники мережі об'єднуються за певною темою (наприклад, #Свромайдан, #Антимайдан, #люстрація, #Порошенко тощо), що дозволяє відслідковувати резонанс тієї чи іншої політичної події.

Варто зазначити, що характерною рисою цього соціального середовища є тролінг та присутність штучних суб'єктів комунікації (фейкові структури, інтернет-боти, клони авторитетних політичних лідерів, організацій), які, втручаючись до простору спілкування, дезінформують користувачів та маніпулюють громадськими настроями всередині спільнот.

З огляду на технічні й соціальні аспекти комунікації, які доступні у межах зазначених чотирьох мереж, політичне наповнення контенту сторінок, новинних стрічок і технології інформаційного впливу є різними, однак соціальні мережі привабливі для політиків, оскільки створюють ілюзію відсутності дистанції між політиком і потенційним виборцем, чиновником і громадянином, дозволяють у реальному часі оперативно реагувати на події й здійснювати швидкий рефреймінг змісту інформації. Відсутність цензури, висока періодичність публікацій і різний формат передачі інформації створює сприятливе інформаційне середовище для побудови колективних ідентичностей, створення образів «своїх» і «чужих» спільнот. Окрім того, за рахунок інтеграції ЗМІ та посадових осіб у соціальні мережі останні в Україні стали ще і задовольняти потреби своїх користувачів в інформації. Доступність і легкість створення особистого профілю чи профілю спільноти у мережах, низькі фінансові витрати на утримання сторінки дозволяють політикам, громадським активістам, журналістам, долучаючись до тієї чи іншої спільноти/групи, використовувати потенціал соціальних мереж не тільки для міжособистісного спілкування, а і як канал інформування аудиторії про свої ініціативи й заходи. Наприклад, за нашими підрахунками, лише за червень 2014 р. у Facebook було поширено близько 60 повідомлень про проведення різного роду громадських акцій – благодійних, волонтерських, мистецьких, екологічних, студентських, політичних,

патріотичних (наприклад, «Подаруй політичну книгу», м. Харків; «Щасливе дитинство», м. Тернопіль; «Збережи довкілля – підтримай 4972», м. Київ; «Make World Not War: акція мистецького протесу», м. Київ; до дня Конституції «Нам тут жити!», «Поверни прапор!», «Немає реформ – немає канікул!» і т.д.).

Мережева активність українських державних органів та громадських діячів перетворили Facebook та Twitter на джерела інформації. Наприклад, повідомлення про дії МВС щодо повторного затримання депутата В. Лозинського у червні 2014 р., розміщеного на персональній сторінці міністра А. Авакова у Facebook з відповідним посиланням на мережу, було процитовано більш ніж 10 рейтинговими громадсько-політичними виданнями та інформаційними агентствами. Так само коментар у Twitter міністра закордонних справ П. Клімкіна щодо результатів тристоронніх переговорів у Берліні про врегулювання військового конфлікту на Сході за відсутності інформації на офіційному сайті МЗС було процитовано низкою видань і телевізійними службами. Крім того, новинні телевізійні сюжети, що присвячені ходу антитерористичної операції, часто містять посилання на дані, оприлюднені на сторінці Д. Тимчука у Facebook. ЗМІ і громадськість перетворили соціальні мережі на авторитетні джерела первинної інформації, яку можна отримати без зайвого клопоту «тут і зараз», «з перших вуст» або «з місця подій».

Для проведення дослідження ми виокремили 119 державних, політичних (лідери і партії) та громадських акторів (ініціативні групи та організації), що мали свої сторінки щонайменше в двох з чотирьох мереж (Facebook, Vkontakte, Twitter, Odnoklassniki), аудиторія яких станом на серпень 2014 р. налічувала не менше тисячі осіб*. Аналізу підлягали тексти новинних стрічок та коментарів. За результатами аналізу відповідних сторінок зазначених акторів у чотирьох соціальних мережах було звужено фокус *якісного контент-аналізу* до двох мереж – Facebook, Vkontakte. Обговорення в Odnoklassniki нами були відкинуті через низьку активність читачів (що виявлялося у малій кількості уподобань та коментарів або їх відсутності під постом чи новиною), нерегулярність оновлення сторінки адміністратором, що розглядалося як свідчення пасивності як власників, так і

---

* Критерій кількості уподобань не поширювався на сторінки центральних органів влади (парламенту, Президента і уряду та його відомств).

учасників відповідних груп і слабкої актуальності політичної тематики, що пропонувалася для обговорення.

З огляду на характер спілкування за допомогою Twitter (оперативне інформування учасників мережі про певну подію, активність шляхом публікації короткого повідомлення), контент цієї мережі також не увійшов до емпіричної бази аналізу, адже активність користувачів у Twitter засвідчувала лише рівень поінформованості громадян про ту чи іншу політичну подію чи громадську акцію, а також частоту обміну інформацією (твітами), що не давало можливості виявити якісні ознаки громадянської ідентичності.

Як середовище політичної комунікації соціальні мережі, передусім Facebook і Twitter, почали використовуватися українськими політиками з 2009–2010 років – часу створення перших екаунтів/профілів політиків (М. Бродський, Л. Оробець, С. Тігіпко, А. Гриценко, А. Аваков, О. Ляшко), політичних партій (ВО «Свобода», Політична партія «Демократичний альянс»). У 2010 році у Facebook з'явилися офіційні сторінки Верховної Ради України, Міністерства інфраструктури, Міністерства культури та Міністерства закордонних справ.

Разом з тим, брак знань щодо специфіки української інтернет-аудиторії, чисельність якої у 2010 році становила лише 11,3 млн осіб, серед якої найбільшою групою була молодь*, низька популярність соціальних мереж серед інтернет-користувачів**, відсутність досвіду впровадження піар-технологій у новому комунікативному середовищі не сприяли привабливості соціальних мереж серед політикуму і пред-

---

* 36% користувачів віком від 14 до 24 років (більш докладно див.: – Саваневський М. Українська інтернет-аудиторія за 2010 р. зросла на 29% – дослідження Gemius [Електронний ресурс]. М. Саваневський. – Режим доступу: <http://watcher.com.ua/2011/02/03/ukrayinska-internet-audytoriya-za-2010-r-zrosla-na-29-doslidzhennya-gemius/>).

** Інтернет-видання Watcher почало досліджувати українську аудиторію Facebook лише з 2009 р., зафіксувавши на той час 63 тис. користувачів мережею (докл. див.: Українська аудиторія Facebook з початку року зросла на 500 тис. користувачів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://watcher.com.ua/2013/07/22/ukrayinska-audytoriya-facebook-z-pochatku-roku-zrosla-na-500-tys-korystuvachiv/>). Інша дослідницька агенція Gemius занесла до переліку рейтингових сайтів українського Інтернету Facebook і Twitter у 2012 р. (докл. див.: Gemius Audience: дані по Україні (кількість користувачів). – грудень 2011 і грудень 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.audience.com.ua/pages/display/visitors>

ставників громадського сектору. Переважна більшість політичних акторів здійснювала репост новин з офіційних сайтів своїх організацій, а коментарі під новинами були рідкісним явищем.

Ситуація значно змінилася у 2011–2012 роках, коли почала зростати тенденція масового залучення інтернет-користувачів до соціальних мереж, у тому числі завдяки розширенню можливостей переходів у соціальні мережі з мобільних пристроїв. Наприкінці 2012 року аудиторія Vkontakte вже становила 9,6 млн користувачів, Facebook – 5,2 млн, Twitter – 1,6 млн [4]). У цей період на тлі електоральних розчарувань і трансформацій політичного режиму готовність громадян брати участь у протестних акціях все більше переростала у досвід вуличних протестів (кількість протестних акцій в Україні збільшилася з 2 305 акцій у 2011 році до 3 636 у 2012 році [5]), а тиск на традиційні телевізійні ЗМІ з боку влади (яскравим прикладом чого стало закриття опозиційного до влади каналу ТВі й акції на підтримку свободи слова улітку 2012 року) сприяв підвищенню популярності інтернет-видань й позначив тенденцію інтеграції інтернет-версій новинних каналів у соціальні мережі. Аналіз даних щодо мережевої активності українських медіа, зібраних моніторинговою агенцією Socialbakers, дозволяє констатувати поступову політизацію дискурсів соціальних мереж. Зокрема, у квітні 2012 року до топ-10 рейтингових медіа (що поширюють переважно новини політики) у мережі Facebook увійшли «Українська правда» (31 тис. прихильників), «ТСН» (21 тис.) [6]. У жовтні того ж року у рейтингу опинилася інтернет-версія ще одного політичного видання – «Кореспондент» (58 тис. прихильників), кількість відвідувачів «Української правди» у цьому місяці зросла до 39 тис., а «ТСН» – до 27 тис.[7].

До того ж кількість сторінок політиків-користувачів соціальних мереж також неухильно зростала. Упродовж 2011–2012 років до Facebook долучилися Ю. Тимошенко, Н. Королевська, М. Азаров, В. Литвин, О. Тягнибок та інші. Наприклад, новинна стрічка Ю. Тимошенко у 2011 році наповнювалася фото і короткими повідомленнями про діяльність опозиції й інформацією про кримінальні провадження проти опозиційних лідерів, що супроводжувалося незначними за кількістю коментарями читачів. Згодом сторінка Ю. Тимошенко Facebook відзначена 64 363 вподобаннями [8].

У період парламентської виборчої кампанії 2012 року збільшилося представництво партій у соціальних мережах, однак як

інструмент політичного впливу на виборців цей канал комунікації практично не використовувався (про що свідчила переважна відсутність коментарів та незначна кількість уподобань чи твітів). Серед партій, що за результатами виборів 2012 року стали парламентськими, Facebook, Vkontakte використовували всі (див. Табл. 1). Контент новинних стрічок сторінок партій повторював контент сайтів і виконував інформаційну функцію, однак на час агітаційної кампанії у коментарях під постами іноді спостерігалось пожвавлення обговорень, які у переважній більшості зводилися до проявів лояльності до політичної сили, супроводжувалися фрагментарними вкиданнями провокативної інформації, публікаціями поодиноких опозиційних до певної ідеології поглядів. Тому з появою політичних лідерів і ЗМІ та під впливом активності «тролей», «ботів» і фейк-структур у мережах створювалися умови для перетворення громадян-користувачів з суб'єктів рівноправної комунікації на об'єкт політичних маніпуляцій.

Таблиця 1

**Репрезентація парламентських політичних партій
у соціальних мережах та їх популярність***

Рейтинг	ПАРТІЇ	FACEBOOK		TWITTER		VKONTAKTE	
		дата створення сторінки	кількість уподобань	дата створення сторінки	кількість читачів	дата створення сторінки	кількість учасників/друзів
1	ВО «Свобода»	23 січня 2011 р.	30 440	липень 2009 р.	39 900	(дані приховано**)	19 271
2	ВО «Батьківщина»	8 серпня 2012 р.	23 876	серпень 2012 р.	28 000	(дані приховано)	3 819

* У таблиці, як і в інших таблицях далі за текстом, наводяться дані станом на серпень 2014 р.

** Даних про дату створення сторінки не було виявлено серед доступних даних на сторінці, ймовірно, через політику адміністрування сторінки.

Продовження Табл. 1

3	ПАРТІЯ РЕГІОНІВ	13 березня 2012 р.	12 026	червень 2012 р.	3 034	(дані прихо- вано)	3 697
4	Політична партія «УДАР Віталія Кличка»	13 квітня 2012 р.	7 620	(дані прихо- вано)	24 800	(дані прихо- вано)	8 692
5	КПУ	6 січня 2012 р.	2 383	вере- сень 2011 р.	1081	X*	X

Джерело: Таблиця складена самостійно на основі відкритих даних сторінок п'яти парламентських політичних партій у Facebook, Twitter, Vkontakte.

Окрім того, у 2011 – 2012 рр. у соціальних мережах (Facebook і Twitter)** спостерігалось збільшення рівня репрезентації державних акторів та громадських організацій. Урядовий портал, Міністерство оборони, Міністерство економічного розвитку, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство фінансів та Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства стали доступними у Facebook (див. Табл. 2). Однак характер комунікації між державою і громадянами залишався формальним (уряд лише «інформував» і не вступав у переписку зі своїми читачами), а читачі були лояльними й пасивними спостерігачами, що засвідчувала незначна кількість уподобань під новинами, відсутність репостів та поодинокі коментарі.

---

* Знаком «X» у таблицях за текстом позначається відсутність сторінок у соціальних мережах.

** Станом на серпень 2014 р. серед урядових відомств офіційну сторінку Vkontakte мають лише Міністерство оборони, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство охорони здоров'я.

Таблиця 2

**Репрезентація центральних органів державної влади
(2010–2011 рр.) та їх популярність***

ДЕРЖАВНІ ОРГАНИ ВЛАДИ (назва сторінки)		FACEBOOK		TWITTER	
		дата створення сторінки	кількість уподо- бань	дата ство- рення сторінки	кіль- кість читачів
1	Міністерство інфраструктури України	20 травня 2010 р.	2431	X	X
2	Верховна Рада України	28 травня 2010 р.	3927	січень 2012 р.	30800
3	Міністерство культури України	3 жовтня 2010 р.	3446	X	X
4	Міністерство закордонних справ України	23 грудня 2010 р.	12577	травень 2010	16675
5	Міністерство соціальної по- літики України	1 січня 2011 р.	2137	X	X
6	Урядовий портал	16 травня 2011	19922	липень 2011 р.	27600
7	Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово- комунального господарства України	20 травня 2011 р.	822	вересень 2011	2256

* У 2013–2014 рр. до Facebook і Twitter приєднався Президент України і ще 7 міністерств: Міністерство внутрішніх справ, Міністерство освіти і науки, Міністерство молоді та спорту, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство енергетики та вугільної промисловості, Міністерство аграрної політики та продовольства України, Міністерство екології та природних ресурсів. Міністерство юстиції має свій екаунт у Twitter, однак дата його створення належить до недоступних даних.

Продовження Табл. 2

8	Міністерство економічного розвитку та торгівлі України	24 травня 2011 р.	6488	X	X
9	Міністерство фінансів України	31 травня 2011 р.	2166	X	X
10	Міністерство оборони України	7 вересня 2011 р.	79091	липень 2012 р.	5916
11	Міністерство внутрішніх справ України	15 листопада 2011 р.	5360	листопад 2011 р.	31700

Джерело: Таблиця складена самостійно на основі відкритих даних сторінок органів державної влади у Facebook, Twitter, Vkontakte.

Щодо комунікації, яка у цей період була ініційована представниками громадського сектору (наприклад, Громадський рух «ЧЕСНО», Асоціація інституцій громадянського суспільства «Діалог з владою», які станом на серпень 2014 року вже мали аудиторію понад 10 тис. читачів), то вона замикалася на обмеженому колі експертів та безпосередньо на спілкуванні членів цих громадських об'єднань на вузькі професійні теми, до яких широкий загал соцмереж не виявляв особливої уваги.

У 2013–2014 роках соціальні мережі, окрім інформативної функції стали виконувати функції координації дій громадян, громадських лідерів та політиків під час масових акцій протесту. Однією з ключових характеристик масових протестів, що відбулися в Україні з 28 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року, була трансформація політичної акції («Свромайдан») у тривалий і масштабний громадянський протест («Майдан»), у чому визначальну роль відіграли соціальні мережі (про що більш докладно – далі). У цей період якісно іншим став контент обговорень: репосту і коментарям підлягали не тільки заяви політиків і новини про події в Україні і світі (за правило, тексти і фото), а передусім аматорські відеосюжети на політичну тематику, які миттєво поширювалися серед користувачів і були одними з мотивуючих чинників активних політичних дій громадян. Експерти у сфері новітніх комунікацій констатували залежність інтернет-трафіка на Facebook і Twitter залежно від політичних подій.

Під впливом подій Майдану, як показали дослідження, відбулося падіння популярності великих соціальних мереж Vkontakte і Odnoklassniki і підвищення популярності Facebook з 29% у жовтні 2013 року до 32% у січні 2014 року, Twitter – з 10% у жовтні 2013 року до 13% у січні 2014 року [9].

За нашими спостереженнями лише за період з листопада по грудень 2013 року громадська активність у соціальних мережах проявилася у створенні низки спільнот, які були не стільки майданчиком для обговорення поточних політичних подій і висловлення оціночних суджень, а і середовищем громадянської співпраці та координації політичних акцій у столиці та регіонах країни (див. Табл. 3).

Таблиця 3

**Популярність мережевих спільнот,
що виникли під час подій «Майдану»**

Рейтинг	Спільноти, що з'явилися під час подій «Майдану», 2013–2014 рр.	FACEBOOK		TWITTER		VKONTAKTE	
	Назва сторінки	дата створення сторінки	кількість уподобань	дата створення сторінки	кількість читачів	дата створення сторінки	кількість учасників/ друзів
1	«Євро-майдан»	21 листопада 2013 р.	301 969	(дані приховано)	167 000	(дані приховано)	94 653
2	«Євро-майдан СОС»	30 листопада 2013 р.	113 262	(дані приховано)	45 400	30 листопада 2013 р.	20 763
3	«Антимайдан» (спільнота 1*)	1 березня 2014 р.	87 449	X	X	(дані приховано)	548 200

* За запитом «Антимайдан» у трьох соціальних мережах, вказаних у таблиці, було виявлено три спільноти, що мали однакову назву, подібний за змістом контент і різну кількість учасників, яка, тим не менш, перевищувала 1 тисячу осіб. Одна зі спільнот «Антимайдан», умовно позначена як спільнота 1, була пред-

Продовження Табл. 3

4	«Революція/ Євро-майдан/ Правий сектор»	21 січня 2014 р.	65 017	(дані приховано)	3 391	(дані приховано)	528 388
5	«Громадський сектор Євромайдану»	4 грудня 2013 р.	36 211	(дані приховано)	2 290	(дані приховано)	795
6	«Самооборона Майдану»	30 листопада 2013 р.	32 720	(дані приховано)	28	(дані приховано)	3 792
7	«Автомайдан»	30 листопада 2013 р.	17 664	(дані приховано)	45 200	(дані приховано)	1152
8	«Страйк-плакат»	1 грудня 2013 р.	17 651	(дані приховано)	20	X	X
9	«Студентська координаційна рада –СКР»	1 грудня 2013 р.	4 015	X	X	26 листопада 2013 р.	2 983
10	«Анти-майдан» (спільнота 2)	4 грудня 2013 р.	2 621	(дані приховано)	29 300	(дані приховано)	6027
11	«Антимайдан» (спільнота 3)	X	X	X	X	(дані приховано)	53 612

Джерело: Таблиця складена самостійно на основі відкритих даних сторінок самоорганізованих груп у Facebook, Twitter, Vkontakte.

Так, Facebook спільнота «Євромайдан» мала 17 дотичних сторінок, що репрезентували різні міста України: «Євромайдан-Львів»,

ставлена у Facebook і Vkontakte; друга (спільнота 2) мала представництво у всіх трьох мережах, третя – лише в Vkontakte.

«Євромайдан-Харків», «Євромайдан-Чернівці», «Євромайдан-Тернопіль», «Євромайдан-Одеса», «Євромайдан-Житомир» і т. д. Окрім того, свою сторінку «Євромайдан» мав у Лондоні («EuroMaidan London»), Оттаві («EuroMaidan Ottawa»), Канаді («EuroMaidan Canada») та Німеччині («EuroMaidan Germany»). Кількість уподобань цих регіональних та закордонних сторінок варіювалася від 1062 до 31 239*. Інша, не менш розгалужена спільнота «Автомайдан» (17,7 тис. уподобань) також була відзначена маркерами регіональної ідентичності у Facebook і мала свої «представництва» у Тернополі, Житомирі, Херсоні, Одесі, Львові, Сумах, Полтаві, Дрогобичі, Запоріжжі, на Волині. Тому у цей період соціальні мережі з їх технічними й комунікаційними можливостями стали середовищем самоорганізації громадян, що сприяло кристалізації громадянських позицій щодо політичної ситуації у країні.

Зазначимо, що внаслідок масштабних протестів «Майдану» виникла низка спільнот у Facebook і Vkontakte під однаковою назвою «Антимайдан» (див. Табл. 3), а також були створені спільноти, що відображали регіональну ідентичність («Юго-Восток Антимайдан») та зовнішньополітичні орієнтації («Антимайдан Россия», «Антимайдан Новороссия») й претендували на відображення громадських настроїв противників протестної участі на Майдані. Аналіз життєпису цих груп дозволяє констатувати наявність короткотривалої активності користувачів в обговоренні політичної тематики лише в межах групи «Антимайдан», створеної у грудні 2013 року. Решта груп мало чим відрізнялася одна від одної своїм контентом, характеризувалася незначною кількістю уподобань та низькою активністю у коментарях (які проявлялися подекуди і не перевищували позначку 7) до інформації, що публікувалася у новинних стрічках цих груп. Це не зовсім узгоджувалося з формальною кількістю учасників цих груп (одна з яких налічувала 87,4 тисячі) й створювало ефект «штучності» спільноти.

Саме завдяки мережевій комунікації низка громадських ініціатив набула організаційних ознак (Політична партія «ПРАВИЙ СЕКТОР», ВО «Майдан»), деякі політичні партії підсилили свій політичний вплив і збільшили популярність у віртуальному про-

---

* Див.: Facebook сторінки зазначених спільнот.

сторі (Політична партія «Демократичний альянс», Політична партія «Об'єднання Самопоміч»), а Facebook і Twitter сторінки окремих політиків та державних діячів, самоорганізованих груп громадян перетворилися на джерело первинної інформації для ЗМІ і громадськості (сторінка А. Авакова, Д. Тимчука) (див. Табл. 4).

Таблиця 4

**Популярність сторінок політичних та громадських діячів
у соціальних мережах**

Рейтинг	ПОЛІТИЧНІ ДІЯЧІ	FACEBOOK		TWITTER		VKONTAKTE	
		дата створення сторінки	кількість уподобань	дата створення сторінки	кількість читачів	дата створення сторінки	кількість учасників
1	Арсеній Яценюк	27 вересня 2013 р.	247 063	(дані приховано)	180 000	(дані приховано)	36 852
2	Арсен Аваков	липень 2009 р.	221 836	(дані приховано)	103 000	X	X
3	Петро Порошенко	1 січня 2014 р.	211 256	(дані приховано)	77 000	(дані приховано)	122 168
4	Дмитро Тимчук	6 лютого 2012 р.	203 183	(дані приховано)	914	X	X
5	Олег Ляшко	7 грудня 2010 р.	170 980	вересень 2011 р.	95 000	(дані приховано)	27 520
6	Леся Оробець	24 лютого 2010 р.	87 000	лютий 2010 р.	112 000	(дані приховано)	2 964

Джерело: Таблиця складена самостійно на основі відкритих даних сторінок, вказаних у таблиці політичних та громадських діячів у Facebook, Twitter, Vkontakte.

Прикметно, що популярність у соціальних мережах тих політичних партій, яким вдалося підвищити свій рейтинг внаслідок активної участі у протестних акціях листопада 2013 р. – лютого 2014 років, значно перевищувала рейтинг деяких парламентських політичних сил (див. Табл. 5).

Таблиця 5

**Популярність сторінок політичних партій
у соціальних мережах**

рейтинг	ПАРТІЇ	FACEBOOK (кількість уподобань)	TWITTER (кількість читачів)	VKONTAKTE (кількість учасників групи)
1	«ПРАВИЙ СЕКТОР»	46 948	17 400	426 906
2	«Демократичний альянс»	42 036	16 200	3 566
3	ВО «Свобода»	30 440	39 900	19 271
4	ВО «Батьківщина»	23 876	28 000	3 819
5	«Об'єднання Самопоміч»	15 260	21	X
6	ПАРТІЯ РЕГІОНІВ	12 026	3 034	3 697
7	«УДАР Віталія Кличка»	7 620	24 800	8 692
8	КПУ	2 383	1081	X

Джерело: Таблиця складена самостійно на основі відкритих даних сторінок політичних партій у Facebook, Twitter, Vkontakte.

Таким чином, суб'єктами формування громадянської ідентичності в соціальних мережах є політичні лідери, державні діячі, громадські активісти, що істотно не відрізняє традиційний інформаційний простір від віртуального за винятком того, що у соціальних мережах учасники комунікації вважаються рівноправними і кожен сам може робити вибір щодо того чи іншого інформаційного продукту, який з'являється у новинних стрічках. Це означає, що людина стає співавтором громадянської ідентичності, а не пасивним споживачем того, що нав'язує держава, партії і громадські лідери. Відмінністю віртуального комунікативного простору від традиційного (опосередкованого засобами масової комунікації) також є персоніфікація політичних і громадських акторів, що значно зменшує відстань у відносинах між абстрактними і «далекими» владними установами і громадянином, збільшує прозорість комунікації,

створюючи таким чином сприятливі умови для подолання відчуження від влади й самоусвідомлення себе як рівноправного учасника процесу управління державою.

Вияви громадянської ідентичності у соціальних мережах

Громадянська ідентичність як один із видів колективної ідентичності передбачає наявність образів «Ми» і «Вони», що конкретизують ознаки спільноти, з якою себе ототожнює людина. Важливу роль у формуванні цих образів відіграє комунікативний простір, через який учасники комунікації отримують інформацію про маркери, на основі яких можуть ототожнювати себе з тією чи іншою групою. Соціальні мережі як простір для спілкування стали сприятливим середовищем для поширення знаків і символів, оціночних суджень, за допомогою яких людина могла б конструювати свою громадянську позицію.

Вище зазначалося, що соціальні мережі як інструмент впливу на лояльність громадян до влади почали використовуватися в Україні порівняно недавно. Внаслідок контент-аналізу новинних стрічок та життєписів сторінок соціальних мереж 119 українських політичних, громадських, державних акторів за період з 2009 по липень 2014 рр. нами було виокремлено два періоди, в межах яких спостерігалось «піднесення» громадянської ідентичності (зростання кількості суджень, знаків та символів, що використовувалися учасниками обговорень для виявлення своєї громадянської позиції). Перший період – з листопада 2013 р. по березень 2014 р., упродовж якого тематика і зміст мережевих розмов відображали конфлікт, що на цей час утворився між владою та громадянами щодо культурно-цивілізаційної ідентичності українського суспільства, а також масштабний громадянський протест щодо принципів, на основі яких функціонувала українська держава. Другий – з квітня по липень 2014 р., під час якого спостерігалось загострення відчуття національної ідентичності та патріотизму, що засвідчувало реакцію українського суспільства на окупацію Криму та військові дії на Донбасі.

Загалом за весь період дослідження було з'ясовано, що актуалізація громадянської ідентичності українських користувачів соціальних мереж має ситуативний характер. Зокрема, під час виборчих кампаній 2012 і 2014 рр., коли партії і лідери намагалися підсилити політичну ідентичність громадян, апелюючи до грома-

дяньського обов'язку виборця «прийти і проголосувати», спричиняли появу довгої стрічки обговорень, у текстах яких виявлялися слогани «не голосуєш – не жалійся!» [10], «хочеш нормальних виборів – треба йти в ДВК і провести їх, прожити місяць у пеклі, на грані фізіологічних можливостей, спробувати...не втратити пильність», «мене не потрібно агітувати і переконувати в тому, що я і так бачу і розумію. Мені потрібні знання, як захищати себе і як управляти...власною державою, як контролювати тих, хто представляє мене у парламенті» [11].

Ретрансльовані через ЗМІ «знакові» політичні рішення та події, від яких залежала доля держави, також спричиняли загострення відчуття громадянської ідентичності у користувачів соціальних мереж. Зокрема, початок антитерористичної операції (АТО) у Луганській та Донецькій областях, починаючи з квітня 2014 р., у соціальних мережах зумовив появу низки сторінок, присвячених безпосередньо ходу АТО*, сторінок з військової тематики та сторінок щодо надання допомоги змушеним переселенцям. В умовах військових дій діапазон ролевих позицій ускладнився: на ґрунті патріотизму з'явилися нові ідентичності громадянина як волонтера, благодійника, переселенця, добровольця.

Окрім того, українські користувачі соціальних мереж активно реагували на ставлення та позиції світової спільноти щодо України, що супроводжувалося репостами та коментарями. Яскравим прикладом у цьому випадку стала реакція українських громадян на зустріч німецького канцлера А. Меркель з російським президентом В. Путіним у липні 2014 р., яка спричинила Facebook-протест: сторінка німецького політика була атакована великою кількістю повідомлень від українських користувачів з одним і тим самим змістом, що в перекладі з німецької означало «Дякую, пані Ріббентроп!» [12].

У середовищі соціальних мереж кордони громадянської ідентичності українців формувалися на основі відмінностей у ставленнях громадян до *політичної активності та методів впливу на владу* (що виявлялося, зокрема, в оціночних судженнях про масові протести громадян, їх наслідки для суспільства та ефективність у захисті громадянських прав і свобод); *самих себе як учасників*

---

* Однією з найпопулярніших серед яких стала сторінка керівника Центру військово-політичних досліджень Д.Тимчука (див. Табл. 4.)

політичного процесу (щодо впевненості у діях та свого впливу на політичне життя країни); *«інших» учасників політичного процесу* (влади/правлячої партії, опозиції, політиків у цілому як представників інтересів громадян); *України як Держави й Батьківщини; історії України, окремих історичних постатей та подій минулого; культурно-цивілізаційних орієнтирів суспільства* (зовнішньополітичний курс держави).

На основі зазначених ставлень охарактеризуємо вияви громадянської ідентичності.

Ставлення до політичної активності і, зокрема, до протестної участі як способу впливу на владу, а також сприйняття власної ролі у політичному процесі розділили громадян на два табори: «противників» та «активістів» протесту, що у листопаді 2013 р. розпочався на майдані Незалежності й поширився у всіх регіонах країни. «Противники» протесту на Майдані, яких ЗМІ після низки акцій у Маріїнському парку назвали «антимайданівцями», у своїх коментарях у соціальних мережах переконували, що будь-який протест є безрезультатним, приреченим на поразку і що він, окрім хаосу, нічого не приносить державі. Несприйняття ними протестної участі доповнювалося відсутністю яскраво вираженої лояльності до правлячої партії і системи влади в цілому, що у поєднанні відображало настанову на смиренність: «як влада скаже, так і буде».

Натомість «активіст», або «майданівець», був переконаний, що «тут і зараз», на Майдані в Києві, чи десь в іншому місті, своїми діями він творить історію свого життя і своєї країни. В дискусіях у мережах цю позицію відображали твердження «я не здамся без бою», «маю звичку не здаватися», «Я – простий громадянин України. Я не живу вчорашнім чи завтрашнім днем. Я живу – тут і зараз. Вірю у власний Народ та власні сили. Я не чекаю вказівок зі сцени Майдану. Я просто беру і роблю те, що можу. Просто роблю. Я закликаю робити так кожного»* [13] тощо.

З позиції «антимайданівця» відносини між владою і громадянами розумілися за такою логікою: «в країні є влада, а у влади є свій народ», з позиції «майданівця» – «в країні є народ, у якого є влада». На основі цих двох протилежних суджень сформувалися

---

* Орфографія і пунктуація у наведених цитатах, а також у цитатах далі за текстом збережено в оригіналі.

два уявлення про «Майдан»: як «народовладдя» – єдиний «надійний» спосіб для громадян контролювати владу й робити зміни в країні, і як «балаган», який дестабілізує життя у державі, заважає владі та її громадянам «нормально» працювати.

Ці відмінності у ставленнях до політичної активності активно використовувалися партіями та державними структурами й відповідно до ідеологічних настанов послаблювалися чи загострювалися. Зокрема, у коментарях на сторінці «ПРАВОГО СЕКТОРУ»^{*} проактивістські настрої підсилювалися різноманітними закликами до революції: «народ чекає на революцію, а не масове гуляння», «когда диктатура является фактом, то Революция становится долгом». Так само, в коментарях на сторінці ВО «Батьківщина» можна було побачити більш помірковані, але теж проактивістські визначення Майдану як «осередку спротиву», «всенародного походу за очищення України від кримінальних окупантів», «козацьку січ», «нашої вільної України» [14]. Коментарі на сторінці Президента у грудні 2013 року містили протилежні міркування: «что мы видим на Майдане? ...там есть вполне успешные люди, они стоят за идею. Но основная масса – это тунеядцы, вечные студенты, безработные, и прочне, которые попали в бесплатный источник еды и беженского жилья» [15]. Читачі і коментатори Facebook сторінки ПАРТІЇ РЕПЮНІВ у розмовах намагалися переконати у необхідності використовувати альтернативні, менш радикальні, засоби впливу на владу: «на майдане есть возможность референдума, который даст понимание, чего же на самом деле хотят большинство украинцев», «у жодній демократичній країні не припустимі заклики до революції», «цивілізовано, спокійно, мирно – таким має бути справжній мітинг», «краще поганий мир, ніж хороша війна». Сам протест, як і його учасники, дискредитувалися апеляціями до порушення закону і порядку: «если митингующие действуют в рамках закона – это нормально. Но как можно относиться к людям, которые...бьют окна,

---

^{*} Мається на увазі громадський радикальний рух, який виник під час подій Майдану (листопад 2013 р. – лютий 2014 р.) і напередодні дострокових президентських виборів (25 травня 2014 р.) трансформувався у політичну партію «ПРАВИЙ СЕКТОР». Див.: Facebook сторінку «ПРАВОГО СЕКТОРУ» – <https://www.facebook.com/RightSectorUkraine?fref=ts>, а також сторінку «ПРАВОГО СЕКТОРУ» Vkontakte – <https://vk.com/public62043361>

бросают камни, травят милицию газом? И они после этого говорят, что у них мирный протест», «соромно жити в одній країні з терористами і бандитами, які прийшли з Майдану на вулицю Грушевського». Активно поширювалися заклики до припинення протесту на кшталт: «Український народ в небезпеці», «треба припинити безпорядки та демонстрації»; «звільнити майдан»; «наведіть порядок! это не мирные демонстрации – это сборище преступников... мирные закончились, когда начались баррикады, грабежи, разбои, вандализм, посадите всех на реальные сроки!», «зачинщиков госпереворота лишит депутатской неприкосновенности и по всей строгости закона – на 15 лет! хватит сюсюкаться! закон и порядок!!!!!!» [16]. У такий спосіб навіювалося твердження, що демократія – це вседозволеність, що країною не може управляти натовп.

В образі *«Інших»* у політиці – тих, кому могли себе протиставити громадяни, – здебільшого виступала «влада» і «опозиція», які уособлювали образ «недосяжного» і «чужого» громадянину суб'єкта. І прихильники, і противники Майдану однаково ворожо сприймали цих двох акторів: перші вважали опозицію «безсилою», частиною системи влади, проти якої боролися, для других – відмінності між правлячою партією та опозицією були незначними, адже вважалося, що «всі політики однакові». Разом з тим, спільність цих позицій не була усвідомлена жодною зі спільнот. Прихильники Майдану сприймали індиферентність противників Майдану до дій влади як лояльність, адже свої судження противники Майдану не підкріплювали добровільною політичною активністю. Тим не менш, на сторінках, що виражали позиції «майданівців», і сторінках «антимайданівців» серед коментарів часто траплялися такі вислови, як: «де політик, там і програш», «політики далекі від народу», «я проти свавілля чинної влади», «влада, що безпокарно обкрадає, вбиває, судить», «нетямуща опозиція», «влада знищує працьовитого Українця», «під час Майдану три лідери не один раз зливали Майдан»; «закон для людей і повне беззаконня для влади», «жаль людей, которые оказались под перекрестным огнем двух банд, рвущих друг другу глотки» і т.д. Важливо зазначити, що попри те, що самі учасники Майдану чітко розрізнявали між собою тих, хто був прихильником партій, і тих, хто вважав себе представником громадського сектору та «справжнім» громадянином

країни, «антимайданівці» були переконані, що Майдан – це штучний політичний проект, організований «продажними» політиками у своїх корисних цілях. Будь-яка можливість побачити в Майдані громадянській протест зводилася на «ні» двома судженнями: або «вони» (учасники протесту) «зомбовані фанатики», або «вони» «стоять за гроші», тому солідарність між противниками і прихильниками Майдану на основі громадянських цінностей була якщо не неможливою, то вкрай складною.

У соціальних мережах на сторінках політичних партій та лідерів відмінності між громадянською та політичною ідентичністю загострювалися різними висловами та закликами: «придет другая власть и точно также будет дубасить свой народ» [17], «приберіть партійну символіку з майдану», «чому сьогодні не було жодного політика на Майдані?», «ваших не били. Ваші вдома спали, поки наших били» [18]. «ПРАВИЙ СЕКТОР» також політизував відмінності між громадянами і «владним табором», оприлюднюючи закиди опозиції: «опозиція – це сила, завдання якої полягає у створенні ілюзії протистояння диктаторському режиму і емоційному врівноваженню народних мас», «не вір опозиції, не бійся беркуту, не проси у влади» [19]. На сторінках інших політичних акторів траплялися лише поодинокі заклики та коментарі щодо «чужості» політиків щодо громадян, зокрема, на сторінках ВО «Батьківщина» – «обирайте лідера з народу», КПУ – «люблю Родину без політики».

Сприйняття образу України як держави і як Батьківщини залежало від ступеня залучення людини до політичних подій та прихильності до цінностей, що сповідував «Майдан» і «Антимайдан». Так, для громадянина, що брав участь як мінімум у віртуальних дискусіях, як максимум в акціях протесту, були характерні такі висловлення: «Україна була, є і буде!», «хочу жити і працювати у своїй країні і для своєї країни», «Україна – це те, що не вмирає, воно в душі народу», «своя країна», «моя Україна», «рідна серцю країна». У дискусіях між громадянами, які вороже сприймали Майдан, були поширені інші вислови та визначення: «Украины больше нет – это зона, в которой правит бунт», «міфічна держава», «Україна тепер не належить самій собі», «Україна існує тільки на мапі», «Укрія» і т.д.

Однак після оголошення АТО та ескалації військового конфлікту на Донбасі, ставлення до Майдану перестало бути диспозицією

для сприйняття України як держави та Батьківщини (позиція «якщо ти на Майдані, ти – патріот»), користувачі виявляли громадянську солідарність на основі патріотичних цінностей, співчуття до постраждалих внаслідок бойових дій. У практичній площині самоорганізація виражалася у координації дій, інформуванні через соціальні мережі для здійснення волонтерської діяльності, надання благодійної допомоги, поваги до цілісності та суверенітету країни [20]. Також зазначимо, що внаслідок військового конфлікту значна частина користувачів втратила доступ до соціальних мереж, зіткнувшись з необхідністю взяти на себе статус «біженця», «тимчасового/ змушеного переселенця», однак у мережах залишилася частина користувачів, позиції яких щодо України формувалися на основі інформації російських ЗМІ, про що свідчили відмітки уподобання на сторінках «Юго-восток Антимайдан», «Антимайдан Новороссия», «Донецкая народная республика», «Луганская народная республика» та ін.

Політизація подій *історичного минулого* використовувалася як для звеличення України, так і для приниження національної гідності. Зокрема, було виявлено низку користувачів (яких умовно можна назвати «проукраїнськими»), серед яких постійно поширювалися коментарі про велич «козацького духу» й героїзм борців за свободу («на Майдані – герої нашого часу»), «історію творять люди і доля народу залежить від народу»), а також користувачів (яких умовно можна назвати «антиукраїнськими»), які поширювали коментарі, сповнені неповагою до культури українського народу («всю жизнь горилку с салом жрать», «польские холопы», «дремучество украинцев», «злые и ненавидные бендеровцы», «бандерлоги»), звинувачення у прихильності до фашизму.

Зазначимо, що ідентифікація з Україною доповнювалася масовим використанням державних знаків та символів на сторінках користувачів. У переважній більшості це були аватарки та обкладинки сторінок, в яких у тій чи іншій формі використовувалися жовто-блакитні кольори прапора, безпосередньо український прапор, герб і мапа України. Таким чином користувачі демонстрували свою належність до «патріотично налаштованих громадян», що доповнювало позицію громадянина-активіста, який боровся проти режиму на захист своїх прав та свобод, позицією патріота, який здатен поступитися приватними інтересами і власним життям заради країни та її майбутнього.

Патріотизм спирався на повагу до історії та культури українського народу й відчуття національної гордості, що у текстах коментарів виявлялося через присутність таких висловів, як: «українцем бути престижно», «гордість бути згуртованою нацією», «пишаюся, що я українка», «свідомий українець»; «усвідомлена любов до свого народу не поєднується з ненавистю до інших», «Україна – це краще, що зі мною траплялося», «мій народ – найкращий». У цьому контексті заслуговує на увагу коментар, опублікований у грудні 2013 р. на президентській сторінці Facebook й адресований одному з учасників розмови, що яскраво ілюструє відмінності громадянських позицій щодо України як держави: «я просто вихована патріотом України. А ви настільки не вірите в свою власну країну, що навіть подумати не можете, що українці можуть самі стати країною, на яку будуть рівнятися інші. Життя при «советах» знищило в вас «українця». Ми – не раби Росії чи Америки. Ми – Українці. Ми вирости за незалежної України і побороти раба в собі» [15].

Серед політичних акторів найбільше патріотичних коментарів було зафіксовано на сторінці «ПРАВОГО СЕКТОРУ» і ВО «Свобода». Так, наприклад, у коментарях на сторінках «ПРАВОГО СЕКТОРУ» радикальні дії на Майдані пояснювалися як «виборювання *Свободи, Справедливості, Добробуту* для українського народу», позиція патріота виокремлювалася фразами «ти просто громадянин чи свідомий український патріот?», «Честь Батьківщини – понад життя», «Чи пробачать нам діти? Чи пробачить Україна?», «ми воюємо на Донбасі, щоб не воювати у Києві, Одесі, Львові, Ужгороді. Тому усі, хто ховається від війни і протестує проти мобілізації, просто наближають війну до власного дому», «ми пропонуємо всім патріотам не політичні ігри та договори, не обіцянки та гречку, а речі, які ми будемо робити разом: боронити українську землю від загарбників, звільняти Донбас від терористів, Крим від окупантів, очищувати владу та чиновництво від зрадників та хабарників, змінювати систему влади на проукраїнську, чесну та прозору, будувати разом соборну, суверенну, заможну Україну» [19]. Подібним способом прихильники ВО «Свобода» підтримували патріотичні настанови у мережових дискусіях апеляціями до свідомості українця, цінності мови та єдності України.

Разом з тим, серед груп соціальних мереж активно з'являлися аватарки зі знаками та символами російської держави (прапор, герб і назва країни), георгіївська стрічка, які зображувалися на тлі мапи України.

Прикметно, що до початку військових дій на Сході несприйняття України як держави активно поширювалося в обговореннях на сторінці ПАРТІЇ РЕГІОНІВ у вигляді тверджень «Украина никогда не станет суверенным ни от кого независимым государством, если не будет иметь своего родного языка, своей культуры», «Украина независимость упустила. Был еще Богдан Хмельницкий, который сдал страну России». Були також присутні міркування на тему державного устрою, наприклад: «выход из противостояния [грудень 2013 р.]: восстановление СССР или ОБРАЗОВАНИЕ НОВОГО государства на территории страны Украины – например, УКРАИНСКОГО СОДРУЖЕСТВА», «тільки через федералізацію можна зберегти цілісність України», а також ностальгічні роздуми на тему радянського минулого: «мы 70 лет советской власти жили бок о бок и никто не говорил, что есть какие-то притеснения украинского языка, украинской самоидентичности. Наоборот, только в Союзе ССР Украина сохранила свою самобытную культуру, язык и традиции. И так должно быть и дальше» [21].

У судженнях щодо *культурно-цивілізаційного вибору суспільства* було виявлено традиційно дві позиції. Першу ілюстрували вислови: «преступный Евросоюз», «гейропейская шваль», «настоящий враг – это НАТО», другу – «Тайожный союз», «поліцейська держава», «Москва – це мордор – орда зла і тьми». Однак, коли протест «Євромайдан» перетворився на «Майдан», набувши не політичного, а громадського характеру, кордон ідентичності учасників Майдану змінився: визначення «Україна – це Європа» було доповнено визначенням «Майдан – це Україна», «почути Майдан – це почути всю Україну», «голос Майдану – це голос країни».

Натомість у громадян, що не підтримували Майдан, загострювалося відчуття регіональної ідентичності: «Майдан – це не вся Україна» (поширення месиджу спостерігалось під час акцій у Маріїнському парку, січень–лютий 2014 р.), «Україна – це Донбас» (після зміни влади, лютий–березень 2014 р.), «Донбас – це Південний Схід», «Південний Схід – це Новоросія» (після окупації Криму і силових зіткнень в Одесі). Учасники обговорень заявляли: «фашизм знову піднімає голову. Ні десть в Берліні, а на Заході України... захопив Київ, зараз намагається захопити наш дім – Південний Схід», «я из Донбасса, я не хочу жить в стране, правительство которой называет свой народ бандитами и отправляет на расправу с ним вооруженные войска и танки» [22].

Особливо гостро культурно-цивілізаційні та регіональні відмінності українського суспільства поставали в обговореннях КПУ та ПАРТІЇ РЕГІОНІВ, хоча не рідко на сторінках опозиційних політиків та політичних сил заклики до єднання українців перемішувалися з антиукраїнською риторикою, наприклад, «Україна стане російською колонією» (коментар на сторінці ВО «Батьківщина»), «Ми давно втратили незалежність – а саме тоді, коли підписали міжнародні угоди з ЄС, які набрали силу, вищу за Конституцію» (коментар на сторінці Л. Оробець).

КПУ грала на протиставленнях «восттавшего народа Юго-Востока Украины» і «продажных американо-бандеро-фашистских недочеловеков». У ПАРТІЇ РЕГІОНІВ європейський вибір піддавався критиці («Евросоюз вообще не интересуют реформы в Украине и качественные изменения в ней (стране)») і поширювалися твердження, що кращим є побудова Європи в Україні, що у разі підписання Угоди про Асоціацію Україна перетвориться на «колонію», тому робився висновок, що «большинство украинцев считает предателями тех, кто хочет превратить Украину в колонию... не весь украинский народ за кабальную ассоциацию...». Навіювалося, що Росія може надати захист Україні, тому неодноразово робилися заклики до звернення до РФ по допомогу: «Немедленно обратиться к руководству Российской Федерации с просьбой оказать политическое содействие в стабилизации ситуации на Украине. В данных условиях только руководство России и лично Владимир Путин могут на равных разговаривать с Госдепом и обеспечить сохранение украинского суверенитета», «А Россия всегда помогала Украине и защищала, иначе Германия и Польша еще 400 лет назад проглотили бы Украину» [23].

Регіональний вимір української ідентичності був головним об'єктом уваги ПАРТІЇ РЕГІОНІВ. Зокрема, серед коментарів були присутні міркування про культурні та економічні відмінності «Західної України» і «Східної України», мешканці Заходу (під яким розумілися лише три області – Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська) називалися «зомбованим жертвами терористів [опозиціонерів]». Робилися заклики «встановити блокпости на в'їзді до Києва, щоб не допускати в'їзду майданишників з Галичини і Західної України!». Активно підтримувалося твердження, що «Майдан – це не вся Україна!» [24].

Унаслідок розвитку зазначених вище ставлень у комунікативному середовищі мереж сформувалися дві матриці громадянської іден-

тичності, які пропонували громадянам два різних бачення того, хто такі «Ми», а хто такі «Вони», і на яких засадах «Ми» згуртувалися. Нижче пропонуємо опис цих образів у порівнянні (Див. Табл. 6).

Таблиця 6

**Образи «Ми» та «Вони»
у двох матрицях громадянської ідентичності**

	«МИ»	«ВОНИ»
Матриця 1	«бійці і патріоти спротиву»; «народ України»; «за гуманізм, але в нашій країні можлива тільки жорстка боротьба»;	«свідомі»; «майданутые», «мясники майдана», «майдауни», «бандерівці», «хунта», «фашистська хунта»; «оголтелая банда воюющих братков», «оголотелые фашиствующие молодчики», «іноземні найманці», «правосеки», «зомбированные»; «лентяи», «урки», «бомжи», «те, кому не работу ходит не нужно», «заробітчани», «евробездельники»;
Матриця 2	«люди на Майдані», які: «бажають припинити беззаконня та свавілля», «бажають жити у вільній країні», «пишаються тим, хто вони у своїй країні, своєю історією», «стидаються своєї влади», «вільні», «ті, хто бореться за конституційне право бути людиною; «свої люди»; «не раби»; «проти насилля, несправедливості та брутального згвалтування своєї країни»; «громадяни, які усвідомили, що ніхто окрім нас самих не збудує нам такої держави, яка б нас влаштовувала»; серед «нас»: «герої Небе-	«дегенерати», «не можуть сформулювати, чому вони підтримують владу», «агресивні»; «те ж наш народ»; «невинні, що держава не потурбувалася про їх освіту і виховання»; «звичайні люди, які живуть у таких обставинах, де кожен день їм промивають мозок й насильно збирають на мітинги»; «немайданівці» – ті, хто «втратив віру в Любов ближнього, щирість співчуття та взаємодопомогу, не мають відчуття патріотизму та національної гідності»; «сепаратисти та найманці»; «чужинці»

Продовження Табл. 6

	сної сотні» – «убиті хлопці біля нас, які «загибли за свободу», які є «гордістю нашого народу», «символом нашої свободи».	

Джерело: Таблиця складена самостійно на основі коментарів новин та репостів у життєписі та стрічці новин сторінок у Facebook та V Kontakte парламентських політичних партій, самоорганізованих груп громадян «Євромайдан», «Євромайдан СОС», «Антимайдан», державних органів влади, політичних та громадських діячів.

Як можна побачити в таблиці, серед опису «себе» та «їх» використовувалися як цінності свободи та повага до прав людини, повага до праці та дистанція між владою та громадянами. Відчутну роль у конструюванні громадянської ідентичності зіграли апеляції до цінності людини, її гідності, а також протиставлення ролі людини, яка творить історію, масі, яка слухається своїх володарів. У порівнянні цих двох матриць доволі ілюстративними видаються поширені через мережеві групи «інструкції самозахисту» (призначені для учасників акцій двох різних «таборів»), в яких у порівнянні відслідковуються відмінності у настановах на громадянську взаємодію (див. Табл.7).

Таблиця 7

Порівняння принципів самоорганізації для захисту груп

Матриця 1	Матриця 2
«Собираемся в группы по 5-9 человек»	«Дійте в аффініті-групах. Розбийтеся на групи по 4-6 чоловік, в яких всі знають та контролюють безпеку одне одного»
«Никаких разногласий, слушаем самого опытного, вспоминаем армию»	«Знайдіть людей, яким ви довіряєте, від них може залежати ваше життя та свобода»

Продовження Табл. 7

«Следим друг за другом, провокаторов и слабовольных обезвреживаем. Никакого алкоголя, никакого нытья»	«Завжди мають бути люди, які НЕ ЙДУТЬ на мітинг. Телефон контактної особи поширюється між мітингувальниками, найкраще писати на руках. У разі затримання або потрапляння в лікарню – дзвонити і просити про допомогу, контактер вже зв'язується з адвокатами, правозахисниками і т.д. (у нього мають бути ці контакти)»
«С собой берём: средства защиты, медикаменты (бинт, жгут, антисептик и пр.), теплую одежду, провизию, воду, горячее питье в термосах»	«На випадок застосування водометів майте в рюкзаку: герметичну лижну куртку або китайський плащ-накидайку за 15 грн; набір змінного одягу у герметичному пакеті; термос із теплим чаєм»
«Фашисты сегодня будут громить палаточный городок. Не дадим им этого сделать»	«При арешті нічого не кажіть. Взагалі нічого, крім імені та віку. Стаття 63 Конституції України. Чекайте юридичної допомоги»

***Джерело:** Таблиця складена самостійно на основі життєписів сторінок у Facebook та самоорганізованих груп громадян «Євромайдан» та їх суміжних груп «Євромайдан СОС», «Самооборона Майдану», «Антимайдан».*

Зазначимо, що використання у текстах коментарів зазначених у таблицях ярликів, суджень дозволяли доволі легко визначити учасника того чи іншого обговорення як прихильника чи противника Майдану. Обидві таблиці відображають базові настанови на спротив чи кооперацію, підкорення чи довіру у формуванні відносин між учасниками груп.

Описані вище кордони громадянської ідентичності стали сприятливим матеріалом для побудови інформаційних технологій впливу на свідомість українських громадян під час військового конфлікту.

Відмінності у сприйнятті політики, держави та Батьківщини, історії та культури суспільства, в якому змогли виникнути сепаратизм та громадянська ворожнеча в умовах політичної нестабільності та військових операцій, були спричинені невизначеністю державної політики ідентичності та надто тривалому пошуку узагальненого «Іншого», «Чужого», на основі якого ці відмінності могли би бути пом'якшені, натомість у соціальних мережах було сформовано два образи «Ворога», згідно з якими одна частина населення боролася проти міфічної «хунти» та «фашистів», інша частина – за захист цілісності країни від зовнішньої військової агресії. Так чи інакше, ці образи сприяли активному залученню громадян до участі у військових діях.

Підсумовуючи, зазначимо, що соціальні мережі в Україні є порівняно новим комунікативним середовищем, ресурси якого не повною мірою використовуються суб'єктами формування громадянської ідентичності (політичними лідерами, державними діячами, громадськими активістами). Зважаючи на те, що у соціальних мережах учасники комунікації вважаються рівноправними і кожен сам може робити вибір щодо того чи іншого інформаційного продукту, який з'являється у новинних стрічках, людина виступає у ролі співавтора своєї громадянської ідентичності, а не пасивного споживача того, що нав'язують держава, партії і громадські лідери (як у випадку з традиційними каналами комунікації). Це ускладнює маніпуляції громадськими і політичними настроями з боку політичних суб'єктів.

Відмінністю віртуального комунікативного простору від традиційного (опосередкованого засобами масової комунікації) також є персоніфікація політичних і громадських акторів, що значно зменшує відстань у відносинах між абстрактними і «далекими» владними установами і громадянином, збільшує прозорість комунікації, створюючи таким чином сприятливі умови для подолання відчуження від влади й самоусвідомлення себе як рівноправного учасника процесу управління державою.

Поява у 2013–2014 рр. у середовищі соціальних мереж низки нових суб'єктів громадянської ініціативи продемонстрували переосмислення громадянами цілей та доступних форм їхньої активності. Звична для українців вулична громадська активність (у форматі пікетів, демонстрацій, ходи) була доповнена практиками самооргані-

зації громадян навколо політичних цілей, досвідом самооборони і силового спротиву під час цих акцій протесту. Чутливість мережевих спільнот до політичних подій (унаслідок високих темпів інформаційних потоків) відбили зміни громадських настроїв. Хвиля піднесення громадської активності в грудні 2013 р. – березні 2014 р., спрямованого на боротьбу з політичним режимом, у квітні – липні 2014 р. змінилася хвилею патріотизму й переосмисленням місця країни та держави у системі цінностей українських громадян. Це ускладнило матрицю громадянських ідентитетів, якісно змінивши розуміння рольової позиції громадянина. Якщо до подій Майдану позиція пересічного громадянина зводилася переважно до спостереження громадських акцій і тільки час від часу людина могла бути «виборцем», «учасником громадських зборів», а громадська активність хоча і була фрагментарною, однак могла бути спрямована на вирішення специфічних проблем певного об'єднання громадян, то тепер «громадянин» перетворився на громадського активіста – творця політичної історії своєї нації, а громадська активність була спрямована на досягнення політичних цілей – зміну політичного режиму та інституційних умов співіснування влади і громадян.

Соціальні мережі як комунікативний простір, який швидко реагує на зміну суспільно-політичної ситуації в країні, активно використовувалися українськими користувачами для самовизначення самих себе як громадян. Однак ця активність у більшості випадків зводилася до відміток «подобається/не подобається» у виявленнях ставлення до груп і новин їхнього життяпису. Актуалізація громадянської ідентичності українських користувачів мереж виявлялася лише як реакції на окремі політичні події, тому її можна визначити як ситуативну.

Серед засад громадянської солідарності учасників соціальних мереж можна виокремити критичне ставлення до влади та патріотизм. Система громадянської ідентичності українців у соціальних мережах має внутрішні кордони, які побудовані на відмінностях у базових принципах побудови соціальних відносин і політичної культури (колективізм/індивідуалізм, патерналізм/ активізм).

Спосіб використання соціальних мереж державою, партіями, лідерами, а також громадськими організаціями не є ефективним щодо конструювання як партійної, так і громадянської ідентичності громадян, адже інституціоналізовані політичні та грома-

дянські актори не враховують особливості спілкування та характер контенту, який має бути присутнім у мережевих спільнотах, так само як і не враховуються потреби аудиторії, яка може потенційно звернути увагу на повідомлення у групах, внаслідок чого політичні актори вдаються до методів створення штучної активності у групі (технологічних методів «накручування» уподобань, ботів та послуг «тролей»). Разом з тим, соціальні мережі стали сприятливим середовищем для виявів громадської активності, внаслідок якої в українській політиці з'явилися нові політичні партії, громадські рухи, лідери та державні діячі. Позиція «громадського активіста» була замінена на «політика» (наприклад, лідер «ПРАВОГО СЕКТОРУ» Д. Ярош, лідер «Автомайдану» Д. Булатов), а також суттєво збагачена добровільною, волонтерською та благодійною активністю (спільноти, що надають допомогу українським військовим, переселенцям, добровольчим батальйонам).

1. Жадан І. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні. Методичний посібник. І. Жадан, С. Кисельов, О. Кисельова, С. Рябов – К.: ТанDEM, 2004. – С. 8.

2. Дані Gemius Audience щодо інтернет-аудиторії України станом на квітень 2014 р.: охоплення і відвідувачі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.audience.com.ua/pages/display/teach>; а також <http://www.audience.com.ua/pages/display/visitors>

3. Мінченко О. Світова карта соціальних мереж – Україна залишається в зоні впливу ВКонтакте [Електронний ресурс]. О. Мінченко. – Режим доступу: <http://watcher.com.ua/2014/01/09/svitova-karta-sotsialnyh-merezh-ukrayina-zalyshayetsya-v-zoni-vplyvu-vkontakte/>

4. Дані щодо реальних користувачів за результатами дослідження Gemius Audience інтернет-аудиторії України за грудень 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.audience.com.ua/pages/display/visitors>

5. Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу 2012 р. /За ред. В. Іщенко. – К.: Центр дослідження суспільства, 2013. – С. 14.

6. Social media report Facebook pages [Electronic resource]. – Access: <http://www.socialbakers.com/blog/534-april-2012-social-media-report-facebook-pages-in-ukraine>

7. Social media report Facebook pages [Electronic resource]. – Access: <http://www.socialbakers.com/reports/regional/october-2012-social-media-report-facebook-pages-in-ukraine>

8. Facebook: Юлія Тимошенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.facebook.com/Yulia Tymoshenko/>

9. Как события Евромайдана отразились на интернете [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gemius.com.ua/press-releases/kak-sobytiya-evromajdana-otrazilis-na-internete-20626.html>

10. Життєпис Facebook сторінки «Страйкплакату», 23 травня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/strikeposter?fref=nf&filter=1>

11. Життєпис Facebook сторінки політичної партії «Демократичний альянс», грудень 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/DemAlliance?fref=ts>

12. Життєпис Facebook сторінки Ангели Меркель, липень 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/AngelaMerkel>

13. Життєпис Facebook сторінки Євромайдану, грудень 2013 р. – січень 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/EuroMaydan?fref=ts>

14. Життєпис Facebook сторінки ВО «Батьківщина, грудень 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/Batkivshchyna>

15. Життєпис Facebook сторінки Президент України, грудень 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/president.gov.ua?fref=ts>

16. Життєпис Facebook сторінки ПАРТІЇ РЕГІОНІВ, грудень 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/partyofregions.ua?fref=ts>

17. Життєпис Facebook сторінки А. Авакова, грудень 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/arsen.avakov.1?fref=ts>

18. Життєпис Facebook сторінки А. Яценюка, листопад – грудень 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/yatsenyuk.arseni>

19. Життєпис Facebook сторінки «ПРАВОГО СЕКТОРУ», листопад – грудень 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/RightSectorUkraine?fref=ts>, а також новинку стрічку сторінки «ПРАВОГО СЕКТОРУ» Vkontakte [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vk.com/public62043361>

20. Життєписи Facebook сторінок Євромайдан, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/EuroMaydan>, Волонтерська сотня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/volonterskaya.sotnya>; Донбас СОС [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: [Vkontakte - http://vk.com/donbasssos](http://vk.com/donbasssos) з квітня по липень 2014 р.

21. Життєпис Facebook сторінки ПАРТІЇ РЕГІОНІВ, грудень 2013 р., липень 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/partyofregions.ua?fref=ts>

22. Життєпис Facebook сторінки Антимайдан (спільнота) грудень 2013 р. – лютий 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/pages/%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%9C%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B0%D0%BD/249658661873524?fref=ts>; а також новинну стрічку сторінки Антимайдан [Vkontakte](http://vk.com/antimaydan) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vk.com/antimaydan>

23. Життєпис Facebook сторінки КПУ, грудень 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/comparty.ukraine>

24. Життєпис Facebook сторінки ПАРТІЇ РЕГІОНІВ, грудень 2013 р. – січень 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/partyofregions.ua?fref=ts>

РОЗДІЛ 8.

ГРОМАДЯНСЬКІ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ВПЛИВІВ

Боротьба за ресурси у сучасному світі виходить на новий рівень. Одним із найбільш значущих серед цих ресурсів є людський, оскільки, в одних випадках, володіння ним забезпечує володіння й іншими ресурсами (передовсім – тією чи іншою територією, яка, своєю чергою, насичена різноманітними сировинними ресурсами), в інших – забезпечує виробництво матеріальних цінностей, які перерозподіляються тими, у чиїх руках перебуває владний ресурс у державі, ще в інших – уможливорює саме здобуття і утримання ресурсу «влада» (внаслідок електорального вибору чи силового захоплення).

Оволодіння людським ресурсом забезпечується, як відомо, як відкрито насильницькими (наприклад, воєнними, терористичними) методами/засобами, так і так званою «м'якою силою», спрямованою, передовсім, на переформатування свідомості людини: її *знань* і, відповідно, уявлень (про оточуючий світ, «добрий державний устрій/політичний режим», «справедливість», про «своїх» і «чужих» і їхні ідентифікуючі ознаки та ін.), *цінностей* (які можуть бути ґрунтованими на пріоритетному пошуку, приміром, «партнерів, друзів» чи навпаки – «ворогів»; на готовності сприймати виклики з майбутнього і виявляти спроможність відповідати «вимогам часу» чи всіяко охороняти «звичаї» й «традиції» і чинити потужний опір «новому»; орієнтуватися на «досягнення компромісів» чи ж на «боротьбу і знищення ворога»; бути прибічником «мови компромісів» чи навпаки – «мови ультиматумів»), *емоційного інтелекту* («страхів», особливостей переживання особою «горя», «радості», «щастя», «гордості» чи «сорому» від приналежності до інтегрального образу «ми»–«Батьківщина»–«наші»–«своє», сприйняття «справедливості/ несправедливості» тощо).

Сфера вироблення знань «про...», надання значущості тим чи іншим цінностям, розвитку (чи навпаки – фіксації) «рамки» емоційного інтелекту (вироблення реакцій/рефлексів на «страхи», встановлений/запропонований варіант «справедливості», «правди» та ін.) на початку ХХІ століття – домінантна сфера боротьби за людину. На

рівні громадянина комплекс знання–цінності–емоції (чи його помилки–незнання–страхи–реакції) зумовлює його бажання і позиціонування, відстоювання тієї чи іншої власної громадянської ідентичності. Ширше – його політичну поведінку, політичні цінності, політичну символіку тощо.

Одним із найбільш вагомих викликів громадянській ідентичності є зовнішньополітичний тиск сусідніх держав. Політика останніх і, відповідно, задіяні політичні механізми у низці випадків спрямовані на «переорієнтацію» чи переформатування української громадянської ідентичності як усвідомленої особистістю необхідності (значущої потреби) належності до співтовариства Української держави як колективного суб'єкта зі своїми власними ідентифікаційними ознаками (характеристиками) – територіальними, політичними, культурними та ін. Серед найпотужніших впливових гравців, які впливають на стан і конфігурацію громадянської ідентичності українських громадян, є низка держав, з якими, насамперед, безпосередньо межує Україна. Найперше – Росія, Угорщина, Польща, Румунія.

З огляду на вищесказане, небезіntересно буде з'ясувати, під якими ідеологічними гаслами, за допомогою яких інструментів впливу на свідомість (активно задіяних у політичних механізмах) країни-сусідки України вдавалися до переформатування громадянської ідентичності («розмивання» чи фактичної відмови від неї) українських громадян.

Зрозуміло, що вплив Російської Федерації (РФ) на процеси становлення української громадянської ідентичності уже з початку 1990 років був по-своєму домінантним, що пояснювалося щонайменше тією обставиною, що українське унезалежнення відбувалося, насамперед, саме від Росії (Російської імперії, СРСР як специфічної модифікації імперії росіян) і російського народу. Для свідомості останнього це було досить травматичним, про що, наприклад, свідчила стаття за назвою «Парламент РРФСР сердиться» у газеті «Юг» від 7 грудня 1991 року, у якій повідомлялося, що депутати Росії зустріли в штики пропозицію привітати український народ зі здобуттям незалежності: було запропоновано визнати незалежність України, але тільки у рамках її входження у склад Російської імперії у середині XVII століття. Для багатьох у Росії (як, наприклад, для депутата С. Бабуріна) прийнятною була єдина

позиція і перспектива: «Або Україна знову возз'єднається із Росією, або – війна» [1, с.46]*.

У той же час варто звернути увагу на інші досить промовисті факти: 18 жовтня 1991 року «Голос України» сповістив, що за беззастережну підтримку ухваленого Верховною Радою Акту проголошення незалежності України подали свої голоси усі члени запорізького Товариства російської культури. 22 жовтня 1991 року «Правда України» повідомляла про проведення у Києві установчих зборів нової громадської організації «Русские за независимость Украины» і про підписаний учасниками зібрання (у т. ч. народною артисткою СРСР Адою Роговцевою, доктором філософських наук Іриною Добронравовою, доктором геолого-мінералогічних наук Аллою Дроздовою, письменником Віктором Юговим, депутатами Київської міськради Іваном Воронцовим, В'ячеславом Козловим, Орестом Мельниковим і Валерієм Рубцовим) документ «Проголосуем за свободную Украину». Таким чином, серед росіян-мешканців України були ті, для яких їхня українська громадянська ідентичність була однозначною і вони її так чи інакше бралися відстоювати. Тобто, уже на початку 1990 років чітко проступив свідомісний розлам між росіянами Російської Федерації і росіянами України: не всі з них хотіли бути власне громадянами Російської держави. Але візьмемо до уваги: акцент на етнічності стане згодом підставою претензій на людський ресурс, для «пропозицій громадянства» громадянам України не тільки з боку Росії, але й інших країн, з якими Україна має спільні кордони.

Щодо Росії, то на по початку 1990-х років у політичному механізмі ідентифікації людського ресурсу вона найперше скористалася інструментом насилля: саме на насильницьке насаджування російської громадянської ідентичності людям, які перебували/ проживали на території України, були спрямовані дії державних органів російської влади. Про це свідчить, приміром, факт, коли 6 січня 1992 року особовому складу військових частин, дислокованих на

---

* Утім, у російському суспільстві на початку 1990-х років ще були ті, хто не припускав урегулювання суперечок між Україною й Росією за допомогою війни. Так, Надзвичайний і Повноважний Посол Російської Федерації Л. Смоляков заявляв: «Ніколи Україна і Росія не будуть долати кордони за допомогою військових формувань. Росія й Україна можуть сперечатися за столом, але щоб розв'язувати питання, вдаючись до військових зіткнень, – ми цього не допустимо» (див.: «Голос України». – 1993. – 26 січня).

території України, було наказано скласти присягу на вірність Російській Федерації [2]. *Тобто люди, яким першочергово насаджувалося російське громадянство, які відчули своєрідний «примус до громадянства», були військовими.*

Показово, що упродовж наступних 23 років саме домінування насильницької складової (поряд із «незаконною», що передбачала видачу громадянам України російських паспортів, тобто – запровадження в Україні подвійного громадянства*) у російських політичних механізмах впливу на громадянську ідентичність мешканців України стало своєрідною характерною особливістю. Насилля мало різні прояви, здійснювалося за допомогою різноманітних засобів, але його найпершою мішенню (аж до березня 2014 року) була свідомість громадян України. Остання піддавалася деструктивним змінам за допомогою низки ідей. Так, в ідеологічному просторі Російської Федерації превалювало акцентування ідеї «нероздільності» українців і росіян (російський президент Б. Єльцин говорив про «рідну Україну»). У свою чергу «нероздільність» трактувалася у площині «спільності» й «нівелювання» особливостей українства: йшлося про спільне слов'янське коріння («двох братніх народів», їхню спільну історичну пам'ять, спорідненість мов тощо).

Утім, складова «спільності й нівелювання» доповнювалася жорсткою критикою «українського націоналізму», «бандерівщини», «злочинності УПА» та ін., можливостей і перспектив України як держави. Приміром, у березні 1996 року «Урядовий кур'єр» видрукував заяву МЗС України у зв'язку з прийняттям Державною Думою РФ постанови «Про поглиблення інтеграції народів, які об'єднувалися в Союз РСР, і скасування Постанови Верховної Ради РРФСР від 12 грудня 1991 р.» (якою фактично визнавалася ліквідація СРСР), у якій зазначалося: «В Україні ухвалення Державною Думою Російської Федерації зазначеної постанови розцінюють як спробу певних політичних кіл Росії реанімувати колишній СРСР. Сподівання відродити колишню єдину союзну державу не мають під собою юридичних, у тому числі міжнародно-правових підстав і не

---

* За деякими даними, на середину 2011 року подвійне (українсько-російське) громадянство в Україні мали близько 140 тис. осіб. За іншими – проросійських громадських організацій в Україні – 350 тис. осіб (див.: Данько Д. Втеча до Румунії. – <http://tyzhden.ua/Politics/25552%29>).

відповідають реаліям політичної ситуації, що склалася сьогодні як у розвитку незалежних країн, що утворилися на терені колишнього СРСР, так і в розвитку СНД у цілому. Україна засуджує такі дії, що становлять загрозу світу і стабільності не лише для цих держав, а й всього світового товариства...». Згодом росіяни у бажанні «заперечити Україну» вдавалися до використання найрізноманітніших інструментів (14 травня 1996 року «Україна молода» повідомляла, приміром, про поширення в Одесі листівок «Російської національної єдності» О. Баркашова із закликом ліквідації української державності насильницьким шляхом), але з домінуванням твердження «Такої держави, як Україна, не існує!» (як заявив навесні 1998 року голова комітету з геополітики Російської Думи А. Мітрофанов; див про це: [3]) у тому чи іншому варіанті. Державна Дума РФ то голосувала за проведення референдуму в Україні щодо повернення до складу РФ Східної України і Криму (як це було у 1996 році з подачі В. Жириновського [4]), то її депутати підписували (1998) звернення до російського президента з приводу референдуму про об'єднання України і Росії [5], то висувала все нові й нові вимоги до ратифікації широкомасштабного Договору між Україною й РФ.

Неможливість відновлення імперії не ставала на перешкоді «присвоєнню» росіянами окремих українських міст разом із населенням, як, наприклад, міста Севастополя – Ю. Лужковим, котрий (на початку 1995 року) назвав Севастополь «одинацятю префектурою Москви» (див. про це, наприклад: [6]). Згодом цю ідею ретранслював телеканал «Москва», що викликало обурення посольства України в РФ і зумовило появу ноти протесту на адресу МЗС РФ, у якій вказувалося на недружню акцію державного телеканалу, спрямовану на порушення територіальної цілісності України [7].

Окреме місце у політичних механізмах нівелювання української свідомості, у просуванні й утвердженні «російських цінностей» на території України, у 1990 роках належало таким утворенням, як створеній на Луганщині у січні 1992 року козацькій гвардії. Показово, що наприкінці осені 1992 року козацькі організації (чи не перші з-поміж громадянських структур) саме Луганської області вже вимагали від депутатів Верховної Ради України подвійного громадянства і введення російської мови як другої державної. Оцінюючи їхню діяльність, представники українства зверталися до президента РФ Б. Єльцина і голови парламенту Росії Р. Хазбулатова із закликом

«припинити використовувати козацтво... на підриє суверенних сусідніх з Росією держав, зокрема, України, що негативно впливає на розвиток традиційних дружніх взаємин між Україною і Доном» [8].

Крім козацьких об'єднань, у російських політичних механізмах руйнування молоді України держави, «розмивання» українського політичного простору (з його символами, знаками/значеннями), а відтак і громадянської самосвідомості українців вагоме місце посідали й інші різноманітні громадські організації. Найперше – створені за етнічною ознакою («Российская община Крыма», «Фронт національного порятунку» /Крим/ або КРОУ – «Конгресс российских обществ Украины», очільник якого заявляв: «Ми виходимо з того, що відмінності між українцями і росіянами незначні і несуттєві...» [9]) чи з акцентуванням «слов'янськості» українців і росіян (наприклад, створений влітку 2001 року «Собор славянских народов /Беларуси, России и Украины/», одним із співголів виконкому якого став народний депутат, комуніст Б. Олійник). Крім того – політичні партії, аналіз програм, заяв лідерів і представників яких дозволяє ідентифікувати їх як проросійські. У період 1990-х років їх кількість збільшувалася з року в рік (серед них, зокрема, КПУ /1993/, Прогресивна соціалістична партія України /1996/, Партія «Русько-Український Союз /1998/, Партія «Русь Єдина» /1999/, Партія «Єдина Київська Русь» /1999/, Партія «Ліберально-демократичні реформи», Партія «За Русь єдину» /2001/ та ін.). Деякі з партій, як, наприклад, Слов'янська партія, прямо заявляли: «В Україні надзвичайно гостро стоїть питання створення проросійської партії, яка б ставила собі за мету повернення Росії впливу, втраченого за роки радянської влади в Україні. Для цього необхідне створення федеративного державного устрою в Україні, осередками якого б були області, а також створення автономій на всіх землях, завойованих Росією. До них належать Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Дніпропетровська, Харківська, Донецька, Луганська області. Необхідно останні дві об'єднати в автономну республіку Донбас, а також домагатися створення повноцінної автономії у Республіці Крим» (цит. за: [10]).

На рівні держави в Україні запрацювали люди, діяльність яких була так чи інакше зорієнтована на «прив'язку» України до Росії, про що, наприклад, по-своєму свідчила поява (липень 1994 року) Постанови Президії Верховної Ради України про створення між-

парламентської групи «Україна – Російська Федерація» (у складі якої, з-поміж іншого, були комуністи Б. Олійник, Є. Мармазов і П. Симоненко); чи підписи 50 депутатів Верховної Ради України (разом із 200 депутатами Держдуми Росії) згадуваного вище звернення до російського президента про проведення референдуму щодо об'єднання України з Росією [5], чи створення у рамках Верховної Ради депутатського об'єднання «До Європи разом з Росією» (2001), уповноваженими якого стали А. Деркач і Д. Табачник. Сьогодні, звісно, важко однозначно судити, що рухало цими (й багатьма іншими) людьми – наївна віра у «братство» українців і росіян чи бажання «прислужитися старшому брату», чи ж бізнесові інтереси (пов'язані з Росією), чи відверта українофобія, але однозначно можна твердити, що завдяки їх діям у свідомість громадян України регулярно привносилися ідеї, які сприяли підживленню міфу «слов'янського братства», які перешкоджали ствердженню у свідомості українців власне української громадянської ідентичності.

Окреме місце і, відповідно, роль у російських політичних механізмах руйнування української свідомості і держави посіли «истинно русские в Украине» і колаборанти. Їх зусиллями підтримувалася «надлишкова» історична пам'ять, яка вела до фактичної консервації свідомості окремих прошарків суспільства чи його міст і регіонів (як, наприклад, Донецька, де сім районів міста – із дев'яти – до сьогодні названі іменами советських ідолів: Будьоновський, Ворошиловський, Калінінський, Кіровський, Куйбишевський, Ленінський, Петровський, а два інші – це Пролетарський і Київський; назви більше десятка вулиць пов'язані із родиною Ульянових, деякі – названі іменами російських революціонерів чи радянських керівників – Артема, Бабушкіна, Блюхера, Бонч-Бруєвича, організатора Голодомору Постишева та ін.). «Надлишкова пам'ять» проявлялася і в збереженні на території країни (на кінець 2013 року), за деякими даними, понад 1300 пам'ятників чи погрудь Леніна.

Консолідація зусиль антиукраїнських сил у такому своєрідному регіоні, як, приміром, Крим, призводила до того, що в інформаційному просторі півострова так чи інакше була присутня ідея «Крим – російська земля». Так, наприклад, спільними зусиллями Кримського республіканського комітету КПУ, «Русской общины Крыма» і «Русского общества» у жовтні 2003 року у Сімферополі,

як писала газета «2000» [11], відбувся мітинг, учасники якого, виступаючи під російськими прапорами, прямо заявили про готовність передати Росії і острів Коса Тузла, і весь Крим.

Такі й подібні акції, заяви проходили й звучали на тлі заяв і тверджень українських високопосадовців, суть яких акумулювалася у твердженні «Росія – наш стратегічний партнер» (про що, приміром, наголошував у 1997 році Прем'єр-міністр України В. Пустошитенко) і які по-своєму переорієнтовували українців, перешкоджаючи їхній свідомісній емансипації від Росії.

Показово, що така позиція «людей влади» звучала дисонансом до «голосів з народу», про що свідчить, приміром, опублікована на початку року в газеті «За Вільну Україну» інформація про те, що 22 січня 2003 року (у день «Об'єднання українських земель») на вічі у Львові на адресу Росії прозвучали слова: «...з Божої волі розпалася «імперія зла» – колишній СРСР, проте продовжила своє існування Євразійська деспотична, кровожерна і загарбницька Російська Федерація, яка продовжує працювати на ліквідацію незалежної України і ставить під сумнів прагнення до волі та свободи всього українського народу...» [12]. А восени 2003 року (24 жовтня) газетою «2000» був опублікований інший матеріал – за назвою «Я боюся росіян», у якому пояснювалося: «Росіян я ось чому побоююсь: наші країни пішли на небезпечне зближення... Я боюся великого, витонченого, який набив руку асимілятора... Ми уже 12 років знаходимося у «розлученні» з Росією. Настав, врешті-решт, час оформити і духовне розлучення там, де відбулося матеріальне. Навчитися себе поважати. І навчити цьому сусіда...» [11]. Тобто українська свідомість відчувала асиміляційні «здібності» росіян і намагалася дистанціюватися, щоб вчергове не стати жертвою цих «здібностей», не втрапити до реанімованої Російської імперії, яка на початку ХХІ століття намагалася постати під машкарою «ліберальної» (ідеологом якої виступав президент РАТ «СЕС Росії» А. Чубайс), про яку заговорили якраз 2003 року, у «Рік Росії в Україні»*. Показово, що підсумки цього «Року» були промовистими: на тлі співів-танців–

---

* Про відкриття якого 27 січня 2003 року оголосили у Києві, у Палаці культури «Україна», президенти України і РФ – Л. Кучма і В. Путін. «Рік Росії в Україні» прийшов на зміну «Року України в Росії», яким був проголошений попередній – 2002 – рік.

круглих столів–вистав і виставок** (які можна охарактеризувати як одну зі спроб Росії *перепозначити свій культурний простір*, у якому не лише говорять російською, але й співають російські пісні, де панує «велич російського духу» і т. п.) звучала лютнева заява президентів Білорусі, Казахстану, Росії й України про створення Єдиного економічного простору (ЄЕП) і проходив вересневий саміт країн СНД у Ялті, на якому було ухвалено угоду про ЄЕП; Л. Кучма запевняв, що ні на мить не сумнівався, що укладання угоди – «в національних інтересах України» [1, с.448], а Посол РФ в Україні (В. Чорномірдин) зауважував, що Росія у рамках ЄЕП не буде знижувати Україні ціни на енергоносії [1, с.448]; гуртувалися російські «соотечественники» (як засвідчила Міжнародна конференція «Об'єднання і організація співвітчизників у Білорусі, Москві, Україні і їх взаємодія з регіонами Росії», що відбулася 27 вересня у Києві); 29 вересня Росія розпочала будівництво дамби в Керченській протоці (що повинна була з'єднати російський берег Таманського півострова з українським островом Коса Тузла, з приводу чого МЗС України надсилав ноту МЗС РФ, а українська преса відгукнулася матеріалами із красномовними назвами: «Москаль, на Україну зуби не скаль», «Сестра» Росія у нас забрати хоче острів...» /«За вільну Україну», 4 жовтня і 7 жовтня/, «Дамба веде до катастрофи»/«Аргументы и факты в Украине», листопад/, «Розігрується «тузлівська карта» /«Чорноморські новини», 8 листопада/).

І хоча Л. Кучма починав розуміти, що «Україна – не Росія» (як назвав свою книжку, презентовану росіянам якраз 2003 року), такі умовиводи, як й інші «прозріння», сумніви не заважали Л. Кучмі у той чи інший спосіб порушувати Конституцію України і «запроваджувати» подвійне громадянство (як було це, наприклад, з Й. Кобзоном, який у 2004 р. зізнався, що, окрім російського паспорта, він, завдяки особистому сприянню Л. Кучми, отримав і український

** Упродовж року, з-поміж іншого, відбулися: у Посольстві РФ у Києві – вечори пам'яті Ф. Шаляпіна (14 лютого) і С. Рахманінова (1 квітня); у приміщенні Київського оперного театру – концерт О. Малініна (6 липня); у Верховній Раді України – «круглий стіл» на тему «Реформа системи пенсійного забезпечення в Росії і Україні: структура, етапи реалізації» (23 квітня), в Одесі – за участі мера Москви К. Затуліна (1 липня); у Російському драматичному театрі в Одесі – прем'єра спектаклю «Школа дружин» у постановці московського режисера Б. Мільграма (жовтень) та ін.

[13, с. 93]), а Росії – накопичувати на території України символічний і реальний капітал, забезпечуючи собі таким способом преференції в майбутніх ситуаціях. Багато хто з українців розумів це. А газета «День» резюмувала: «Багато чого з того, чому ми були свідками в останні роки, вносить свою лепту в поступову втрату Україною суверенітету та її інтеграцію з Росією» [14].

На зламі XX – XXI століття, випрацьовуючи схему втягування України у свою безпосередню зону впливу, намагаючись посилити свій контроль над умами громадян України, Росія до боротьби проти України підключила найширші засоби масової інформації (як, приміром, «Русское радио», ретрансляція якого на території України наприкінці 2000 року здійснювалася без відповідної ліцензії [15]), окремо зауважу – російське телебачення, про результати «закріплення» українського глядача у російському телевізійному просторі «говорили», приміром, заголовки газет на зразок цього: «Новий рік біля телевізора: битву за українського глядача виграли росіяни» [16].

Інформаційна атака на Україну доповнювалася діяльністю низки проросійських ЗМІ, які працювали на українських теренах. Аналізуючи їхню інформаційну політику, «Чорноморські новини» (у лютому 2004 року) зауважували: «Кримські ЗМІ стоять переважно на проросійських позиціях. Причому ведуть себе агресивно щодо України, цькують все українське, заперечують державність України, виступають за приєднання Криму до Росії, надають шпальти для антиукраїнських виступів російських політиків» [17].

Антиукраїнська діяльність журналістів Російською державою була оцінена досить високо, про що говорить, приміром, факт підписання у квітні 2014 р. В. Путіним указу про винагородження «за об'єктивність при висвітленні подій у Криму» близько 300 «майстрів журналістського слова»*.

---

* Серед нагороджених «за Україну» – гендиректор каналу НТВ В. Кулістіков (орден «За заслуги перед Отечеством» II ступеня); керівники «Роскомнадзора» О. Жаров і ФГУП «Российская телевизионная и радиовещательная сеть» А. Романченко, перший заступник гендиректора ВГТРК А. Златопольський, головний редактор «Рос-сия сегодня» М. Сімоньян, головний редактор «Комсомольской правды» В. Сунгоркін (усі нагороджені орденом «За заслуги перед Отечеством» IV ступеня); телевізійний ведучий В. Соловйов нагороджений орденом Олександра Невського; «Орден Почета» отримав генеральний директор холдингу Life News Арам Габрелянов, а також перший заступник гендиректора ИТАР-ТАСС М. Гусман і головний редактор служби

До руйнування української самосвідомості доклався і російський кінематограф, внівши свою «антиукраїнську лепту» своєрідними фільмами і серіалами. Серед його російських кінематографічних пропозицій такі фільми (чи телесеріали), як: «Брат» (1997) і «Брат-2» (2000), «Автономка» (2006), «1612: хроника смутного времени» (2007), «Адмирал» (2008) «Тарас Бульба» (2009), «Мы из будущего-2» (2010)** «Белая гвардия» (2011), «Матч» (2012), «Поддубный» (2014) та ін. Показово, що у цьому кіно не тільки неправдиво висвітлювалися сторінки історії України, а українці подавалися як агресивні чи просто недорозвинуті істоти, але до створення цього антиукраїнського продукту (виконання ролей із «негативним звучанням») залучалися неперебірливі українські актори (як, наприклад, нащадки Богдана Ступки – Остап Ступка і його син Дмитро), люди з ідентичністю «малороса імперського».

Тотальний наступ на Українську державу і її громадян з боку РФ почався приблизно із середини 2000-х років, коли Росія не тільки активно включилася у виборчий процес українського Президента (про що дозволяє твердити зізнання російського політтехнолога і радника голови адміністрації президента РФ Г. Павловського про його активну участь у передвиборчій кампанії В. Януковича у 2004 році [13, с.123]), але й почала проводити заходи іншого рівня,

---

інформації НТВ Т. Міткова; орден Дружби – ведучі телеканалу «Россия» А. Кондрашов і Е. Мацкявічус. Медалями І ступеня ордена «За заслуги перед Отечеством» нагороджено понад сотню осіб, серед яких І. Зейналова («Первый канал»), А. Мамонтов і Б. Корчевніков («Россия»), А. Кондулуков і Р. Соболев (НТВ), А. Самохвалов (РЕН ТВ), гендиректор телеканалу Life News Ашот Габрелянов і перший заступник гендиректора РЕН ТВ М. Фролов. Медаллю ордена «За заслуги перед Отечеством» II ступеня було нагороджено понад 200 осіб (продюсери, інженери, монтажери, водії). Кілька журналістів отримали медаль «За отвагу», серед них К. Браїнін з «Первого канала» і С. Рожков з каналу «Россия». Відповідно до закону «О дополнительном ежемесячном материальном обеспечении граждан РФ за выдающиеся достижения и особые заслуги перед РФ» кавалерам ордена «За заслуги перед Отечеством» надається щомісячна доплата до пенсії (від 330 до 415% до базової пенсії), а будь-яка інша держнагорода дозволяє отримати статус ветерана праці і певні пільги. Наявність нагород враховується при амністії, як це було з колишнім міністром оборони А. Сердюковим (див. про це: Дмитрий Камышев, Ксения Болецкая. Владимир Путин наградил более 300 работников СМИ за «объективное освещение событий в Крыму».

– <http://www.vedomosti.ru/politics/news/26101421/za-vzyatie-kryma#ixzz385GZtCqc>

** Фільм, який був заборонений на території України, активно поширювався членами руху «Русское единство» у 2010 році на території АР Крим.

розпочинаючи експлуатувати ідею «возвращения соотечественников», під якими розумілися найперше етнічні росіяни, які мешкали у державах на теренах колишнього СРСР (з 2006 року було запущено відповідну путінську програму, див.: [18], яка у 2012 році була уточнена, див.: [19]). Із 2011–2012 роках ідейно-пропагандистський спектр доповнився агресивною ідеєю «русского мира», до якого російськими ідеологами було зараховано усе російсько-мовне населення, не залежно від його етнічної належності і бажань. Нині, прагнучи зміцнення російського впливу за кордоном, спеціалісти, на зразок К. Затуліна (директора Інституту країн СНД), готуються надати В. Путіну доктрину – проект «Комплексної стратегії розширення гуманітарного впливу Росії у світі» [20]. Враховуючи той факт, що російська пропаганда, що діє без будь-яких стримуючих гальм і поширюється із країни в країну по всій планеті (про що свідчать, приміром, поява наприкінці весни – влітку 2014 року антиукраїнських публікацій у таких медіях, як, наприклад, *Respekt* (Чехія), *The Brookings Institution* (США), *The Nation* (США), *Dagsavisen* (Норвегія), *OpEdNews.com* (США). Див.: [21; 22; 23; 24]), а також захоплення В. Путіним «таланом Геббельса» (про що він однозначно засвідчив 9 липня поточного року на зустрічі із представниками міжнародних громадських і релігійних організацій [25]), «Комплексна стратегія...», вочевидь, передбачатиме розширення маніпулятивних стратегій громадською думкою у планетарному масштабі, дискредитації України, викривлення як її історії, так і сучасних намірів українців, гібридизацію їхньої свідомості, а отже, – і нівелювання української громадянської ідентичності.

2014 рік засвідчив появу новел і в російському законодавстві. Зокрема, федеральним законом від 20 квітня 2014 року №71-ФЗ «Про внесення змін до Федерального закону «Про громадянство Російської Федерації» і окремі законодавчі акти Російської Федерації» закріплено положення про те, що іноземному громадянину чи особі без громадянства, яку визнано «носієм російської мови», видаватиметься спеціальна віза (на термін до одного року) на в'їзд до Росії з метою отримання громадянства РФ. Характерно, що претенденти будуть визнаватися «носіями мови», якщо їхні пращури проживають/проживали на території, яка входила до складу СРСР чи Російської імперії.

Таким чином, по-перше, закон спростив процедуру набуття російського громадянства; по-друге, його прикметна особливість:

претендент на громадянство не повинен бути етнічним росіянином, лише має володіти російською мовою (перевірка ступеня оволодіння – не передбачена) і «його прашури» – проживали у якийсь із періодів свого життя на території, «позначений» РФ «своєю», тобто яка включає імперський, советський і власне російський період «володіння територією». Тобто боротьба за людський ресурс передбачає, що підставою для громадянства може бути не тільки етнічність чи фактор проживання, але й володіння мовою, що дозволяє по-своєму глобалізувати «русский мир».

Ідейні пріоритети Росії і її стратегічні цілі щодо «повернення України» супроводжувалися потраплянням на ключові посади в державних механізмах України громадян Росії (про що прямо заговорили українські політики лише нещодавно, після березня 2014 року, а ГПУ – порушила справи проти низки экс-посадовців).

Зміна тактики, спрямованої на пришвидшення процесу «перетравлювання України», зумовила подальшу зміну/розширення інструментів впливу на свідомість громадян України. Серед цих інструментів – Російська православна церква як специфічний провайдер російських інтересів на території України, яка з моменту українського унезалежнення активно включилася у процеси підтримки проросійських сил в Україні й їхньої діяльності на шкоду українству. Про це свідчила не тільки низка акцій і заяв її ієрархів (як, наприклад, заява Московського патріарха Алексія II, який, відвідуючи 1997 року Одесу, визначив одеську єпархію як «61-ша єпархія Московського Патріархату» [1, с.220], чи у наступний рік – про необхідність повернення Української православної церкви до лона РПЦ [26], або ж винагородження у жовтні 2003 року першого секретаря ЦК КПУ, керівника депутатської фракції комуністів у Верховній Раді України П. Симоненка вищою нагородою РПЦ – орденом Сергія Радонезького), не тільки акцентування православної ідентичності українців (підміняючи нею фактично громадянську), але й, врешті-решт, озвучення суті ставлення представників РПЦ (МП) до «української пастви», яке акумулювалося (на початку березня 2014 року – часу початку російської окупації Криму) у таких твердженнях: «...Російський народ – розділена нація на своїй історичній території, яка має право на возз'єднання в єдиному державному тілі... Будемо сподіватися, що місія російських воїнів із захисту свободи й самобутності цих людей і

самого їхнього життя не зіткнеться із запеклим опором, який призведе до великомасштабних зіткнень» [27]. Привнесення в уми віруючих тези про «право на окупацію» («право на возз'єднання»), характеристика «місії загарбання» як місії із «захисту свободи й самобутності» дозволяє розглядати УПЦ не як самодостатній інститут громадянського суспільства, покликаний опікуватися душпастирською діяльністю, а як інструмент у руках російських можновладців для насильницького обернення українців у «руських».

Говорячи про напрями розширення ідейного спектра путінської пропаганди, варто наголосити, що кінець 2013 – 2014 рік вніс до нього новації: після втечі Януковича до Росії російська пропаганда дійшла межі, почавши говорити про «фашистів в Україні», «київську хунту», від якої треба «визволяти» Україну. За «межею» ідейне насилля поступилося місцем військовому: Росія окупувала й анексувала Крим, скориставшись інструментом «референдум».

Анексія території Криму означала «перепозначення» кордонів Росії, «насильницьке російське громадянство» для кримськотатарського народу, українців і росіян, які «автоматично» ставали громадянами Росії. Але показовий момент: колишні українські військові, які після окупації Росією Криму перейшли на її бік, після проходження переатестації отримали в особові справи запис «схильний до зради Батьківщини» [28]. Таким чином, імперія, виявляючи неперемінливість, «ковтає» людський ресурс будь-якої якості, але при цьому демонструє старі звички – сортувати людей, створюючи певну суспільну ієрархію – справжніх росіян і «недоросіян» (у т. ч. колишніх зрадників України).

Розпочавши і підтримуючи гібридну війну на території Луганської і Донецької областей (що цілком вкладається у «доктрину стримування демократії», як охарактеризував зовнішню політику низки держав, серед яких присутня і Росія, виконавчий директор Міжнародного форуму демократичних досліджень Національного фонду за демократію Крістофер Вокер у статті в газеті *Washington Post* [29]) за допомогою таких терористичних організацій, як «Донецька народна республіка» і «Луганська народна республіка» (діяльність яких спрямована на відрив Донбасу від України і, відповідно, запровадження нового громадянства), Росія фактично виступила уособленням держави-терориста, яка нав'язує своє громадянство, викрадаючи

людей і обертаючи їх на «громадян Росії» навіть всупереч їхній волі (як це було, наприклад, з українським режисером Сенцовим).

Ідеологічний російський тероризм виявляється сьогодні у спробах реанімації міфічної ідеї Новоросії, що постала у царські часи і по-своєму пережила відживлення на початку 1990-х років у вигляді намагань створити псевдоетнос новоросів-одеситів (див. про це детальніше: [30, с.72–74]).

Ще один сепаратистський проект на території України – русинський, коріння якого сягають кінця 1980-х років. Постав він, за деякими даними, «під керівництвом» ЦК КПРС для боротьби із українським національно-визвольним рухом і, відповідно, нівелювання української національної/етнічної ідентичності. Відповідно, в Ужгороді запрацювало «Общество пудкарпатских русинув», джерела живлення якого розташувалися у Словаччині, де почали діяти «Общество им. А. В. Духновича» (м. Пряшів) та Русинська оброда (м. Меджилаборці), та у США, звідки відповідні імпульси подав Американсько-Карпаторуський дослідний центр на чолі з Робертом Магочі. (Начала діяльності цих утворень добре описані вітчизняними дослідниками, див., наприклад: [30, с.65 – 72]).

Загалом зацікавленість політичним русинством (з тих чи інших причин) виказали не тільки реваншисти Угорщини й Чехословаччини, але й організації англомовних нащадків трудової еміграції ХІХ – початку ХХ століття із Закарпаття, Пряшівщини та польської Лемківщини, розташовані у США. Їхніми членами рухало бажання «віднайти прабатьківщину». «Різношерстність» прихильників «привнесеної ідентичності» далася взнаки, унеможлививши єдність та спільність орієнтирів (на Росію, Угорщину, Чехословаччину чи на місцевий – «тутешняцький» – інтерес) русинів, якими, згідно з переписом населення в Україні у 2001 році, себе ідентифікувало менше 1% мешканців Закарпаття.

Прагнення «русинської єдності»* і зміцнення русинської ідентичності в Україні, яке не було реалізоване у 1990-х роках,

---

* Виявом прагнення «русинської єдності» були «світові конгреси русинів», що активно проводилися у 1990-х роках: у 1991 – у словацькому Меджилаборці, у 1993 – у польській Криниці, у 1995 – у югославському Руському Керестурі, у 1997 – в угорському Будапешті, у 1999 – в Україні, в Ужгороді. У лютому 2000 року русинські організації намагалися об'єднатися у ході «Сойму підкарпатських русинів», що обернулося черговою невдачею.

набуло своєрідного поштовху у 2005 році: поштовх по-своєму надала «людина влади» – тогочасний голова облдержадміністрації Віктор Балого, який вирішив «навести порядок» і об'єднати русинів (крім тих, хто увійшов до «Сойму», очолюваного у 2005 році настоятелем Ужгородського кафедрального собору УПЦ /МП/ Д. Сидором). Тож у жовтні 2005 року у Мукачеві відбулася установча конференція «Народної ради русинів Закарпаття»**. Таким чином, русинський сепаратистський проект, підтриманий місцевою владою, здобув «друге дихання».

Своєрідним інструментом посилення політичного русинства стало налагодження комунікації із керівництвом сепаратистськи налаштованих угорських об'єднань і, зокрема, «КМКС» Партії угорців України та Демократичної партії угорців України, представники яких за лояльності і навіть сприяння влади увійшли до Закарпатської обласної ради, утворивши разом із представниками «Нашої України» та ПАРТІЇ РЕГІОНІВ коаліцію [31, с.37]. Таке розгортання подій однозначно засвідчило:

- єднання двох (мадяронської і тутешняцької) течій у межах політичного русинства (москвофіл Д. Сидор продовжив діяльність, зорієнтовану на Москву);

- посилення сепаратистського табору угорськими партіями;

- опертя сепаратистів на владну коаліцію у Закарпатській облradі. Наслідки ж співдії виявилися не тільки у появі нових русинський медій і навіть фінансування із обласного бюджету газети «Підкарпатський русин», але й русинського гімну, прапора та ін. Тобто русинська ідентичність набула не лише формальних нових символів, але – нових можливостей, аж до входження у владу і, відповідно, можливості впливу на прийняття політичних рішень.

Вищеописана ситуація розкриває, по-перше, розбудову механізму контролю над локальним простором, по-друге, зумовленість процесу «людиною влади» (В. Балогою, який, врешті-решт, пригадаймо, очолив Адміністрацію Президента В. Ющенка), по-третє, що своєрідною вихідною точкою, пусковим механізмом процесів стала псевдоетнічна ідентичність, возведена у ранг «справжньої», «повноцінної», що дозволяє нівелювати інтереси, цілі, «позначе-

---

** Головою «Народної ради русинів Закарпаття» став Є. Жупан, обраний депутатом Закарпатської обласної ради за списком політичної партії «Наша Україна».

них» нею, і, відповідно, коригувати їхню громадянську ідентичність, підтвердженням чого стало не лише рішення Закарпатської облради (від 7 березня 2007 року) про визнання на території області національності «русин», але й вивішування на будівлях органів місцевого самоврядування угорських національно-державних прапорів. Зрештою, по-четверте, ситуація віддзеркалює роль еліти (передовсім адміністративно-управлінської і політичної) в коригуванні громадянської ідентичності населення України.

Варто додати, що наприкінці 2008 року на Закарпатті стараннями москвофіла Д. Сидора постала самопроголошена Республіка Підкарпатська Русь, яка нині (а точніше – її «прем'єр-міністр» Петро Гацко, що втік до Москви), розпалюючи сепаратистські настрої, апелює до результатів референдуму, що відбувся понад 20 років тому і на якому, за деякими даними, 78,6 % жителів Закарпаття висловилися за надання регіону автономії [32]. Дивлячись на окупований Крим та визнання українською владою кримських татар його корінним народом, русини в Закарпатті зажадали для себе аналогічного статусу [32]. І цей проект нині активно підтримує Росія.

Показово, що якщо відкрито насильницьке громадянство щодо українців культивувала (у попередні роки) лише Росія, то інші країни-сусідки (Угорщина, Румунія, Польща) вдавалися, найперше, до ненасильницьких форм «переформатування» громадянської ідентичності українців. Але звернемо увагу на інше: нині Угорщина, Румунія, Польща є частинами Європейського Союзу, Шенгенської зони і т. п., що мало б означати сповідування ними слова й букви європейського законодавства, прихильності до європейських цінностей, серед яких демократія, свобода вибору та ін. Утім, сьогодні маємо дещо іншу картину.

Так, Угорщина впродовж тривалого часу переймалася питанням створення у країнах, де мешкали угорські меншини, національних автономій. Прем'єр-міністр, а крім того – лідер партії «Фідес» В. Орбан останнім часом неодноразово акцентував цю необхідність й щодо України, де, за його твердженнями, мешкає близько 200 тис. етнічних угорців.

Інший засіб впливу на громадянина України з угорським етнічним корінням – надання угорського громадянства, тобто в порушення українського законодавства – подвійного для «українських угорців».

Такі вимоги, які по-своєму «вихоплювали» етнічних угорців із простору громадянської ідентичності України, часто розглядалися у контексті ідеї Великої Угорщини, яка народилася після розпаду Австро-Угорщини і підписання Тріанонського мирного договору 1920 року (відповідно до якого Угорщина втратила дві третини своєї території, а понад 3 млн угорців опинилися за межами історичної батьківщини) і кордони якої асоціювалися із кордонами, що склалися ще 1867 року як наслідок реформування імперського тіла у власне Австро-Угорщину і постання угорської Транслейтанії, до якої увійшли раніше завойовані Австрією землі – Воєводина, Словаччина, Хорватія, Закарпатська Україна, Трансильванія та ін. У наступні роки (зокрема, під час Другої світової війни, у час, коли Угорщина виступала на міжнародній арені як союзник Німеччини) угорці намагалися повернути свої «втрачені землі» (зокрема, у Словаччині).

Претендуючи тим чи іншим чином на «свої» землі у складі України і по-своєму надихаючись російською експансією в Крим, вони «проговорюють» свої власні відповідні «перспективи» в аналогічному напрямі, озвучувані, наприклад, представниками партії «Йоббік» («За майбутнє Угорщини»). Останні твердять, що Україна – «штучна держава», що Крим – російський, а Закарпаття – угорське, як проголосив у квітні 2014 року представник «Йоббік» на сесії ПАРЕ [32].

Угорщина має в Україні свої механізми «підтримки зі середини» – Товариство угорської культури Закарпаття, дві політичні партії («КМКС» Партія угорців України, зареєстрована Мін'юстом України у лютому 2005 року, і Демократична партія угорців України, зареєстрована у березні 2005 року) та інші структури.

Фонд національної співпраці (що функціонує при Міністерстві національних ресурсів Угорщини), а крім того – фонд ім. Габора Бетлена та інші забезпечують фінансування низки проектів та програм, що передбачають, передовсім, підтримку соціально незахищених прошарків угорського населення в Закарпатті, а також громадських організацій українських угорців. Кошти виділяються на відзначення історичних дат і подій, проведення різноманітних фестивалів, а також – на наукові розвідки, функціонування Закарпатського угорського інституту ім. Ф. Ракоці II. Експерти, оцінюючи ситуацію, вказують, що фактично відбувається підкуп виборця – українського угорця з подвійним громадянством, поява якого стала можливою

після внесення у травні 2010 року змін до закону про громадянство (набрав чинності з 1 січня 2011 року), згідно з яким угорці поза межами Угорщини здобули можливість за спрощеною процедурою отримувати угорське громадянство, відповідаючи двом вимогам – мати базові знання угорської мови і підтвердити «угорськість» когось із прашчурів. До таких кроків, наголошу окремо, країну, з-поміж іншого, спонукала деградація людського ресурсу: у 2010 році кількість громадян Угорщини становила менше 10 мільйонів, що стало «сумним рекордом» [33].

Що ж до «подвійного громадянина» в угорському сегменті України, то цей сегмент, якщо й розмислює про свою громадянську ідентичність, то угорська йому видається досить привабливою, оскільки з нею він набуває не тільки можливостей безпроблемного подолання «шенгенського кордону» чи отримати захист (що гарантовано статтею нової Конституції Угорщини, яка була прийнята 2012 року і яка гласить: «Угорщина, керуючись ідеєю єдності угорської нації, несе відповідальність за долю угорців, які живуть за її межами. У кожного угорського громадянина є право на захист Угорської держави під час його перебування за кордоном» [34]), але й можливість відчувати себе в Україні справжнім європейцем, який навіть може бути обраним до європейських структур, як це стало можливим цього року для українки (як стверджували ЗМІ) за громадянством і походженням, мешканки міста Берегове, викладачки згаданого Закарпатського угорського інституту ім. Ф. Ракоці ІІ Андреї Бочкор, яка перемогла на виборах від правлячої коаліції Угорщини – Християнсько-демократичної партії і альянсу «Фідес» (була дев'ятою у списку альянсу «Фідес»). Вочевидь, А. Бочкор має подвійне громадянство. У Європарламенті вона збирається «сприяти подальшій інтеграції України до Європейського Союзу... відображати інтереси угорської громади Закарпаття» [35]. Особа не зрікається українського громадянства і цим створює для держави новітню проблему: класифікувати її вчинки як зраду і застосовувати ті чи інші репресії, чи ж розглядати «випадок Бочкор» як форму новітніх позитивних можливостей: бути присутньою у європейських політичних механізмах і таким (легітимним з точки зору Європи) способом – через своїх окремих громадян-європарламентарів? Та це питання не має простої відповіді. Відповідь залежатиме від багатьох чинників,

які впливатимуть у подальшому на «мозаїку життя» й України, й Угорщини, і Європейського Союзу загалом.

Давньою проблемою для України залишається те, що частина угорців Закарпаття «самозамкнулася» (термін Р. Офіцинського), вдаючись до самоізоляції. Орієнтуючись на Угорщину, вони не вивчають і, відповідно, не знають української мови, не беруть участі в українському житті, дотримуються неукраїнських звичаїв і традицій і фактично живуть заради іншої держави, формально залишаючись громадянами України.

Варто звернути увагу й на ще один промовистий момент: за результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 року в Україні, у Закарпатській області, була зафіксована присутність 286 громадян, які не вказали (під час перепису) своєї національності (етнічного походження), що дозволяє, з одного боку, говорити про їхню етнічну маргінальність [36], а з іншого – твердити, що громадяни, які (під дією тих чи інших чинників) не усвідомлюють своєї національної (етнічної) ідентичності, є досить своєрідним людським ресурсом, на який за певних обставин і, зокрема, після відповідної інформаційно-пропагандистської обробки, можуть претендувати країни-сусідки, переформатовуючи їхню громадянську ідентичність.

Інший проект – Велика Румунія, що був реалізований за часів Королівства Румунія (1881 – 1947), який нині також зорієнтований на територіальний приріст і поповнення людського ресурсу країни. Нагадаю, що ще 1918 року до Румунії відійшли такі українські регіони, як Бессарабія та Буковина. Під тиском СРСР у 1940 році від Бессарабії і Північної Буковини Румунії довелося відмовитися, але наступного року – вдалося повернути і створити дві провінції: Бессарабію, до якої увійшли правобережна частина Молдавської РСР, частини Одеської та Чернівецької областей УРСР, та Трансністрію у складі лівобережної частини Молдавії (Придністров'я) й частини Одеської, Миколаївської та Вінницької областей України. Міфологізація свідомості зумовила ствердження румунів у переконанні про те, що територія від Пруту до Південного Бугу (або й далі – до Дніпра) повинна мати румунську належність.

Нині у полі зору «агресивного румунізму» – українська частина Буковини й Бессарабія (частина Одещини), на румунізацію яких й спрямована дія політичного механізму. Найперше, його дія передбачає розширення в Україні кола осіб із подвійним громадянством,

чому сприяє прийнятий у Румунії ще 1994 року закон «Про громадянство», який дозволяє отримати паспорт країни всім етнічним румунам. Згодом набув чинності закон «Про репатріацію», яким передбачається можливість придбання румунського паспорта жителями усіх територій, що будь-коли входили до складу Румунії [34].

А між тим, за останні роки у пресі багато писалося про можливість придбання румунського громадянства на комерційних засадах, чим і скористалися десятки тисяч (!) і етнічних українців, і українських румунів: за деякими даними, на липень 2011 року в Україні мешкало 50 тис. румунських громадян [37]. Президент Румунії Траян Бесеску згодом повідомляв, що румунські паспорти вже отримали понад 100 тисяч жителів України [34].

Що стосується Української держави, то, перебуваючи у руслі «добросусідських відносин» з Румунією, вона створює школи з румунською мовою навчання (у Чернівецькій області, за деякими даними, приміром, у 2011 році нараховувалося 76 шкіл із румунською мовою викладання і ще 13 – із румунською й українською [37]). Такі школи не тільки готують ресурс для румунських вищих навчальних закладів, але й потенційних громадян Румунії, оскільки в них фактично запроваджена система виховання, метою якої є формування і зміцнення румунського (а не українського) патріотизму з наймолодшого віку. А наслідком є те, що етнічні румуни, не маючи української громадянської ідентичності, є формальними українськими громадянами. Характерний момент: і територію України, яку замешкують, намагаються «позначати» як румунську. Про це свідчив, наприклад, той факт, що напередодні візиту Президента Януковича на Буковину (листопад 2011 року) у Чернівцях з'явилися листівки із написом румунською мовою «Тут Румунія» і «Бессарабія – це Румунія» [38]. Попри те, що на листівках бракувало вихідних даних друкарні, замовника та ін., однак була присутня адреса Інтернет-сайту поширеного в Румунії руху «Акція-2012» *. У зв'язку з цим у медіях почали з'являтися

---

* Рух Громадська платформа «Акція-2012» створено за підтримки уряду Румунії, у рамках якого об'єднано 33 неурядові організації Румунії, Молдови, Італії, Швеції, США та Канади для здійснення діяльності з відновлення «Великої Румунії» у кордонах 1918–1940 рр., у тому числі за рахунок території України (Одеської, Закарпатської та Чернівецької областей). (http://vidido.ua/index.php/pogliad/article/u_chernivcjah_zjavilisja_rumunomovni_listivki_iz_napisom_tut_rumunija/).

твердження, що листівки могли бути своєрідним сигналом українській владі про продовження територіальних суперечок між двома країнами (як це було з шельфом навколо острова Зміїний^{**}). При цьому, що цікаво, появу листівок дехто розглядав, радше, не як політику румунського уряду, а як «дії певних осіб в Україні», які намагалися зіграти на напружених стосунках між двома країнами, наприклад, – «представники... нацменшини у нашому парламенті» [38].

Не відмовляються від ідеї повернення «своїх» земель («східних кресів») і поляки: у низці польських медій активно поширюється і настійно пропагується ідея розпалювання, підживлення і підтримки сепаратистських настроїв у місцях компактного проживання в Україні етнічних поляків. Розрахунок однозначний: передбачається, що у перспективі останні виявляться досить підходящим «інструментом» для відновлення Польщі у кордонах до 1939 року. Тож українсько-польські стосунки неоднозначні: за всієї підтримки поляками України (в європейських структурах, у протистоянні з Росією) у розпал подій на Євромайдані у грудні 2013, приміром, на телеканалі «MaxTV» у програмі «Чи можливе відновлення польських кордонів на Сході?» Маріуш Колонко* запропонував скористатися ситуацією в Україні для реалізації проекту мирного приєднання українських територій до Польщі за допомогою таких засобів:

- створення відповідного політичного клімату: незадоволення населення діяльністю центральних та місцевих органів влади, проведення протестних акцій, підтримка ідеї етнічного самовизначення національних меншин тощо;

- створення економічної зацікавленості шляхом демонстрації у мас-медіа економічних переваг Польщі (зокрема, вищого рівня життя та ін.);

---

^{**} Стосунки між Україною і Румунією загострилися у період 2004–2009 років, коли Міжнародний суд ООН розглядав позов про приналежність острова Зміїний у Чорному морі. Румунській стороні вдалося виграти процес, здобувши частину континентального шельфу, багатого на корисні копалини. У 2010 році Румунія натякнула, що може претендувати на острів Майкан, господар якого фактично контролює судноплавство на Дунаї.

* Маріуш Колонко – один із провідних польських журналістів, лауреат численних міжнародних та польських нагород у галузі журналістики.

– спрощення процедури отримання «Карти поляка»^{**}, яка забезпечує пільговий режим перебування та праці на території Польщі осіб, які ідентифікують себе поляками (передовсім – публічно, навіть за умови відсутності прямої кровної спорідненості, реєструють себе в офіційних документах та під час проведення перепису населення як особи польського походження), і передбачає спрощену процедуру оформлення віз з правом постійного проживання в Польщі тих громадян України, які живуть і зареєстровані в областях, що були частиною Польщі до 1939 року;

– ініціювання проведення плебісциту: всенародного голосування з приводу визначення належності конкретних територій або подальшої політичної долі держави, де свою роль і повинні відіграти пропольськи налаштовані громадяни, які підтримуватимуть ідею об'єднання з Польщею [39]. За деякими даними, «пропозиція» знайшла «широкий позитивний резонанс» у польському суспільстві: станом на 16 січня 2014 року у мережі YouTube її переглянуло понад 375 тис. користувачів [39].

Таким чином, представники польського інтелектуального середовища інтенсивно працюють над розробкою стратегії і тактики руйнування України як держави і «повернення кресів». Відбувається пошук інструментарію, який виявиться привабливим для тих, хто хоче «відчути себе поляком» й у перспективі – здобути громадянство Польщі.

Зрештою, варто звернути увагу й на ще один важливий момент, пов'язаний зі згаданою військовою окупацією Росією Криму, військовою інтервенцією у східні області України, який свідчить не тільки про злам «ялтинської, 1945 року, картини світу» чи «гельсінської, середини 1970-х років» про те, що традиційні договори (про «вічну дружбу, братерство і співробітництво») і меморандуми (про «забезпечення–поважання–підтримку») – справа минулих днів, а про те, що «українська криза» – зсув у планетарному масштабі, наслідком якого будуть, з-поміж іншого, і нові трактування і мірила громадянства. У тому числі й українського.

Вищевикладене дозволяє твердити:

– українська громадянська ідентичність – складний політичний феномен, що базується на знанні (про минуле і сучасність), свідомісно-ціннісних пріоритетах і настановах, емоційних орієн-

---

^{**} «Карта поляка» розрахована на мешканців Білорусі, Литви, Росії, України.

тирах і реакціях, що зумовлює її певну пластичність під впливом синергетичної (кооперативної) дії зовнішніх і внутрішніх чинників, що призводить як до руйнування української громадянської ідентичності, так і постійного її відтворення (про що свідчить не тільки факт існування України як держави, але й наявність «українських громадян»);

– громадянська ідентичність українців упродовж усіх років незалежності перебувала і перебуває під постійним і потужним впливом сусідніх держав, з якими межує Україна, і, зокрема, Росії, Угорщини, Румунії, Польщі, що зумовлюється, з-поміж іншого, боротьбою за ресурси (територіальні, людські та ін.), яка розгортається у сучасному світі;

– аналіз політичних механізмів впливу на представників етнічних меншин в Україні дозволяє говорити про окреслення кількох тенденцій:

а) ці, використовувані впродовж більше ніж двадцять років, політичні механізми не були сталими: відбувалося/відбувається їхнє постійне ускладнення,

б) найбільш агресивними за характером є механізми, використовувані Росією: їхніми складовими є як ідейно-політичні інструменти (про що свідчить аналіз заяв російських високопосадовців, російська медіа-пропаганда, кінематограф та ін.), так і суто силові (від насильницького «присвоєння» російського громадянства військовим на початку 1990-х років до окупації українських територій і «обернення на росіян» мешканців Криму навесні 2014 року),

в) попри те, що за всі роки української незалежності Польща, Угорщина, Румунія відкрито не демонстрували претензій на людський ресурс України, однак з початком XXI століття дії, спрямовані на зміну національної (етнічної) ідентичності українських громадян активізувалися і, зокрема, за допомогою механізму подвійного громадянства. Ідейна складова (повернення Польщі «східних кресів», відновлення «Великої Угорщини» чи «Великої Румунії») актуалізувалася серед представників політичних і громадських кіл вищезгаданих держав з початком російської окупації українських земель: вона стала підґрунтям для розробки сценаріїв порушення територіальної цілісності і суверенності України, насильницької зміни громадянської ідентичності українців,

г) ускладнення закордонних політичних механізмів впливу на політичну свідомість громадян України відбувається за рахунок, по-перше, акцентування «позитивної пропозиції» – польське громадянство подається як вигідніше українського, оскільки дає ширші економічні можливості, угорське забезпечує входження у політичні структури Європи, обидва – забезпечують свободу пересування (через «відсутність кордонів» у зоні Шенгену) та ін. По-друге – шляхом своєрідного «перевизначення» понять і категорій, як це має місце із «руським миром», творення якого відбувається не на основі етнічності чи «позитивної пропозиції», але шляхом демонстрації готовності РФ «ковтати» усіх, хто володіє російською. Тобто у Росії не тільки своя логіка «минулої історії», але й свої підходи до зміни сутності (змісту) понять для позначення і виміру сучасності, як і своя логіка конструювання майбутнього. По-третє, перспективою «претензій на громадян» (які так чи інакше виказують країни-сусідки України) є претензії на територію нашої держави, підставою яких, у свою чергу, виступає історичний чинник – входження тих чи інших українських регіонів до Російської імперії, «Великої Румунії», «Великої Угорщини» чи сприйняття їх «польськими кресами»,

д) досить вагоме місце у політичних механізмах впливу на громадянську ідентичність українців (поряд із державною) посідає громадська складова: громадські організації, політичні партії (проросійські і проугорські, найперше), церква (зокрема, УПЦ /МП/) активно залучаються до процесу реалізації державних програм (приміром, «повернення співвітчизників»), доктрин (захисту «руського мира»), про що дозволяють твердити конкретні дії і висловлювання їхніх представників,

е) «розмиванню» української громадянської ідентичності сприяє політика своєрідної «консервації локального простору» (приміром, збереження советських назв вулиць, районів у Донецьку), політика «надлишкової пам'яті» (наприклад, збереження на території України понад 1300 пам'ятників і погрудь Леніну на кінець 2013 року), політика толерантного ставлення до підміни української ідентичності сурогатними – слов'янською, православною, русинською, «руського мира» та ін., яка в одних випадках активно підтримувалася можновладцями на місцях, а в інших – толерувалася ними,

є) колабораціоністська діяльність низки українських політиків;
– сприйняттю зовнішньополітичних імпульсів по-своєму сприяє й Українська держава, уможливаючи навчання й виховання представників національних меншин (не тільки угорської й румунської, але й російської – в Криму, на Донбасі) поза українським культурно-освітнім середовищем, що призводить не тільки до незнання української історії, традицій, звичаїв, але й мови і, відповідно, до мінімізації каналів комунікації між громадянами і державою. Держава фактично створює умови, які сприяють формуванню людей з «умовною» українською громадянською ідентичністю;

– наслідками «умовної», «ситуативної» громадянської ідентичності стають такі явища, як подвійне громадянство, еміграція на «батьківщину», «замкнення» у локальному (регіональному) просторі на території України (приміром, українських угорців);

– подвійне громадянство, як у «випадку Бочкор», – новітній феномен, який свідчить, що порушення українського законодавства є прийнятним для європейських політичних механізмів, забезпечує «українську присутність» у цих, останніх, і є для України, вочевидь, тим викликом із Заходу, вплив якого у наступний період розвитку державності буде посилюватися, що вимагатиме перегляду засад ідентичності українських громадян;

– люди без національної/етнічної ідентичності, наявність яких в Україні (зокрема, у Закарпатті) продемонстрував ще перепис населення 2001 року, є іншим новітнім феноменом, який несе у собі певні загрози, оскільки такі особи можуть бути легкою здобиччю для ідеологічно-пропагандистської обробки (зокрема, обробки їхньої свідомості) сусідніми державами заради «вилучення» цього людського ресурсу на свою користь.

Гідно і впевнено протистояти зовнішнім впливам Українська держава зможе лише за умови розробки і втілення стратегії захисту громадянства, у тому числі – його української громадянської ідентичності. Утім, така «стратегія ідентичності» має враховувати не лише нинішній стан людського ресурсу на території України чи сьогочасну політику держав-сусідок, але й ті регіональні і планетарні зсуви, що відбуваються нині під тиском російської військової інтервенції на територію України: поняття «російсько-українська війна»

(у разі лише словесного «занепокоєння» Європи й США, їхньої віри, що «Путін не варвар») за кілька місяців уже здолає, власне, «російсько-українські межі», за якими – нові реалії (у всіх сенсах).

1. Україна і Росія: хроніка взаємин. 1991 – 2003 рр. – Одеса: «Астропринт», 2004. – 520 с.

2. Україна молода. – 1992. – 10 січня. – №3 (29).

3. День. – 1998. – 5 марта. – №41 (327).

4. Україна молода. – 1996. – 7 червня. – №50 (466).

5. День. – 1998. – 18 марта. – №50 (336).

6. «Одиннадцатая префектура Москвы» ждет в гости персону нон грата [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minprom.ua/page3/news43361.html>

7. Україна молода. – 1996. – 27 лютого. – №16 (432).

8. Україна молода. – 1993. – 6 квітня. – №26 (156).

9. Урядовий кур'єр. – 1999. – 2 лютого. – №19 (1454).

10. Кармазіна М. Українська багатопартійність: становлення і розвиток // Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець – 1980-х – початок 2012 рр.). Енциклопедичний довідник / За ред. М. Кармазіної. – К.: ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – С.24.

11. «2000». – 2003. – 24 октябрю. – №43 (193).

12. «За Вільну Україну» – 2003. – 28 січня. – №9.

13. Україна і Росія: хроніка взаємин. 2004 – 2007 рр. – Одеса: «Астропринт», 2007. – Т. 2. – С.93.

14. День. – 2003. – 7 жовтня. – №178 (1678).

15. Вечерние вести. – 2000. – 13 октябрю. – №167 (452).

16. День. – 1998. – 5 січня. – №1 (287).

17. Чорноморські новини. – 2004. – 19 лютого. – №16 (20214).

18. Указ Президента Российской Федерации от 22 июня 2006 г. №637 г. Москва «О мерах по оказанию содействия добровольному переселению в Российскую Федерацию соотечественников, проживающих за рубежом» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rg.ru/2006/06/28/ukaz-pereselenie.html>

19. Утверждена новая редакция Государственной программы «Соотечественники» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.fms.gov.ru/press/news/news_detail.php?ID=53802

20. Полунин А. Мягкие лапы русского медведя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svpressa.ru/politic/article/92190/>

21. Prani pro Ukrajinu [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://respekt.ihted.cz/ost-blog/c1-62469590-prani-pro-ukraj>

22. Pifer S. Kyiv's Atrocities? A More Nuanced Look at the Ukraine Crisis [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.brookings.edu/>

blogs/up-front/posts/2014/07/08-kyiv-atrocities-nuanced-look-ukraine-crisis-pifer. Це – стаття-відповідь на «Мовчання американських яструбів про звірства у Києві» С. Кохена (The Silence of American Hawks About Kiev's Atrocities), що була опублікована 30 червня 2014 року у The Nation [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.thenation.com/article/180466/silence-american-hawks-about-kievs-atrocities>

23. Sagflaat E. NATO's ubegripelige dumhet [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dagsavisen.no/nyemeninger/alle_meninger/cat1002/subcat1019/thread303016/#post_303016%29

24. Whitney M. Troublemaking Washington: Pushing Ukraine to the Brink [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.opednews.com/articles/Troublemaking-Washington--by-Mike-Whitney-Afghanistan_Imperialism_Pipeline_Politics-140710-794.html

25. Путин о лжи и таланте Геббельса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news-w.com/63378-3202/>

26. День. – 1998. – 10 березня. – №44.

27. Протоирей Чаплин рассматривает миссию России на Украине как миротворческую [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gazeta.ru/politics/news/2014/03/01/n_5985053.shtml

28. Росія визнала військових із Криму «схильними до зради Батьківщини» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/07/30/7033433/>

29. Christopher Walker: Authoritarian regimes are changing how the world defines democracy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.washingtonpost.com/opinions/christopher-walker-authoritarian-regimes-are-changing-how-the-world-defines-democracy/2014/06/12/d1328e3a-f0ee-11e3-bf76-447a5df6411f_story.html

30. Дашкевич Я. Етнічні псевдоменшини в Україні // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспективи розвитку. – К.: ІНТЕЛ, 1994. – С.65–79.

31. Піпаш В. Політичний підтекст русинського питання // Регіоналістика. – 2011. – №1. – С.36 – 38.

32. Хто і як намагається розпалити сепаратизм на Заході України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://transcarpatia.net/transcarpathia/actual/31592-hto-yak-namagayetsya-rozpaliti-separatizm-na-zahod-ukrayini.html>

33. Роман Офіцинський: Угорська влада страждає комплексом неповноцінності під назвою «Велика Угорщина» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakarpattia.net.ua/News/81130-Roman-Ofitsynskyi-Uhorska-vlada-strazhdaie-kompleksom-nepovnotsinnosti-pid-nazvoiu-Velyka-Uhorschyna>

34. Карасьов В. Румунія, Угорщина і Польща – в їх діях є «погано» приховувані територіальні претензії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://viche-boroslava.org.ua/index.php/derzhava-i-suspilstvo/268-rumuniya-uhorshchyna-i-polshcha-v-yikh-diyakh-ye-pohano-rykhovuvani-terytorialni-pretenziyi>

35. Українка стала депутатом Європейського парламенту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.novostimira.com.ua/news_115153.html

36. Зан М. Етнодемографічна структура населення Закарпаття за матеріалами перепису 2001 року // Регіоналістика. – 2011. – №1. – С.19.

37. Данько Д. Втеча до Румунії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/25552%29>

38. У Чернівцях з'явилися румуномовні листівки із написом «Тут Румунія» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vidido.ua/index.php/pogliad/article/u_chernivcjah_zjavilisja_rumunomovni_listivki_iz_napisom_tut_rumunija/

39. Мороз О. Поляки «під шумок» не проти відхопити собі шматок України? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.volynpost.com/walls/2346-poliaky-pid-shumok-ne-proty-vidhopyty-sobi-shmatok-ukrainy>

ПІСЛЯМОВА

*Цю державу не зламати, якщо в кожного її громадянина буде
чітке усвідомлення: держава – це я*
Владислав Івченко

Україна сьогодні переживає період, який характеризується не до кінця сформованою громадянською ідентичністю й латентним ціннісним конфліктом. Конфлікт інтерпретацій у ставленні до минулого, фрагментованість протилежно орієнтованих політичних субкультур, а також вакуум консолідаційних ідей та інтеграційних механізмів створив стійкий ефект соціального й регіонального розмежування. Відсутній єдиний погляд на стратегічну мету й конкретні завдання націєбудівництва. У суспільстві немає спільного бачення національного інтересу й національного ідеалу, усвідомленого відчуття ризиків, а отже й розуміння необхідності реформування й модернізації основних сфер суспільного життя. Невпевненість у майбутньому утверджує в суспільстві віктимне світобачення й «оборонну налаштованість».

В силу загальної слабкості громадянського суспільства і суперечливості процесу державотворення, процес формування громадянської ідентичності відзначається стихійністю, аморфністю й невизначеністю. Поняття громадянської ідентичності в Україні тривалий час, було беззмістовним, за ним не було цілісної реальності.

На формування громадянської ідентичності населення (у процесі соціалізації та політичної комунікації) впливають різні чинники. В українському суспільстві історичний, регіональний, культурний, мовний та інші чинники мають великий вплив на формування політичних цінностей суспільства, орієнтацій населення, зокрема зовнішньополітичних які є складовою громадянської ідентичності українців. Політичні цінності виявляються як у зовнішньополітичних орієнтаціях, так і у ідеологічних преференціях. Найбільше із регіонально-культурним чинником корелюють саме зовнішньополітичні преференції мешканців України, в той час як більшість українського суспільства не ідентифікує себе з певною течією на ідеологічній шкалі. Особистість може дотримуватися різних цінностей та ідейних переконань, які є складовими різних ідеологічних течій, проте, в той самий час не знати про певні їх відмінності, не відносити себе до певної політичної сили, або

заявляти, що вона не має політичних поглядів. Важливо, що ідеологічні переконання можуть не співпадати із зовнішньополітичними орієнтаціями індивідів.

В українському суспільстві політичні цінності не займають провідних позицій серед соціальних цінностей суспільства, що також має вплив на формування політичних поглядів, орієнтацій та розвиток громадянської ідентичності суспільства.

Переважає частина українців у своїх зовнішньополітичних орієнтаціях притримувалася «євразійського» напрямку, проте різниця між населенням, що орієнтується на просхідний вектор розвитку та прозахідний вектор розвитку України не суттєвою. Регіональний чинник виражає свій вплив саме через зовнішньополітичні погляди місцевих мешканців. Середній вік населення України є високим, а тому вступу до східнослов'янського блоку віддає перевагу та частина населення, яка формувалася, соціалізувалася ще за часів Радянського Союзу, а тому «євразійський» напрям є для них більш бажаним. Тобто, можна стверджувати, що на формування політичної ідентичності окрім історичного, регіонально-культурного, мовного чинників впливають також і певні соціально-демографічні характеристики, що притаманні тому чи іншому регіону України.

На формування громадянської ідентичності індивіда впливають не тільки його соціальне оточення, але і суб'єкти політичного процесу – політичні інститути, особистості, засоби масової інформації. Велику роль у встановленні політичної ідентичності відіграють саме емоційно-ціннісні установки індивіда, які формуються і виявляються через політичні стереотипи і продукуються засобами масової інформації, які є з одного боку є суб'єктами політичного процесу, з іншого можуть виступати посередниками між суб'єктом та населенням. Політичні стереотипи, що є продуктом засобів масової інформації мають властивість створення певного «образу Іншого» або «образу Ворога» у індивідуальній свідомості. Через існуючі стереотипи індивід сприймає і тлумачить події, які відбуваються у суспільстві. За допомогою «образу», який конструюють стереотипи, через засоби масової інформації, зокрема через телебачення індивіди мають змогу відносити себе до тієї чи іншої культурної, соціальної, політичної групи, ототожнювати свої погляди із тими чи іншими політичними поглядами, ціннісно-ідеологічними установками. Крім того, засоби масової інформації

доносять до загалу основні тенденції у політиці, інформують щодо усталених політичних норм, легітимують їх, а отже і формують політичні цінності особистості, які є одними з найважливіших складників громадянської ідентичності. Саме за допомогою такого «символічного» аспекту політична ідентичність успішно вкорінюється у свідомості індивідів. Серед українського суспільства рівень впливу засобів масової інформації залишається достатньо високим, хоча «споживання» засобів масової інформації є дещо більшими, аніж довіра до них. Порівняно з іншими соціальними та політичними інститутами, засоби масової інформації займають важливе місце у ставленні українського населення до них, а тому їх слід розглядати як одного з найпотужніших акторів у формуванні громадянської ідентичності громадян. Крім того, поступово зростає рівень користування мережею Інтернет, який має змогу поєднує одночасно багато характеристик, які є важливими у поданні та сприйнятті політичної інформації. Важливо, що засоби масової інформації можна розглядати як посередників між суб'єктами політичного процесу, які користуються інструментами засобів масової комунікації для зв'язку із суспільством.

Зважаючи на низький рівень прихильності та довіри до політичних партій серед українського суспільства, слабку орієнтацію українського населення на ідеологічній шкалі, можна стверджувати, що політичні партії втратили свою властивість конструювати громадянську ідентичність. Проте, суб'єкти політичного процесу, зокрема, політичні лідери потребують певних медіаторів та механізмів шляхом яких можна було б конструювати ключові ідентичності у суспільстві. З іншого боку, зростає популярність користування мережею Інтернет, його значущість у здатності поєднувати аудіовізуальні засоби подачі інформації (які є найбільш ефективними у конструюванні ідентичностей) із оперативністю оновлення інформації та різноманітністю її подачі. Саме тому цей вид засобів масової інформації посилює свій вплив у конструюванні політичних ідентичностей.

Негативний вплив на формування громадянської ідентичності має ідеологія «руського міра», яка є багатоканальною і реалізовується як структурами, створеними державними органами РФ, так і суб'єктами ринку культурної продукції, «організаціями співвітчизників», агентами російського впливу в органах української державної влади.

Отже, громадянська ідентичність є на сьогодні актуальною проблемою, яка зумовлена потребою у формуванні, розвитку і укоріненні ідей, що сприяють об'єднанню всього українського суспільства і української нації. Подальша демократизація суспільства потребує залучення громадян до цілей і інтересів розвитку країни, становленню потреб і навичок участі громадян у житті суспільства і держави.

Суспільство і громадяни України потребують довгострокової, цілеспрямованої й комплексної державної політики з формування спільної громадянської ідентичності. Розв'язання існуючих проблем у цій сфері потребують узгоджених зусиль держави і суспільства. Оскільки політико-правове поле України об'єднало представників багатьох національностей, етнічних груп, релігій, необхідно здійснювати пошук норм, цінностей і моральних кодів, які сформуються у систему громадянських уявлень і забезпечать консолідацію людей в єдиній українській державі.

РЕКОМЕНДАЦІЇ:

Для формування та розвитку громадянської ідентичності у першу чергу необхідно:

- для утвердження української громадянської ідентичності на законодавчому рівні варто внести зміни або затвердити нові Закони «Про мову», «Про культуру», «Концепцію розвитку гуманітарної сфери в Україні»; Концепцію регіональної політики в Україні»; «Концепцію державно-конфесійних відносин в Україні»; Концепцію державної етнонаціональної політики в Україні»; «Концепцію державної мовної політики» та інші;

- до нормативно-правових документів, якими регулюється діяльність Державного комітету телебачення і радіомовлення України у сфері інформаційного супроводу відзначення політичних свят (День Незалежності України, День конституції України, День Державного прапора України та інших), інтегрувати положення про друковані ЗМІ як механізм конструювання смислів та поширення символічної репрезентації громадянської ідентичності;

- актуалізація політичних механізмів спільної ідентифікації громадян України таких, як громадянство, спільні права та обов'язки, національні інтереси, патріотизм, державні символи, історична пам'ять, державні свята, політичні партії, громадські організації, тощо;

- державним органам влади на законодавчому рівні обмежити зовнішні втручання, які здійснюються на підтримку конкретних ідентичностей, забезпечити прийняття концепції інформаційної безпеки;

- подальшого розвитку потребує законодавче регулювання взаємин між державою, суспільством і церквою. Йдеться про ухвалення на законодавчому рівні «Концепції державно-конфесійних відносин», яка будучи складовою новітньої урядової гуманітарної політики, що ґрунтується на врахуванні етнічного, культурного, конфесійного різноманіття українського суспільства, має забезпечити умови для вільного існування Церков і релігійних організацій в Україні, дотримання толерантних відносин у релігійній сфері. У зв'язку з цим потребують нового рівня співпраці відповідних державних установ (Департаменту у справах релігій та національ-

ностей Міністерства культури України, Міністерства юстиції України) з такими потужними міжконфесійними об'єднаннями України як Всеукраїнська рада Церков і релігійних організацій, Народою керівників Християнських Церков України та інших з метою об'єднання їхніх зусиль, спрямованих на духовне відродження країни, координацію міжцерковного діалогу;

- для формування і просування системи соціально-ціннісних орієнтацій, як засобу зміцнення патріотизму і духовно-моральних основ сучасної молоді, профілактики міжнаціональних конфліктів, сепаратизму, екстремізму необхідно розробити цілісну Концепцію патріотичного виховання та громадянської освіти, яка б об'єднувала все багатонаціональне і багатоконфесійне різноманіття України спільними інтегруючими маркерами ідентичності;

- популяризувати загальнодержавну модель громадянської ідентичності, акцентуючи увагу на громадянській відповідальності та політичній єдності українського народу. Політичні партії і громадські організації у цьому процесі можуть стати ефективними суспільними агентами у налагодженні комунікації між ключовими суб'єктами політики – громадянами та владними інститутами; (з цією метою Мін'юсту необхідно провести перевірку партій на відповідність їхньої діяльності законодавству України (що сприятиме їх кількісному скороченню); перевірити діяльність місцевих осередків: чи функціонують вони. Тобто чи є партії «всеукраїнськими», як вимагає закон про партії. (Це теж сприятиме кількісному скороченню); фінансова діяльність партій має контролюватися державою і суспільством і має бути прозорою;

- уникати політизації етнічного компоненту в офіційній риторичі та повсякденних практиках конструювання громадянської ідентичності, особливо у контексті мовного питання, що відкриватиме можливість для вироблення альтернативної візії майбутнього України, відмінної від спекулятивних проектів сепаратизму та/чи федералізації держави;

- розвивати український історико-культурний наратив через мережу громадянської освіти в усіх регіонах країни, поширюючи знання про історію та культурні здобутки українського народу, вільні від ідеологічних штампів та кліше. Це сприятиме розвитку політико-правової компетентності українського народу, забезпе-

чить участь індивідів та груп у суспільному житті держави, свободу символічного вираження патріотичних почуттів приналежності громадян до єдиної політичної спільноти;

- символічна репрезентація громадянської ідентичності повинна бути представлена на сторінках друкованих ЗМІ України, в яких має домінувати позитивна оцінка державних свят та активне позиціонування Державного Прапора України та Гімну України як символів громадянської ідентичності;

- сприяти створенню та розвитку проукраїнських громадських рухів без «прив'язки» до політичних партій у регіонах Сходу України, які формуватимуть український простір регіону, беручи до уваги місцеві традиції та місцевий патріотизм під час реалізації українських культурних і освітніх програм;

- забезпечити інформаційно-психологічну безпеку українських громадян, нейтралізацію агресивного впливу на їхню свідомість з боку російських ЗМІ. Геополітичним пріоритетом такої політики має стати європейський вибір України, який підтримує, за соціологічними опитуваннями, понад половина її громадян;

- враховуючи особливості комунікації в соціальних мережах політичним партіям та лідерам варто зменшити кількість репостів новин зі своїх офіційних сайтів і у побудові агітаційних чи інформаційних кампаній надавати пріоритет спілкування з користувачами у форматі від «першої особи», використовувати менш формальну лексику й бути активним учасником обговорень новин у життєписі. У виборі контенту, що поширюється через мережі, бажано надавати перевагу мультимедійним продуктам та посиланнями на you-tube канали. Зазначені кроки дозволять урізноманітнити приводи для обговорень й за умови активної участі адміністраторів сторінок в обговореннях під новинами, що сприятиме зменшенню дистанції між політичним суб'єктом і громадянином;

- зменшити частоту використання технологій штучного спілкування (тролінг, боти) й дезінформації, натомість більш ретельно вивчати потреби саме користувачів мереж таким чином, щоб інформаційний продукт, який пропонує політичний суб'єкт, був максимально наближений до інтересів аудиторії, а не партійних чи політичних груп;

- зважаючи на особливості комунікації, яку можуть вести державні органи влади у соціальних мережах, варто збільшити кількість «зворотних» відповідей/відгуків й у перспективі використовувати доступні технічні можливості соціальних мереж для надання адміністративних послуг населенню.

- досвід суспільно-політичного життя України за останні 23 роки, неодноразові приклади залучення Церков до активного політичного життя (феномен «політичне православ'я»), зокрема, під час виборчих кампаній, що призводило до надмірної політизації релігійних інституцій, посилювало конфліктність у міжконфесійному середовищі, вимагає від відповідних державних контролюючих органів посиленої уваги щодо дотримання чинного законодавства у релігійній сфері, посилення відповідальності Церков і релігійних організацій за участь у політичних процесах. Останнє є особливо актуальним в умовах розгорнутої РФ проти України «гібридної» та «інформаційної війни», складовою якої виступає ідея «руського міра», розпалювання в Україні міжнаціональної та міжконфесійної ворожнечі, проросійського сепаратистського руху, що несе загрозу як «розмивання» громадянської ідентичності українців, так і існуванню суверенної України. У зв'язку з цим необхідно провести перереєстрацію діючих релігійних організацій на теренах України з метою виявлення і знешкодження тих з них, які ведуть підливну діяльність, маніпулюють свідомістю українських громадян;

- вирішення потребує й проблема «православного розколу» (між УПЦ та «неканонічними» УПЦ КП та УАПЦ), яка у новітній час окрім міжцерковного напруження й конфліктності у соціальній взаємодії громадян, набула політичного звучання, створюючи додаткові труднощі у досягненні громадянського і етнічного консенсусу українського суспільства, негативним чином впливаючи на «кризу ідентичності»;

- виходячи з безпосереднього зв'язку між рівнем громадянської і релігійної ідентичностей, особливо, враховуючи, що базовими для формування релігійної ідентичності є сукупність *релігійних знань, релігійних цінностей та релігійної поведінки*, дієвим механізмом у досягненні духовної, церковної і національної єдності в Україні, успішного розвитку держави, її територіальної цілісності і соборності, позбавлення зовнішніх впливів, актуаль-

ною є ідея створення в Україні єдиної Помісної Православної Церкви, втілення якої бачиться через широкий діалог громадянського суспільства, церкви і держави;

- зробити відкритим (сьогодні він є платним) доступ всіх громадян України до електронних версій офіційних видань, насамперед «Голос України» та «Урядовий кур'єр»;

- стимулювати появу та поширення англomовних версій друкованих ЗМІ України в міжнародному інформаційному середовищі;

- інтегрувати в шкільні навчальні програми цілісну категорію «громадянська ідентичність», яка сьогодні операціоналізована через поняття «Батьківщина», «патріотизм», «громадянство» та стимулювати її вивчення, в тому числі, і через звернення до матеріалів друкованих ЗМІ України.

Наукове видання

Авторський колектив:

Т. А. Бевз,
О. О. Зорич,
А. А. Зуйковська,
М. С. Кармазіна,
Н. Ю. Ротар,
В. Д. Яремчук.

**ПОЛІТИЧНІ МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ
ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В СУЧАСНОМУ
УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

Колективна монографія

Підписано до друку 29.12.2014 р. Формат 60х84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times. Ум. друк арк. 17,2. Обл.-вид. арк. 16,11.
Тираж 300 прим. Зам. № 958

Видавець Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України
01011, м. Київ, вул. Кутузова, 8
Тел. (044) 285-65-61

www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія КВ №15861-4333Р від 26.10.2009

Виготовлювач ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124

***E-mail: milanik@land.ru
<http://vidavec-lisenko.wix.com/milanik>***

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.